

ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 930.2:94(477)

О.М. Вознюк

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕКСТОЦЕНТРИЧНОГО ПІДХОДУ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті розглядаються основні підходи до формування у студентів технічного вищого навчального закладу історичної компетентності на основі культурно-історичних зразків.

Ключові слова: навчальна інформація, текстоцентричний метод, Інтернет, телебачення.

Проблема гуманітарної підготовки студентів у вищих навчальних закладах передбачає наповнення процесу навчання і виховання гуманітарним змістом, котрий узгоджується із кращими надбаннями цивілізації, орієнтований на безпосередній розвиток людини та відповідає потребам її самореалізації. У вищих навчальних закладах технічного профілю виникають суперечності між соціальними потребами гуманітаризації процесу навчання і традиційними формами й методами вивчення гуманітарних дисциплін. Це окреслює загальну проблему оновлення їхнього змісту. Важливе значення має оптимізація навчального процесу із одночасним збереженням повноцінного змісту професійної та загальнокультурної підготовки. Для формування загальної та професійної культури майбутнього інженера необхідна передусім знансва база, яка формує цілісну систему професійної підготовки та складається з ряду підсистем знань різного масштабу (циклів дисциплін, навчальних предметів, модулів тощо).

Духовність стає одним із невіддільних елементів змісту освіти, до якого доцільно включати, окрім традиційних компонентів (знань, умінь та навичок), такі як досвід творчої діяльності в нерозривному зв'язку з досвідом емоційно-чуттєвого ставлення до світу. Тому змістовий компонент вищої технічної освіти має бути наповнений знаннями з галузей суспільних і культурологічних наук, ціннісними орієнтаціями та пов'язаними з ними практичними навичками і вміннями. Оскільки проблема гуманізації змісту освіти та навчання вирішується в основному через гуманітаризацію, то, не збільшуючи кількості предметів гуманітарного циклу, розробляються нові технології та підходи, спрямовані на розвиток загальної ерудиції, збагачення духовної культури студентів. У цьому контексті серед предметів гуманітарного циклу важливе місце займає «Історія України».

Основною метою вивчення історії в навчальному закладі є формування історичної свідомості. Одним з компонентів історичної свідомості та її підґрунтям є історична пам'ять. Саме через історичну пам'ять зберігаються і передаються такі суто людські дії, як переживання, сприйняття та оцінка історичних подій. Завдяки історичній пам'яті у свідомості суспільства фіксується минуле, оскільки історія дає об'єктивне, глибоке і всебічне висвітлення реальної історії народу, закономірностей історичного процесу, зітканого з унікальних, неповторних фактів і подій, дій та вчинків осіб і широких мас. Актуальність оптимізації вивчення історії зумовлена потребою формування у студентів громадянської позиції, умінь застосовувати набуті знання на практиці, прилучитись до надбань культури свого народу. Одним із шляхів оптимізації навчання історії є застосування першоджерел у формі текстів.

Текст є основним засобом формування соціокультурної та комунікативної компетенції особистості. Питанням методики роботи з текстом присвячені роботи П. Гузенко, Т. Донченко, Т. Свірчук, Л. Скуратівського та ін. Проте вони вивчали особливості роботи з текстами у лінгвістичному, мовленнєвому, філологічному контекстах.

Метою статті є висвітлення основних підходів до формування у студентів технічного вищого навчального закладу історичної компетентності на основі культурно-історичних зразків.

Освіта виступає засобом трансляції культури, опанувавши яку людина не тільки адаптується до умов соціуму, що постійно змінюється, й стає здатною до активності, яка дозволяє виходити за межі заданого, розвивати власну суб'єктність та примножувати потенціал світової цивілізації. Одним із найбільш значних висновків, котрі впливають з осмислення культурно-гуманістичних функцій освіти, є її загальна спрямованість на гармонійний розвиток особистості, що є призначенням і завданням кожної людини.

Проблема формування культурологічного світогляду майбутнього інженера виходить за межі традиційного засвоєння знань, охоплюючи більш широку сферу становлення когнітивних і аксіологічних структур особистості. Тому постає необхідність організації методологічно обґрунтованої системи навчання гуманітарних дисциплін і, зокрема, історії у вищому навчальному закладі, яка стимулюватиме зв'язки студентів з історичним і культурним досвідом людства.

Оптимальні умови для формування історико-культурологічного світогляду студентів технічних ВНЗ створюються, на наш погляд, у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, які покликані сприяти становленню системи історико-культурних знань, професійних умінь і навичок майбутніх інженерів.

Історична підготовка майбутніх спеціалістів у вищих закладах освіти орієнтована, передусім, на формування творчої особистості шляхом цілеспрямованого впливу на інтелектуальну й емоційно-почуттєву сфери свідомості індивіда. Безперечно, така підготовка має поєднувати спеціально-професійні і загальнокультурні знання, що може значно розширити творчий діапазон майбутнього фахівця, і покликана, наскільки це можливо, надолужити недоліки предметно-функціонального навчання та відсутність класичної гуманітарної освіти. У такій ситуації вищі навчальні заклади та університети, здійснюючи культуротворчу функцію освіти, мають формувати у вихованців інтерес до широкої освіченості та високого естетично-культурного рівня особистості, що набуває нагальності у закладах технічного профілю [2].

Творчим пошукам у формуванні навчальної діяльності студентів з усіх навчальних дисциплін притаманна деяка спільність. Такою спільністю для гуманітарних дисциплін, що вивчаються у технічному ВНЗ, є формування соціокультурної компетенції, тобто «набору певних знань, умінь, навичок і здібностей, які дають змогу особистості здійснювати міжкультурну комунікацію залежно від контексту, в якому вона реалізується» [3, с. 101]. Цей набір є інтегративним утворенням, у якому можна розрізняти окремі його аспекти. На нашу думку, текстоцентричний підхід до вивчення історії є актуальним, оскільки його застосування спрямоване на те, щоб студенти, працюючи з історичними і культурологічними текстами, виробляли комунікативну, історичну, естетичну, моральну і ціннісну компетенції. Цей підхід через текст також формує національну свідомість, патріотизм, історичну пам'ять тощо. Саме особливістю вивчення історії є те, що цей процес передбачає активне ознайомлення із значною кількістю текстових джерел при підготовці до семінарських занять, що сприяє, передусім, формуванню історичного аспекту соціокультурної компетенції. Успішна реалізація текстоцентричного підходу у вивченні історії можлива за умов знання студентами спеціальних прийомів роботи з навчальним матеріалом (воно формується у школі), систематичної й цілеспрямованої роботи з текстами у ході навчального процесу.

Основний зміст навчальної інформації з теми вивчається у строгій відповідності з програмою дисципліни. Основним джерелом навчальної інформації є текст рекомендованого підручника, який є носієм ідейної концепції підручника. Для збагачення знань і виявлення альтернативних позицій вивчаються підручники інших авторів. Враховуючи наявність великих масивів інформації, які необхідно переробити, виникає потреба у додатковому опрацюванні важливого матеріалу, структуруванні здобутого знання, його мінімізації й виявленні раціонального ядра. З цією метою після лекцій проводять семінарські заняття.

Семінарські заняття з історії дозволяють набути навичок систематизації історичної інформації, вести професійну дискусію з аргументацією своєї точки зору, розвивати комунікативні уміння. Формування цих якостей потребує застосування творчого підходу до традиційних виступів студентів на семінарах (діалогічна форма викладу матеріалу, елементи творчого змагання, використання наочності та технічних засобів навчання тощо). Їхня тематика визначається змістом лекційного курсу історії, оскільки головним завданням цієї форми роботи є контроль і корекція наявних знань з дисципліни.

Для підкріплення та поглиблення положень основного тексту, який часто виходить за межі програми ВНЗ, колектив авторів програми з дисципліни залучає додаткові тексти. Ці тексти підсилюють наукову доказовість та емоційне навантаження змісту, розраховані на елементи дослідницької роботи, а також дають можливість здійснювати диференціацію навчання. При роботі з додатковими текстами зростає питома вага самостійної роботи з використанням проблемності та досвіду творчої діяльності.

Важливим аспектом роботи з першоджерелами є рефлексивна діяльність студентів. Її значення настільки велике, що впливає на формування їх відношення до теми розгляду. Влучно зауважує В. Петрушенко: «Розуміючи дійсність через поняття рефлексії, ми, фактично, переводимо пізнання та розуміння із екстенсивного виміру в інтенсивний, оскільки тепер націлюємось на виявлення внутрішніх мір, ритмів, імпульсів і взаємодій, які відбуваються у дійсності» [1, с.85]. Працюючи з текстами у рефлексивному режимі, студент самостійно виявляє ті імпульси, що викликають певну історичну подію, періодичність виникнення подібних подій, а також вловлює їхні закономірності. В ситуації невизначеності, що викликана зіставленням різних точок зору на історичний об'єкт, відбувається інтенсивна робота студента з формування його особистісної та світоглядної позицій.

Одним з аспектів роботи з додатковими текстами є виділення фундаментальних освітніх об'єктів, зокрема, для історії – предметів та подій історичного значення. Освітній об'єкт як елемент змісту освіти містить «джерело, причину виникнення об'єкта; смислове та функціональне призначення; внутрішню будову і систему зовнішніх взаємозв'язків» [4, с 200–201]. Фундаментальні історичні об'єкти, що досліджуються студентами у реальних зв'язках, спочатку викликають у них чуттєві образи, а потім відбувається виділення ідеї, причин, зв'язків та закономірностей існування події чи явища. При вивченні історичної реальності, через індивідуально-суб'єктивний погляд особистості дослідників, виникає кілька точок зору на конкретний історичний об'єкт. Щоб у студентів з'явився свій індивідуальний смисл цих об'єктів, вони повинні підходити до його усвідомлення через самостійну роботу, в тому числі і з текстами, «опредмечувати» свої знання про незнання об'єкта або його аспектів. Тексти історичного характеру можна розглядати як культурно-історичні аналоги, що відображають основи історії як дисципліни. Вони містять різноманітні підходи і позиції до історичних подій та явищ, версії, гіпотези тощо.

У практиці застосовують два підходи до відбору змісту додаткових текстів: перший – відбір культурно-історичних аналогів здійснюється попередньо і вводиться у робочу програму, а конкретніше, у методичні вказівки до семінарських занять; другий – частину цих текстів викладач використовує у ході семінарського заняття з метою підтвердити та розвинути ідеї та пропозиції, що були висунуті студентами, запропонувати альтернативну думку. Цінність історичних текстів як культурно-історичних аналогів полягає в тому, що вони є першоджерелами і не містять тлумачень.

Використання текстоцентричного та культурологічного підходів до викладання історії зумовлює необхідність значного рівня сформованості інформаційної культури викладачів історії, розвитку у них умінь опрацьовувати значні масиви історичної інформації, критично її оцінювати, виокремлювати причинно-наслідкові зв'язки подій і явищ історичного процесу, а також мати готовність до активного застосування цих знань у своїй практиці. Дослідження феномену культури та теоретичних засад формування загальної культури майбутнього інженера, а також врахування змісту та вимог до професійної та інформаційної діяльності викладачів історії дозволили виокремити такі особливості інформаційної культури викладачів історії, як-от: цілісність інформаційної картини історичного процесу, продуктивне використання різних джерел інформації (друковані видання, Інтернет, телебачення тощо), етичне та критичне ставлення до відбору інформації, орієнтація на гуманістичні й педагогічні цінності, діалогічність та культуровідповідність мислення, професійне та особистісне ставлення до історичної й культурологічної інформації тощо.

Отже, аналіз проблеми гуманізації та гуманітаризації інженерної освіти показує, що в умовах технічних університетів спостерігається чітка тенденція до удосконалення змісту, форм та методів вивчення гуманітарних дисциплін. Теоретично обґрунтовано, що повноцінна професійна підготовка інженера можлива лише як результат взаємодії його суто професійних знань та гуманітарної підготовки, формування відповідного рівня культури особистості. Розглянуті підходи культурологічно орієнтованої методичної системи вивчення «Історії України» дозволяють оптимізувати становлення історичного світогляду майбутніх інженерів шляхом структурного впорядкування інформації основного та допоміжних текстів в єдину історичну картину світу з акцентом на основних культурологічних і аксіологічних проблемах різних етапів історичного розвитку держави. А також актуалізації власних позицій студентів через осягнення моделей різних культурно-історичних епох. Подальші дослідження зазначеної проблеми передбачають розробку методів діагностування ефективності

застосування текстоцентричного підходу у формуванні історичного світогляду майбутнього інженера в процесі вивчення «Історії України».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Петрушенко В.Л. Філософія знання: онтологія, епістемологія, аксіологія: Монографія. – Львів: «Ахілл», 2005. – 320 с.
2. Руденко Л. До проблеми змісту естетико-культурологічної підготовки спеціалістів // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2000. – № 1. – С. 93–100.
3. Свірстюк Т.І. Робота з текстом як основа взаємопов'язаного формування комунікативної та соціокультурних компетенцій // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. – Вип. 48 – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. – С.100–103.
4. Хуторской А.В. Современная дидактика: Учебник для вузов. – СПб: Питер, 2001. – 544 с.

Вознюк О. Н. ПРИМЕНЕНИЕ ТЕКСТОЦЕНТРИЧНОГО ПОДХОДА В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

В статье рассматриваются основные подходы к формированию у студентов технического высшего учебного заведения исторической компетентности на основе культурно-исторических образцов.

Ключевые слова: учебная информация, текстоцентричный метод, Интернет, телевидение.

Voznjuk O. APPLICATION OF TEXT CENTERED APPROACH IN STUDY OF HISTORY UKRAINE

Basic approaches to forming at the students of technical higher educational establishment of historical competence on the basis of cultural and historical standards are examined in the article.

Key words: educational information, tekstotsentrichny method, the Internet, television.

УДК 94 (477)

О.В. Дудник

УМАНЩИНА ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

В статті проаналізовано окремі документальні джерела та історіографічні дослідження XVII–XIX ст., які містять відомості про Уманщину періоду національно-визвольних змагань середини XVII ст.

Ключові слова: Національно-визвольна війна, Уманщина, уманське козацтво, Уманський полк.

Кожен регіон української землі має свою самобутність. Саме з таких частинок складається єдине ціле – історія України. У зв'язку з цим актуальним є дослідження регіональної історії. Історія Уманщини, як значного регіону Правобережної України, значно доповнює загальну історію нашої держави.

Про події Визвольної війни українського народу середини XVII ст. нагромаджено значний масив першоджерел та літератури. Більшість матеріалів відводиться висвітленню місця та ролі окремих земель України і Уманщини зокрема.

Пропонована стаття є спробою узагальнити і проаналізувати історичну базу дослідження (впродовж XVII–XIX ст.) історії Уманщини доби Української національно-визвольної революції середини XVII ст.

Українська національно-визвольна революція 1648–1676 рр. стала об'єктом дослідження багатьох науковців, починаючи з XIX ст. У цей час були підготовлені дослідження загальноісторичного характеру, які формують уявлення про державотворчі процеси на теренах України і без яких важко досліджувати історію Уманщини періоду козацької доби. До них можна віднести праці вчених, які у вітчизняній історіографії становлять народницький напрям, зокрема М. Максимовича [1], М. Костомарова [2], В. Антоновича [3], Д. Яворницького [4]. Ці фундаментальні студії української історії, в яких відображалася роль і місце козацтва в історії

застосування текстоцентричного підходу у формуванні історичного світогляду майбутнього інженера в процесі вивчення «Історії України».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Петрушенко В.Л. Філософія знання: онтологія, епістемологія, аксіологія: Монографія. – Львів: «Ахілл», 2005. – 320 с.
2. Руденко Л. До проблеми змісту естетико-культурологічної підготовки спеціалістів // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2000. – № 1. – С. 93–100.
3. Свірстюк Т.І. Робота з текстом як основа взаємопов'язаного формування комунікативної та соціокультурних компетенцій // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. – Вип. 48 – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. – С.100–103.
4. Хуторской А.В. Современная дидактика: Учебник для вузов. – СПб: Питер, 2001. – 544 с.

Вознюк О. Н. ПРИМЕНЕНИЕ ТЕКСТОЦЕНТРИЧНОГО ПОДХОДА В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

В статье рассматриваются основные подходы к формированию у студентов технического высшего учебного заведения исторической компетентности на основе культурно-исторических образцов.

Ключевые слова: учебная информация, текстоцентричный метод, Интернет, телевидение.

Voznjuk O. APPLICATION OF TEXT CENTERED APPROACH IN STUDY OF HISTORY UKRAINE

Basic approaches to forming at the students of technical higher educational establishment of historical competence on the basis of cultural and historical standards are examined in the article.

Key words: educational information, tekstotsentrichny method, the Internet, television.

УДК 94 (477)

О.В. Дудник

УМАНЩИНА ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

В статті проаналізовано окремі документальні джерела та історіографічні дослідження XVII–XIX ст., які містять відомості про Уманщину періоду національно-визвольних змагань середини XVII ст.

Ключові слова: Національно-визвольна війна, Уманщина, уманське козацтво, Уманський полк.

Кожен регіон української землі має свою самобутність. Саме з таких частинок складається єдине ціле – історія України. У зв'язку з цим актуальним є дослідження регіональної історії. Історія Уманщини, як значного регіону Правобережної України, значно доповнює загальну історію нашої держави.

Про події Визвольної війни українського народу середини XVII ст. нагромаджено значний масив першоджерел та літератури. Більшість матеріалів відводиться висвітленню місця та ролі окремих земель України і Уманщини зокрема.

Пропонована стаття є спробою узагальнити і проаналізувати історичну базу дослідження (впродовж XVII–XIX ст.) історії Уманщини доби Української національно-визвольної революції середини XVII ст.

Українська національно-визвольна революція 1648–1676 рр. стала об'єктом дослідження багатьох науковців, починаючи з XIX ст. У цей час були підготовлені дослідження загальноісторичного характеру, які формують уявлення про державотворчі процеси на теренах України і без яких важко досліджувати історію Уманщини періоду козацької доби. До них можна віднести праці вчених, які у вітчизняній історіографії становлять народницький напрям, зокрема М. Максимовича [1], М. Костомарова [2], В. Антоновича [3], Д. Яворницького [4]. Ці фундаментальні студії української історії, в яких відображалася роль і місце козацтва в історії

України, при висвітленні історичних подій автори частково наводили дані з історії уманського козацтва.

Дослідження історика М. Владимирського-Буданова [5] репрезентують важливі дані, які уможливають окреслити кордони та визначитися щодо територіальних меж Уманського полку. Так на заході Уманський полк межував з Кальницьким (Вінницьким) та Брацлавським полками, на півночі та на північному сході – з Білоцерківським та Паволоцьким. А історичні дані, наведені М. Костомаровим в його монографії, дають можливість уточнити межі Уманщини середини ХУІІ ст. – «Уманський, под начальством Йосифа Глуха в нынешнем уезде Уманском, в восточной части Гайсинского и Липовецкого и западной части Звенигородского. Это земля носила название – Уманщина» [2, с. 257].

Отже територія Уманського полку була дещо обмежена порівняно з територією історичної Уманщини, оскільки східна частина території так званої Уманщини (згодом Звенигородщини) була віднесена до інших полків: Білоцерківського, Корсунського.

У наукових студіях М. Костомарова досліджується військова історія уманського козацтва, переплетена політичними комбінаціями, переворотами, відступами і компромісами. За свідченням історика, той факт, що П. Суховію і М. Ханенку на початку 1669 р. вдалося відхилити від П. Дорошенка шість полків, і втому числі й Уманський, призвів до трагічної ситуації – «Дорошенко был на краю своего падения» [2, с. 306]. А в 1674 р. уманські козаки визнали протекторат Росії.

Питанню відродження Уманського полку після Національно-визвольної війни 1648–1676 рр. надається увага в науковій розвідці М. Максимовича. Автор стверджує, що Уманський полк в 1709–1782 рр. був за Росією [1, Т. 1, с. 697]. Слід зазначити, що питання щодо року відродження Уманського полку до кінця не з'ясоване. Представники української історіографії ХХ ст. (М. Слабченко, Н. Полонська-Василенко) заперечують крайню межу існування Уманського полку за М. Максимовичем і наводять вагомні аргументи, що з 1711 року полк відійшов до Польщі. Цінним для історії уманського краю ХУІІ ст. є відтворена М. Максимовичем жахлива картина уманської трагедії 1674 р., і як наслідок «кров текла реками» [1, с. 312].

Чимало інформації із досліджуваної проблеми містить дослідження А. Смоктія [6]. Описуючи картину розорення турецько-татарським військом Умані в 1674 р., автор справедливо зауважує, що після цієї кривавої події Умань з укріпленого торговельного міста перетворилося на «на незначительное селение, в котором находили убежище бездомные скитальцы, существовавшие грабежом и разбоем» [6, с. 423].

Важливі відомості щодо подій Руїни на Уманщині є у доробку краєзнавця В. Іващенко [7].

Велика заслуга в пошуку джерельної бази історії Уманщини означеного періоду належить Ю. Мицику. У своєму науковому доробку «Умань козацька і гайдамацька» подано копії і оригінали документів з бібліотеки Чарторийських у Кракові, з архіву Замоїських, які проливають світло на хід антипольської боротьби на Уманщині [8].

Джерельна база дослідження розширена і за рахунок документів ХУІІ–ХУІІІ ст. з наукових видань, що здійснювалися із кінця ХІХ–на початку ХХ ст. в археографічних центрах Москви, Петербурга, Києва та Львова. Серед них «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» [9], та «Архив Юго-Западной России» (документи і відписки до російського царя, листи гетьманів, воєвод, уманських полковників, скарги польської шляхти) допомагають відтворити історичну канву подій на території уманського краю [10].

Єдиним джерелом на сьогодні, в якому міститься достатня інформація щодо кількісного складу Уманського полку і його адміністративно-територіального устрою, господарства, є «Реєстр Війська Запорізького 1649 року» [11].

Оригінальна історична інформація про Умань і Уманський козацький полк доби Визвольної війни українського народу середини ХУІІ ст. містять козацькі літописи. Це, насамперед, літописи Самовидця [12], Самійла Величка [13] та Григорія Граб'янки [14]. Наведений у творах матеріал свідчить про участь уманського козацтва в реалізації гетьманом Б. Хмельницьким забезпечення найкращих зовнішньополітичних умов для боротьби з Польщею; протистояння гетьманів М. Ханенка і П. Дорошенка і відзначає позиції уманського козацтва у цьому протистоянні. Літописці малюють картину жахливих розорень уманської землі, заподіяних турками і татарами, і висловлюють вороже ставлення до політики кримських ханів та турецьких султанів. Українські літописці одностайно зараховували Уманську трагедію

1674 року до найбільших трагедій часів Руїни, намагалися віднайти її причини. Найповніше виклав їх Самійло Величко, вказавши на агресію сусідніх держав та політику гетьманів П. Дорошенка, М. Ханенка, й І. Самойловича.

Великий інтерес до подій, пов'язаних з Уманщиною другої половини XVII ст., виявив у своїй «Кройніці о землі Польской» їх сучасник Феодосій Сафонович [15]. У джерелі Умань згадується 12 разів за період з 1648 до 1654 р. для дослідження історії уманського краю другої половини XVII ст. твір Ф. Сафоновича є джерелом першорядного значення.

Досліджуваний регіон згадується часто в пам'ятці української історіографії першої половини XIX ст. – «Історії русів» [16]. Автор твору фіксує військово-політичні події на території краю, а саме позицію уманського козацтва в протистоянні старшинських угруповань у боротьбі за гетьманську булаву в часи Руїни.

Серед письмових джерел з історії України другої половини XVII ст. важливе місце займають описи, щоденники, подорожні нотатки та інші записи, авторами яких були іноземці, що в той час жили чи бували на Україні. У них розповідається про Визвольну війну 1648–1654 рр., наводяться цікаві подробиці про культуру і побут українського народу, докладні відомості про окремі міста і села. Найбільш детальними і цінними в цьому аспекті є записки П'єра Шевальє [17], Павла Алеппського [18], Конрада Якоба Гільдебрандта [19], Евлія Челебі [20], а також Літопис Малоросії Ж.Б. Шерера [21].

«Історія війни козаків проти Польщі» секретаря французького посольства в Польщі П'єра Шевальє містить цікавий матеріал щодо виникнення козацтва, історії його військових походів, особливостей у побуті, звичаїв тощо. Шевальє згадує і Умань, вказує на міцність оборонних споруд, пояснюючи це тим, що населення будувє їх для збереження свого майна та життя від «татар, які часто навідаються в ці краї» [17, с. 43]. Автор відносить місто Умань до найвидатніших міст-фортець України.

Унікальним джерелом до історії України і загалом, Уманщини зокрема є книга «Подорож Патріарха Макарія», яку написав його син Павло Алеппський. У книзі подається чимало інформації про Уманщину літа 1654 року, після чергового руйнівного набігу татар. Маршрут подорожніх пролягав через козацькі поселення Уманщини: Соболівка, Степанівна, Янів, Талалаївка, Умань, Маньківка, Краснопілка та Буки. Надзвичайні враження на сина антиохійського патріарха Макарія справила Умань. Він, описуючи все побачене тут, не жалів епітетів та метафор. Умань була першим великим українським містом на шляху мандрівників. До нашого часу не збереглися фортифікаційні споруди Умані XVI–XVII ст., тому опис Уманської фортеці Павлом Алеппським дає можливість скласти чітке уявлення про її первісний стан. Автор повідомляє: «...дісталися до великого міста з трьома фортецями, у трьох віддалених ділянках міста. Одна фортеця, що на пагорбі, є величезною. Коли ми були там, її якраз відбудовували: копали рови, зміцнювали вежі, ставили гармати» [18, с. 22]. Автор «Подорожі...» подає відомості про вигляд міста Умані, його забудову, архітектурні особливості. Місто Умань, як зазначив Павло Алеппський, було значним економічним, торговим центром на Україні.

В Україні побував славетний турецький мандрівник і мемуарист Евлія Челебі. Челебі не залишив поза увагою і Умань. Встановити час його перебування в місті складно. Хоча Челебі був мусульманином і високопоставленою особою Османської імперії, проти якої воювали козаки, проте й він не міг стримати свого захоплення Україною і зокрема Уманню. Автор «Книги подорожей» описує міцні оборонні укріплення Умані. Іноземці у своїх описах України одноставно свідчать, що вона була густозаселеною. Е. Челебі наводить такі дані: в Умані було 9 тис. дворів [20, с. 88], Павло Алеппський зазначив, що в українських містах, в тому числі і в Умані, проживало 40–50 і більше тисяч населення [18, с. 16]. Цілком можливо, що відомості про кількість будинків і чисельність міського населення Умані, наведені іноземцями, перебільшені. Але навіть і в такому разі безсумнівно, що місто Умань за своїми розмірами не поступалося перед містами Західної Європи. Конкретні дані П. Алеппського і Е. Челебі про високу густоту населення на Уманщині, чисельність і її багатолюдність мають велику наукову цінність.

У 1656–1657 рр. німецький священник Конрад Якоб Гільдебрандт супроводжував у мандрівці по Україні шведського посла Готгарда фон Веллінга, направленого з офіційною місією до Богдана Хмельницького. Гільдебрандт лишив записки про свою подорож, в яких є згадки про Умань. Українське населення мандрівник називає загальною назвою «козаки». Вживання цього терміну може бути пояснене тим, що Гільдебрандт відвідував Україну саме

тоді, коли український народ розгорнув самовіддану боротьбу за своє національне і соціальне визволення. Німець за національністю, Гільдебрандт цікавиться ставленням козаків до німців, і саме в Умані він дізнається, що «оповідали нам декотрі німці-ремісники, котрих козаки полонили були в польській війні, – їх козаки люблять та не так легко випускають» [19, с. 53].

Цінну спадщину становлять картографічні праці Гійома-Левассера де Боплана [22]. На картах України, складених Бопланом, Уманщина розташована у басейні Південного Бугу. Під цим поняттям розуміється територія, що тяжіє до Умані як адміністративного, промислового, торговельного й культурного центру. На більш деталізованій спеціальній карті України на Уманщині налічується 8 міст, 21 фортеця, 45 містечок, 37 сіл. До міст віднесені Умань, Христинівка, Севаст'янівна, Маньківка. Як бачимо, на картах Боплана відбито умови напіввійськового стану й постійної безпеки, в яких знаходилася Уманщина у ХУІІ ст.

Отже існуюча джерельна та історіографічна база дозволяє прослідкувати місце уманського козацтва в українському визвольному русі середини ХУІІ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Максимович М.А. Обзорение городовых полков // Собр. Соч. Т.1. Отдел исторический. – Киев, 1876. – 847 с.
2. Костомаров Н.И. Малороссийский гетьман Зиновий Богдан Хмельницкий // Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей (репринтное издание 1873–1888 гг.). – М.: Книга, 1991.
3. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
4. Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська запорозьких низових козаків. // Іван Сірко: Зб. \ В.Л. Чуйка. – К., 1992. – с. 9–102.
5. Владимирский-Буданов М. Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. Киев, 1895. – 347 с.
6. Смоктий А.Г. Умань и Софиевка // Київська старовина. – 1882. – Т. 12. – с. 420–437.
7. Иващенко В. Исторический очерк к 100-летию Умани и царицина сада (Софиевки). – Киев, 1895. – 57 с.
8. Мицик Ю.А. Умань козацька і гайдамацька. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 187 с.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической Комиссией. – СПб., 1867. – Т.У. – 335 с.; 1869. – Т. УІ. – 279 с.; 1875. – Т. УІІІ. – 460+23 с.; 1878. – Т. ІХ. – 987+24 с.; 1878. – Т. Х. – 838 с.; 1879. – Т. ХІ. – 820 с.; 1889. – Т. ХІУ. – 902+39 с.; 1892. – Т. ХУ. – 462+25 с.
10. Архив Юго-Западной России, изданный временною комиссией для разбора древних актов, высочайше утверждённую при Киевском военном, Подольском и Волыном генерал-губернаторе. – К., 1869. – Ч. У. – Т. 1; 1908. – Ч. ІІІ. – Т. 6; 1886. – Ч. УІІ. – Т. 1; 1890. – Ч. УІІІ. – Т. 2. – 859 с.
11. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підготов. до друку О.В. Тодійчук та ін.; Редкол. Ф.П. Шевченко (відп. рРед..) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – 592 с.
12. Літопис Самовидця / Вид. підготував Я.І. Дзига. – К.: Наук. думка, 1971. – 207 с.
13. Величко С.В. Літопис / Пер. з книжної української мови, вступна стаття, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1997. – Т. 1. – 371 с.
14. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. зі староукр. Р.Г. Іванченко. – К.: Т-во «Знання України», 1992. – 192 с.
15. Сафонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992.
16. Конисский Георгий. История Русов / Отв. ред. В.А. Замлинский. – К.: РИФ, 1991. – 257 с.
17. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: «Томіріс», 1993.
18. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине ХУІІ века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с араб. Г. Муркоса (по рукописи Московского главного Архива Министерства Иностранных дел). – Вып. 2. От Днестра до Москвы. – М., 1897. – 210 с.
19. Олянич Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // Записки наук. т-ва ім. Шевченка. – Львів, 1937. – 154 с.
20. Эвлия Челеби. Книга путешествия. М., 1961. – 238 с.
21. Шерер Ж-Б. Літопис Малоросії або історія козаків-запорозжців... / Пер. з фр. В.В. Коптілова. – К.: Укр. письменник, 1994. – 311 с.
22. Ляскоронський В.Г. Гийом-Левасер де Боплан и его историко-географические труды относительно южной России. – К., 1901. – УП+1+44+38 с.: 5 л. карт.

Дудник О.В. УМАНЩИНА ПЕРИОДУ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ СЕРЕДИНИ XVII СТ.: ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКИ

В статье проанализировано отдельные документальные источники и историографические исследования XVII–XIX вв., которые содержат данные об Уманщине периода национально-освободительной борьбы середины XVII в.

Ключевые слова: Национально-освободительная война, Уманщина, уманское казачество, Уманський полк.

Dydruk O.V. UMAN REGION IN THE PERIOD OF NATIONAL LIBERATION WAR XVII MID-CENTURY: HISTORIOGRAPHY AND SOURCES

The paper analyzes some documentary sources and historiographic research XVII-nineteenth century. That contain data on Umanschine period the national liberation struggle in the mid XVII.

Key word: war of national liberation, Umanschina, Uman Cossacks, Umansky Regiment.

УДК 930(100=161.2):94(477) «17»

Ю.С. Степанчук

ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ ІВАНА МАЗЕПИ СТОСОВНО КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ТА РЯДОВОГО КОЗАЦТВА У ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНОМОВНОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ДІАСПОРИ

У статті характеризуються праці істориків україномовної зарубіжної діаспори присвячені внутрішній політиці гетьманського уряду Івана Мазепи.

Ключові слова: гетьманський уряд, козацька старшина, рядове козацтво, історики діаспори.

Російські та радянські історики завжди негативно відгукувалися про діяльність гетьмана Івана Мазепи. Варто лише почитати Українську Радянську Енциклопедію, щоб пересвідчитись у цьому: «Іван Степанович Мазепа – зрадник українського народу... Він проводив політику посилення феодально-кріпосницького гніту. Своїми універсалами він узаконив панщину, обмежував селянські переходи і запровадив роздачу у володіння козацької старшини рангових селян. За наказом Мазепи влаштовувалися нелюдські розправи над селянами, що виступали проти феодального гніту. Боячись народного гніву, Мазепа жив під постійною охороною найманих військ» [1, с. 303].

У той час як у працях Олександра Оглоблина [2], Теодора Мацьківа [3], Ореста Субтельного [4], Ілька Борщака та Рене Мартеля [5] ми знаходимо практично діаметрально протилежні відомості про період правління І.С.Мазепи, і, зокрема, про його соціальну політику щодо козацької старшини і рядових козаків.

Мета дослідження полягає в тому, щоб виявити загальні засади, основні напрямки соціальної політики І.С.Мазепи щодо козацької старшини і рядового козацтва на основі окремих праць україномовної діаспори.

Внутрішня політика гетьмана Мазепи була безпосереднім продовженням політики Самойловича, але провадилася вона іншими темпами й, подекуди, іншими методами. Ця політика цілком виразно сприяла зростанню козацької старшини, зміцненню її економічної бази й соціального становища, перетворенню її на провідний стан Гетьманщини, а тим самим і на провідну верству в козацько-гетьманській державі.

Насамперед, це позначилося на старшинському землеволодінні. Старшина запопадливо освоює ще вільні (так звані «вільні військові») і вже невільні (наприклад, належні до міста) землі. Процес мобілізації землеволодіння знаходить собі завершення в концентрації маєтків у руках окремих старшинських родин. Розширюється загальна площа старшинського землеволодіння, яке поступово перетворюється із звичайного раніше володіння «до ласки войсковой» на «зуполне» володіння (тобто повну власність). Уряд сприяє цим прагненням старшини. У листі до царів 11 лютого 1691 р. Гетьман писав: «Бывшіе гетманы, а особно Иван Самойлович, имели такое дерзновение, что такие маестности (надані гетьманською владою і стверджені царською грамотою) возвращали по своему разсмотрению и не токмо по смерти таковых особ женам и детям их маестности владети никогда не допускали и грамоты ваши монаршеския у них имали, по

Дудник О.В. УМАНЩИНА ПЕРИОДУ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ СЕРЕДИНИ XVII СТ.: ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКИ

В статье проанализировано отдельные документальные источники и историографические исследования XVII–XIX вв., которые содержат данные об Уманщине периода национально-освободительной борьбы середины XVII в.

Ключевые слова: Национально-освободительная война, Уманщина, уманское казачество, Уманський полк.

Dydruk O.V. UMAN REGION IN THE PERIOD OF NATIONAL LIBERATION WAR XVII MID-CENTURY: HISTORIOGRAPHY AND SOURCES

The paper analyzes some documentary sources and historiographic research XVII-nineteenth century. That contain data on Umanschine period the national liberation struggle in the mid XVII.

Key word: war of national liberation, Umanschina, Uman Cossacks, Umansky Regiment.

УДК 930(100=161.2):94(477) «17»

Ю.С. Степанчук

ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ ІВАНА МАЗЕПИ СТОСОВНО КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ТА РЯДОВОГО КОЗАЦТВА У ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНОМОВНОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ДІАСПОРИ

У статті характеризуються праці істориків україномовної зарубіжної діаспори присвячені внутрішній політиці гетьманського уряду Івана Мазепи.

Ключові слова: гетьманський уряд, козацька старшина, рядове козацтво, історики діаспори.

Російські та радянські історики завжди негативно відгукувалися про діяльність гетьмана Івана Мазепи. Варто лише почитати Українську Радянську Енциклопедію, щоб пересвідчитись у цьому: «Іван Степанович Мазепа – зрадник українського народу... Він проводив політику посилення феодально-кріпосницького гніту. Своїми універсалами він узаконив панщину, обмежував селянські переходи і запровадив роздачу у володіння козацької старшини рангових селян. За наказом Мазепи влаштовувалися нелюдські розправи над селянами, що виступали проти феодального гніту. Боячись народного гніву, Мазепа жив під постійною охороною найманих військ» [1, с. 303].

У той час як у працях Олександра Оглоблина [2], Теодора Мацьківа [3], Ореста Субтельного [4], Ілька Борщака та Рене Мартеля [5] ми знаходимо практично діаметрально протилежні відомості про період правління І.С.Мазепи, і, зокрема, про його соціальну політику щодо козацької старшини і рядових козаків.

Мета дослідження полягає в тому, щоб виявити загальні засади, основні напрямки соціальної політики І.С.Мазепи щодо козацької старшини і рядового козацтва на основі окремих праць україномовної діаспори.

Внутрішня політика гетьмана Мазепи була безпосереднім продовженням політики Самойловича, але провадилася вона іншими темпами й, подекуди, іншими методами. Ця політика цілком виразно сприяла зростанню козацької старшини, зміцненню її економічної бази й соціального становища, перетворенню її на провідний стан Гетьманщини, а тим самим і на провідну верству в козацько-гетьманській державі.

Насамперед, це позначилося на старшинському землеволодінні. Старшина запопадливо освоює ще вільні (так звані «вільні військові») і вже невільні (наприклад, належні до міста) землі. Процес мобілізації землеволодіння знаходить собі завершення в концентрації маєтків у руках окремих старшинських родин. Розширюється загальна площа старшинського землеволодіння, яке поступово перетворюється із звичайного раніше володіння «до ласки войсковой» на «зуполне» володіння (тобто повну власність). Уряд сприяє цим прагненням старшини. У листі до царів 11 лютого 1691 р. Гетьман писав: «Бывшіе гетманы, а особно Иван Самойлович, имели такое дерзновение, что такие маестности (надані гетьманською владою і стверджені царською грамотою) возвращали по своему разсмотрению и не токмо по смерти таковых особ женам и детям их маестности владети никогда не допускали и грамоты ваши монаршеския у них имали, по

.....
некоторым и при животе то чинили, что по каком-нибудь гневу своему от чести отдаляючи, отдаляли и от маетности. Однако, я... для утверждения в Малой России доброго и твердого порядку... не хочу так поступати... но паче к тому есмь желателен, что не толко старшина и полковники, и знатиме особы примноженіе такового деянія имели, но некоторые и сотники из рядовых оказавшіеся знатные войсковые товарищи получили себе деревни или мельницы» [6, с. 184].

Уже в перші дні й місяці свого гетьманування Мазепа видав низку універсалів, які або стверджували старі володіння (це була звичайна форма при обранні нового гетьмана), або створювали нові з фонду так званих «вільних військових» маєтностей, як тих, що були й раніше у безпосередньому розпорядженні гетьманського уряду, так і колись конфіскованих у родичів та прибічників Самойловича. Щедре роздавання земельних універсалів за перші роки гетьманування Мазепа (1687-1689) пояснюється головним чином тим, що новому гетьманові треба було віддячити своїм прибічникам і забезпечити собі якнайширше коло прихильників серед старшини.

Друга хвиля надання земель Мазепою припадає на період 1699-1701 рр. Вона пов'язана була, очевидно, з подальшим зростанням старшинської верстви, яка мала тепер змогу наполегливіше висувати перед гетьманським урядом свої соціально-економічні й політичні вимоги, особливо в умовах закінчення турецької війни і підготовки до нової війни - зі Швецією.

Нарешті, втретє надавання маєтків гетьманською владою посилюється в останні роки гетьманування Мазепа (1706-1708), мабуть, у зв'язку з тим складним політичним та економічним становищем, в якому перебувала тоді Гетьманщина, і з зовнішньою політикою Мазепа.

Загалом за час гетьманування Мазепа було надано старшині, монастирям і частково великому купецтву сотні сіл з кількома десятками тисяч дворів посполитих. Лише в Лубенському полку Мазепа надав 79 сіл, де в 1729 р. було 4 252 селянських двори (крім того, стверджено було володіння 14 селами, де в 1729 р. нараховувалося 830 дворів) [6, с. 192].

Особливо щедро надавав Мазепа земельні володіння своїм найближчим прибічникам із вищої старшини. Характерне, з цього погляду, надання Мазепою маєтків полковникові прилуцькому Дмитрові Горленку. Горленко майже щороку діставав від Мазепа нові маєтки: у 1694 р. він одержав села Сергіївку, Ковтунівку і Яблунівку, у 1699 р. - с. Білошапки, у 1701 р. - с. Ярошівку, у 1703 р. - с. Мамаївку, у 1705 р. - села Калюжниця й Попори, у 1706 році - с. Вечорки і, крім того, різночасно ще декілька сіл. Але Горленко не був винятком - за ним йшли інші представники старшинської верхівки [6, с. 192-193].

Вивчаючи історію великого землеволодіння на Лівобережній Україні у кінці XVII - на початку XVIII ст., помічаємо ще одне дуже цікаве явище - переміщення центрів землеволодіння і торгівельно-промислового підприємництва старшинської верхівки з південних полків Гетьманщини на північ. Починаючи з 80-х років XVII ст., великі землевласники південного Лівобережжя або цілком переносять свою господарську діяльність на північ, або, залишаючи за собою південні володіння, набувають маєтки й на півночі Гетьманщини, головне в Стародубівському полку [7, с. 92].

Що ж приваблювало старшину на північ Гетьманщини? Насамперед те, що північне Лівобережжя мало особливо сприятливі умови для торгівельно-промислової діяльності. Сулими, Кочубеї, Гамалії, Ломиковські, Орлики та інші будували там млини, буди, рудні, широко провадили торгівельні й фінансові операції.

Була ще й інша причина цього тяжіння старшини на північ Лівобережжя. У південних полках було ще надто неспокійно: часті татарські напади, воєнні тягарі кінця XVII ст., нарешті, часті розрухи й повстання - все це примушувало старшину звертати особливу увагу на північні - «смирніші» полки.

Правовий характер старшинського землеволодіння яскраво визначається, наприклад, в «універсалі» генерального осавула Андрія Гамалії 1689 р. У цьому універсалі (характерно, що форму державно-правного акту вжито в приватноправному, за своєю суттю, документі) Гамалія дозволяє «нашому (себто своєму) подданому Івану Стебловському в нашем же селе Серединой Буде пофундовать греблю его власним коштом», застерігаючи, «абы в обиранию мерки (з млина) ни жадного не чинил ущербку». Тим часом право заведення млина належало державній (до того ще центральній - гетьманській) владі [8, с. 64].

Процес концентрації старшинських маєтків («добр») йшов у супроводі концентрації урядів, тобто концентрації політичної влади в руках вищої старшини. Маєткове нагромадження, торгівельно-промислове та фінансове підприємництво створювали економічну базу для тієї

.....
політичної ролі, яку відігравала у цей період старшинська верхівка. Подальший розвиток старшинського землеволодіння неодмінно визначав зосередження в руках старшини політичної влади на Гетьманщині, зокрема урядів — генеральних, полкових, сотенних, що, в свою чергу, поширювало й зміцнювало її економічні позиції.

Особливо характерним у процесі консолідації української старшини в кінці XVII - на початку XVIII ст. було юридичне оформлення «знатного військового товариства». Знатне військове товариство існувало на Україні і до Мазепи, але тоді воно ще не набуло юридичного оформлення, було, власне, явищем звичаєвим. Окремі представники старшини, заслужені у Війську Запорозькому, або визначні своїм віком чи майновим станом, чи просто впливом в урядових колах, набували звання (спочатку побутового) знатного (значного) військового товариша. У кінці XVII - на початку XVIII ст. знатне військове товариство стає вже юридично оформленим станом, у руках якого зосереджувалася головна частина старшинського багатства, вся економічна міць старшинської верстви [9, с. 147].

У кінці XVII ст. зустрічається вже поділ знатного військового товариства на дві групи: знатні військові товариші старші й молодші. Так було під час подорожі Мазепи до Москви в 1689 р. «Старші» знатні військові товариші — це здебільшого колишні полковники або генеральні старшини, «молодші» знатні — здебільшого діти старших знатних військових товаришів або молодші члени тих же старшинських родин, які не встигли ще здобути тих урядів, що їх вже мала група старших знатних військових товаришів. Однак, це аж ніяк не зменшувало соціального значення і політичного впливу «молодших товаришів». Про це свідчать, між іншим, «Коломацькі статті» 1687 р., де поруч з генеральною старшиною і полковниками підписуються також деякі особи, які не займали на той час жодної урядової посади (Семен та Іван Савичі, Сава Прокопович) [9, с. 149].

Саме в ці часи з'являється нова назва, яка визначає цю категорію старшини — «бунчукове товариство». Це й було «знатне військове товариство», звільнене від усяких місцевих (полкових чи сотенних) обов'язків і юрисдикції, яке безпосередньо підлягало гетьманській владі, перебувало «під гетьманським бунчуком» і «обороною», судилося тільки Генеральним судом. Прийняття «під бунчук» бувало і раніше (за Самойловича), але лише за часів Мазепи «бунчукове товариство» оформилося як вищий прошарок козацької старшини. Крім представників «знатного військового товариства», «під бунчук» приймалися іноді й чужоземні шляхтичі.

Поруч з тим в полках з'являється «значкове товариство» («под значком полковим»), незалежне від сотенної влади і безпосередньо підлегле владі полковій; воно судиться полковим судом, отже, являє в межах полку привілейовану старшинську групу.

Знатне військове товариство і особливо його верхівка — бунчукове товариство — це була старшинська аристократія Гетьманщини у кінці XVII — на початку XVIII ст., яка концентрує в своїх руках «добра» й «уряди», а разом з тим — всю повноту економічної потужності й політичної влади на Лівобережній Україні. У цих колах поступово зростає невдоволення самовладством гетьманів і прагнення обмежити гетьманську владу (Самойловича, а згодом Мазепи), виникають плани перевороту 1687 р. і змовницькі плани старшинської опозиції в 90-х роках XVII і на початку XVIII ст. [8, с. 65].

Становище козацтва, навіть тієї його частини, яка була записана в козацьких реєстрах (чи «компутах») й «один с предков своих, а другі своїми отвагами и працами — на волности себе заробили», в кінці XVII — на початку XVIII ст. було досить важке. Формально козацькі «права» й «вольності» зберігалися й завжди визнавалися українським і московським урядами, але фактично за Самойловича та Мазепи інтенсивно йшов процес зубожіння козацької маси й визиску її старшиною, монастирями й багатим купецтвом. Це визнавав сам гетьманський уряд. «А если козак, который по своей старинности держится реестра войскового и пилнует козацкое службы, — писал гетьман Мазепа в 1691 р., — то такого розными способами кривдят (старшина й монастирі), чинячи такую налогу, жеби албо з козацтва в мужицтво силомоцю его притягнути, албо цале з жита маестности тое прочь витиснути; через що многие козаки, над право волности войсковой, необычной утерпели тягкости». Зокрема «особы, маестностями владеючи, выведующие о давних грунтах, полях и сеножатех панских, якіе за лядское держави при дворцах бывали, а тое першое войны славное намети гетмана Хмельницкого пришли под область козацкую, смеют опие от козаков отнимати и приворочать под свою владзу».

Козацтво і в поході, і вдома перебувало в залежності від своєї старшини (урядуючої), яка мала повну можливість, під виглядом «звичкої послуги» або «датків» (звичайно, збільшуючи їх розміри), визискувати козаків, виснажуючи тим їх господарство і нерідко фактично

перетворюючи їх на своїх «підданих». У 1690 році запорожці дорікали Мазепі, що старшина «не токмо народ посполитой дачами великими обложили, но не мало козаков уже всех в подданство себе подворотили и полчан своих ни во что обратили» [4, с. 121].

Політика українського уряду щодо козацтва за часів гетьманування Мазепи була цілком ясна і послідовна. Козацтво на Гетьманщині становило собою у той час дуже поважну силу і як заможна сільська верхівка, і як головний військовий резерв держави. У руках козацтва були і чимала площа землеволодіння, і важливі господарські угіддя, млини, гуральні, інші промислові й торговельні заклади, а головне — права і вольності, здобуті «шаблею козацькою» за Богдана Хмельницького. Правда, за час від Хмельницького до Мазепи багато прав козацтво вже втратило, і ще більше окремих козаків утратило свої козацькі права, а разом з тим і свої земельні володіння, промисли тощо. Адже процес економічної диференціації щоразу більше заторкував козацьке «товариство», козацьку «чернь», як її називали гетьманські універсали середини й другої половини XVIII ст. Проте, недарма і гетьманські та полковницькі універсали, і царські жалувані грамоти старшині, монастирям та багатим купцям застерігали, що з усіх цих надань виключаються козаки («опроч козаков»). Правда, старшина, особливо її урядова частина, мала можливість, користуючися своїм службовим становищем, збільшувати визиск рядового козацтва, але економічна сила козацтва, особливо заможної його частини, ще далеко не була зломлена.

Неабияке значення при цьому мало й те, що козацтво являло собою основну військову силу країни, головний озброєний резерв її не тільки за воєнного, але й за мирного часу. В умовах тяжкої і тривалої війни з Туреччиною і Кримом козацьке військо грало особливо велику роль. Козацтво добре пам'ятало часи «першого війни славное намети гетмана Хмельницького», коли «отвагою рыцерства Войска Запорозского zostало отнято и завладено» козацькі «права». Живі були й чимало учасників героїчної епопеї Хмельниччини. Не раз нагадувало козацтво про свої «права» і «вольності», зокрема під час розрух та повстань на Гетьманщині. Була ще одна обставина, яка зміцнювала позиції козацтва [10, с. 41].

Перші кроки на шляху юридичного оформлення диференціації рядового козацтва були зроблені на початку XVIII ст. 2 березня 1701 р. Мазепа доручив глухівському сотникові Олексі Туранському учинити «перебор» козакам чотирьох засеймських сотень — Глухівської, Кролевецької, Коропської та Воронізької, поділивши їх на «лучших» («виборне й переборне товариство»), які повинні були завжди бути готові до військової служби, і «подлейшее товариство», яке мало «в домах оставатися» і повинне було «тому виборнейшому товариству всякое всегда до подему належитое чинити вспомогателство». Хоч це розпорядження формально обмежене було лише чотирма сотнями Гетьманщини, але немає сумніву, що воно застосовувалося значно ширше й взагалі намічало поділ козаків на «виборних» і «підпомощників», який остаточно здійснений був у 30-х роках XVIII ст. [10, с. 44]

Отже, внутрішня політика гетьмана Мазепи була безпосереднім продовженням політики Самойловича, але провадилася вона іншими темпами й, подекуди, іншими методами. Ця політика цілком виразно сприяла зростанню козацької старшини, зміцненню її економічної бази й соціального становища, перетворенню її на провідний стан Гетьманщини, а тим самим і на провідну верству в козацько-гетьманській державі. Саме тому і надавалися численні землі та пільги, зміцнювалися «бунчукове» і «значкове» товариство. Політика І.С.Мазепи стосовно рядового козацтва була спрямована на: оборону традиційних прав козацтва; відокремлення козацтва від міщан; у процесі економічної диференціації козацтва сприяння його заможнішим шарам оформитися, як козаки «виборні», а іноді й просунутися в ряди нижчої старшини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Українська Радянська Енциклопедія. – 1981. – Т. 6.
2. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960. – 408 с.; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Український історик. – Нью-Йорк-Київ-Торонто-Мюнхен-Львів. – 1991. – ч. 1-2 (108-109). – С. 82-94.
3. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа (1639-1709) // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1989. – Джерсі Сіті; Нью-Йорк, 1989. – С. 82-87; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа – князь Священної Римської Імперії // Український історик. – 1966. – №№ 3/4. – С. 33-40; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709 / З передм. Л.Винара. – Мюнхен: УВУ, 1988. – 286 с.; Мацьків Т. Гетьман Мазепа в оцінці М.Костомарова // Український історик. – 1986. – №№ 3/4. – С. 5-14; Мацьків Т. Гетьман Мазепа в працях М.Грушевського // Український історик. – 1984. – №№ 1/4. – С. 110-122; Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – Гетьман України (1639-1709) // Український історик. – 1979. – №№ 1/4. – С. 55-68 та ін.

4. Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII століття. / Пер. Володимир Кулик. – К.: Либідь, 1994. – 439 с.
5. Борщак І., Мартель Р. Життя й пориви великого гетьмана: Авторизований переклад і передмова М.Рудницького / Упоряд. Л.Ю.Копаня, післямова С. І.Білоконя. – К.: Радянський письменник, 1991. – 315 с.; Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. – К.: «Свенас», 1991. – 136 с.; Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1966. – Т.66. – С. 147-204.
6. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960. – 408 с.
7. Мацьків Т. Легенда і правда про Мазепу // Між сусідами: Альманах Фондації Св. Володимира – Хрестителя Київської Русі. – Краків, 1997. – Кн.7. – С. 90-95.
8. Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – Гетьман України (1639-1709) // Український історик. – 1979. - №№ 1/4. – С. 55-68.
9. Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1966. – Т.66. – С. 147-204.
10. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Український історик. – Нью-Йорк-Київ-Торонто-Мюнхен-Львів. – 1991. – ч. 1-2 (108-109). – С. 82-94.

Степанчук Ю.С. ПОЛИТИКА ГЕТМАНСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ИВАНА МАЗЕПЫ В ОТНОШЕНИИ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНЫ И РЯДОВОГО КАЗАЧЕСТВА В ТРУДАХ ИСТОРИКОВ УКРАИНОЯЗЫЧНОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ДИАСПОРЫ

В статье характеризуются труды историков украиноязычной зарубежной диаспоры посвящены внутренней политике гетманского правительства Ивана Мазепы. Ключевые слова: гетманское правительство, казацкая старшина, рядовое казачество, историки диаспоры.

Stepanchuk U.S. THE GOVERNMENT POLICY OF HETMAN IVAN MAZEPA FOR ORDINARY COSSACK OFFICERS AND COSSACKS IN THE HISTORIAN'S WORK UKRAINIAN AND FOREIGN DIASPORA

The article characterized by labor historians in Ukrainian foreign diaspora devoted to domestic policy, the Government of Hetman Ivan Mazepa.

Key words: Hetman government, the cossack officers, private cossacks, historians diaspora.

УДК 94(477) «XVII- XVIII»

І.І. Кривошея

БУНЧУКОВИЙ ТОВАРИШ ОПАНАС ДОРОФІЙОВИЧ ГРУШИНСЬКИЙ ТА ЙОГО РІД

На основі архівних та опублікованих джерел досліджується походження прізвища та генеалогія родини Грушинських. Особлива увага приділяється соціальному статусу, володінням та службі бунчукових товаришів на прикладі Опанаса Дорофійовича Грушинського. Публікуються документи, які висвітлюють історію роду.

Ключові слова: бунчуковий товариш, шляхта, служба, володіння, рід, генеалогія.

Бунчукове товариство, найвпливовіша частина неурядової старшини, походило з найвідоміших родин Гетьманщини. Як правило, звання бунчукового товариша отримували члени тих родин, представники яких колись займали уряди, починаючи з полковницького і вище. Іншими шляхами, які не виключали першого, були: шляхетське походження, близькі родинні зв'язки з гетьманами та генеральною старшиною, за заслуги родини, за власні заслуги.

Значний військовий, а згодом бунчуковий товариш Опанас Дорофійович (так він записаний в більшості документів) мав родове прізвище Грушинський. Його володіння та служба в першій третині XVIII ст. вповні відповідали статусу товариства, яке знаходилося під головним гетьманським знаком – бунчуком. Статки Опанаса Дорофійовича були як спадкового, так і набутого характеру. Збережені документи дозволяють прослідкувати утворення маєтностей роду Грушинських, рух володінь по гілках роду, втрати й набутки після проходження родом піку впливовості.

Такий пік впливовості Грушинських-Дорошенків припадає на час гетьманування І. Самойловича. Старший із братів Дорофійовичів – Кирило – був господарем гетьманського

4. Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII століття. / Пер. Володимир Кулик. – К.: Либідь, 1994. – 439 с.
5. Борщак І., Мартель Р. Життя й пориви великого гетьмана: Авторизований переклад і передмова М.Рудницького / Упоряд. Л.Ю.Копаня, післямова С. І.Білоконя. – К.: Радянський письменник, 1991. – 315 с.; Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. – К.: «Свенас», 1991. – 136 с.; Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1966. – Т.66. – С. 147-204.
6. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960. – 408 с.
7. Мацьків Т. Легенда і правда про Мазепу // Між сусідами: Альманах Фондації Св. Володимира – Хрестителя Київської Русі. – Краків, 1997. – Кн.7. – С. 90-95.
8. Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – Гетьман України (1639-1709) // Український історик. – 1979. - №№ 1/4. – С. 55-68.
9. Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1966. – Т.66. – С. 147-204.
10. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Український історик. – Нью-Йорк-Київ-Торонто-Мюнхен-Львів. – 1991. – ч. 1-2 (108-109). – С. 82-94.

Степанчук Ю.С. ПОЛИТИКА ГЕТМАНСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ИВАНА МАЗЕПЫ В ОТНОШЕНИИ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНЫ И РЯДОВОГО КАЗАЧЕСТВА В ТРУДАХ ИСТОРИКОВ УКРАИНОЯЗЫЧНОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ДИАСПОРЫ

В статье характеризуются труды историков украиноязычной зарубежной диаспоры посвящены внутренней политике гетманского правительства Ивана Мазепы. Ключевые слова: гетманское правительство, казацкая старшина, рядовое казачество, историки диаспоры.

Stepanchuk U.S. THE GOVERNMENT POLICY OF HETMAN IVAN MAZEPA FOR ORDINARY COSSACK OFFICERS AND COSSACKS IN THE HISTORIAN'S WORK UKRAINIAN AND FOREIGN DIASPORA

The article characterized by labor historians in Ukrainian foreign diaspora devoted to domestic policy, the Government of Hetman Ivan Mazepa.

Key words: Hetman government, the cossack officers, private cossacks, historians diaspora.

УДК 94(477) «XVII- XVIII»

І.І. Кривошея

БУНЧУКОВИЙ ТОВАРИШ ОПАНАС ДОРОФІЙОВИЧ ГРУШИНСЬКИЙ ТА ЙОГО РІД

На основі архівних та опублікованих джерел досліджується походження прізвища та генеалогія родини Грушинських. Особлива увага приділяється соціальному статусу, володінням та службі бунчукових товаришів на прикладі Опанаса Дорофійовича Грушинського. Публікуються документи, які висвітлюють історію роду.

Ключові слова: бунчуковий товариш, шляхта, служба, володіння, рід, генеалогія.

Бунчукове товариство, найвпливовіша частина неурядової старшини, походило з найвідоміших родин Гетьманщини. Як правило, звання бунчукового товариша отримували члени тих родин, представники яких колись займали уряди, починаючи з полковницького і вище. Іншими шляхами, які не виключали першого, були: шляхетське походження, близькі родинні зв'язки з гетьманами та генеральною старшиною, за заслуги родини, за власні заслуги.

Значний військовий, а згодом бунчуковий товариш Опанас Дорофійович (так він записаний в більшості документів) мав родове прізвище Грушинський. Його володіння та служба в першій третині XVIII ст. вповні відповідали статусу товариства, яке знаходилося під головним гетьманським знаком – бунчуком. Статки Опанаса Дорофійовича були як спадкового, так і набутого характеру. Збережені документи дозволяють прослідкувати утворення маєтностей роду Грушинських, рух володінь по гілках роду, втрати й набутки після проходження родом піку впливовості.

Такий пік впливовості Грушинських-Дорошенків припадає на час гетьманування І. Самойловича. Старший із братів Дорофійовичів – Кирило – був господарем гетьманського

двору[□]. Випадкова людина ним стати не могла. Така близькість Кирила до гетьмана вказує на існування якихось родинних чи свояцьких зв'язків. Отже, коріння роду варто шукати на правому березі Дніпра, звідки походив І. Самойлович та його найближче оточення.

Грушинські, як прізвище даного роду, вживається найчастіше. В документах про його походження немає ніяких згадок, тому пошукаємо можливі варіанти. Вірогідною виглядає гіпотеза існування близьких родинних зв'язків Грушинських з Самойловичами. Сестри гетьмана, яка могла би бути першою дружиною Дороша Григоровича (батька господаря дому Кирила) ми не знаємо. Ймовірно, матір'ю Кирила могла бути сестра чи родичка дружини гетьмана, що пояснює появу сина Дороша в якості господаря гетьманського двору. Аналогічні приклади знаємо щодо інших гетьманів. Приблизно 20 років спочатку служителем, а потім господарем гетьманського двору І. Скоропадського був швагро гетьмана Андрій Кондзирівський, одружений з Пелагеєю Марківною Маркович [18, 178].

Дружиною гетьмана І. Самойловича була представниця роду Голубів. Варто пошукати населений пункт, що дає прізвище Грушинські, близько до володінь Голубів. Більшість дослідників, слідом за В. Модзалевським, ідентифікують місце народження гетьмана з Ходорковим Сквирського повіту [1, 477]. Проте маємо населені пункти з такою назвою і в інших місцевостях. У 1644 р. частину с. Ходорова тримала Петронелла Василівна Вороничівна (?-після 1656), заміжня за Данилом Голубом (?-1650). Їй належала, окрім с. Ходорова, частина с. Ржищів і с. Грушів [27, 201]. Всі вказані населені пункти знаходились на території Іржищевської сотні Канівського полку, в безпосередній близькості одне від одного. Ці маєності у власність Голубів принесла Вороничівна [2, 25; 3, 126]. Ворони (Вороничі, Воронченки) були тісно пов'язані з Канівщиною, будучи однією з найвідоміших козацько-шляхетських родин [4, 197; 2, 9]. Цікаво, що Воронченки були родичами Дорошенкам: Андрій Воронченко, полковник черкаський, був свояком Петра Дорошенка [4, 197]. А ще одним прізвищем Кирила Дорофійовича Грушинського було Дорошенко. Можливо, воно походить не лише від імені його батька?

З селом Грушів (Грушове) гіпотетично можемо пов'язати родові ім'я наших Грушинських. У 1638 р. у Канівському полку сотенним отаманом був Харлам Грушович. У козацькому реєстрі 1649 р. в сотні Гуниній Канівського полку записаний Тиміш Грушецький [5, 111]. Сотником Канівського полку раніше 1651 р. був Тиміш. На думку Ю. Мицика та В. Кривошеї, можливо це і є Тиміш Грушецький, родину якого В. Липинський відносив до представників шляхти у Канівському полку [2; 9, 115]. Підтвердженням цього є те, що брати Дорофійовичі Грушинські у джерелах кінця XVII ст. названі панами [10, 7-7зв.]. Як бачимо, у Канівському полку локалізуються Вороничі, Голуби, Грушинські і, можливо, Самойловичі.

Точно невідомо коли Грушинські оселились у Глухівській сотні Ніжинського полку, але володіння тут Опанаса Дорофійовича у грамоті 1718 р. названі дідизними і батьківськими [13, 3]. Дорош Григорович у 1675 р. мав володіння у с. Волокитин Глухівської сотні: 12 червня 1675 р. він подарував сину Кирилу дві заставки на греблі на р. Клевені «при свідках [...] на уряді глухівському» [6, 67]. Отже, Грушинські переселились на Лівобережжя раніше масового переселення Канівського полку, яке відбулося після його ліквідації у 1678 р.

Ще за життя батька Кирило Дорофійович почав сам примножувати родинні володіння. Він був власником с. Волокитин, яке надав йому гетьман І. Самойлович [9, 461; 7, 31-32] (вказане село у 1688 р. І. Мазепа надав Михайлу Миклашевському [8, 138]). У 1677 р. Кирило купив у міщан батуринських Гната і Павла Мельниченків, поблизу подарованого батьком, на р. Клевені місце з греблею для будівництва млина з обома берегами. І на тій греблі «своєю працею влаштував 3 клітки млина». У 1684 р. Кирило Дорофійович купив у козака Глухівської сотні Олексія Щербини між селами Волокитиним і Воргловим на р. Мариці греблю з млином вишняком і при ньому двір з ґрунтами орними та неорними. На тих ґрунтах була поселена слободка Щербинівка з людьми. У Волокитині Кирило Дорофійович мав двір власний житловий з усякими будівлями і винницею, з садом і плецем. В тому ж селі йому належали: ще один двір з полями, лісами й сіножатями і 8 дворів куплених, в яких жили піддані люди.

[□] Проблема статусу й обов'язків господаря гетьманського двору належить до малодосліджених в українській історіографії. З джерел зрозуміло, що така посада займала високе місце в тодішній ієрархії влади не лише завдяки економічним важелям, а й за можливість впливу на гетьмана. Господар виконував управлінські функції. В той час до гетьманського двору належали не лише служби при резиденції, а й система державних маєтків у різних полках Гетьманщини.

13.05.1695 р. перед походом під Кизикермен, в якому й загинув, Кирило Грушинський склав духівницю, якою заповів все майно дружині Євдокії та доньці Горпині (див. додаток). Пізніше, в 20-30-х роках в ході численних судових тяганин за батьківський спадок з дядьком, бунчуковим товаришем Опанасом Дорофійовичем, Горпина описує батьківські володіння і згадує, що з духівницею їм з матір'ю батько «все крепості вручил». Їх копії вона додала до своєї чолобитної [6, 67].

З дозволу гетьмана І. Самойловича Кирило Грушинський, окрім слобідок Щербинівки і Дорошівки[□], осадив хутір Грем'ячку в Вороніжській сотні біля купленого у мельника Гаврила млина на р. Грем'ячій. Після смерті Кирила, його вдова продала слобідку Грем'ячку матері гетьмана Мазепи, яка віддала її на Глухівський жіночий монастир. Проте пізніше другий зять вдови Іван Мокрієвич продав слобідку князю Меншикову, а за матеріалами Генерального слідства про маєтності 1729-1730 рр. вона записана серед імператорських володінь [7, 60].

У 1686 р. після смерті батька Дороша Григоровича, перед військовим генеральним судом здійснювався розподіл спадку між п'ятьма спадкоємцями. Одного з них, зведеного Кирилового брата і рідного Опанасу й Мартину по матері, Івана Гаршкевича, виключили зі спадкоємців одразу. А все майно ділилось між трьома братами і вдовою Дороша Соломонидою (його другою дружиною). Старший, Кирило Дорофійович, вимагав виділити зі спадку майно, набуте його власним коштом. Він представив реєстр і документи, й оцінив свою власну частку в 630 золотих. Суперечка між спадкоємцями у суді була запеклою, тому їм довелося відкласти підписання розділу і домовитись між собою у власній господі. Згідно з розділом, який підписали трохи пізніше, троє інших спадкоємців виплатили Кирилові гроші за його власні набутки і поділили майно, врахувавши працю Івана Гаршкевича. Записано, що брати мали викупити і віддати Івану у вічну посесію добра його батька, а матері Соломониді три рідні (Кирило, Мартин і Опанас) брати мали пожиттєво платити четверту частину прибутків від млинів на греблі і одягу на 15 талярів, кожен по 5 талярів. Окремо Соломониді записана четверта частина з хутора Яструбного: «лісу, діброви, орного поля і сінокосу у вічну посесію» [10, 1-4зв]. Розділ у Батурині підписали генеральний суддя Михайло Вуяхевич і писар суду генерального Андрій Васильович.

Вже через три роки після розділу, Кирило намагався у тому ж генеральному суді оскаржити розділ, але безрезультатно. Молодші брати представили документи розділу 1686 р. і суд підписав їх, наказавши справу більше не поновлювати [10, 5-6]. Розгляд справ військовим генеральним судом засвідчує високий соціальний статус родини Грушинських, вона мала бути шляхетсько-старшинського походження.

Привілейоване становище родини порушилось у 1687 р. з приходом до влади гетьмана І. Мазепи. Грушинські змушені були затаїтися і спостерігати, як новий гетьман надає с. Волокитин Михайлу Миклашевському. Хоча є згадка О. Лазаревського про підтвердження Мазепою права на володіння слобідкою Дорошівкою Кирилу Грушинському у 1689 р. [9, 463]. Це означає, що за відсутності фавору переслідування родину все ж оминули.

Брати несли традиційну військову службу. Серед учасників азовських походів були Кирило і Опанас Дорофійовичі. Перед походом на Кизикермен Кирило написав заповіт. Про загибель брата під Кизикерменем пізніше у всіх своїх поданнях і проханнях згадував Опанас Дорофійович. Після походів, у перші десятиліття XVIII ст., Опанас у документах називається значним військовим товаришем. Вже у цьому званні 8 грудня 1708 р. він отримує монаршу грамоту на скуплені ним у путивльських поміщиків чималі володіння (568 «четвертей»[□] вотчинної землі; 4 млина на 8 каменів і 3 ступи (мінімум) в різних місцях; озера, орна земля, сінокоси, ліси і болота) по річці Клевень Путивльського повіту Курської губернії [12,1-2][□].

* Слобідка Дорошівка при впадінні р. Єсмані у р. Клевень осаджена на волокитинських ґрунтах Кирилом Дорошенком [7, 31]. Цілков підтримую думку О. Лазаревського, який вважав, що хутір Дорошівка був осаджений ще батьком Кирила Дорошем, про що свідчить його назва [9, 462].

* Основною одиницею виміру площі в Росії в цей час була десятина (1,0925 га), а в побуті вживалась «четверть» або «четы», яка становила 1/2 десятини [20, 204]. Тобто, загальна площа куплених Опанасом і стверджених у грамоті земель у Путивльському повіті становила тодішніх 284 десятини або 310, 27 сучасних гектар.

* «[...] пожаловали Войска Запорозкого знатного войскового товарища глуховского жителя Афонасия Грушинского за верние нам государю служби повелели ему дать нашу царского величества жалованную грамоту на купление его нижеименованные земли в Путивльском уезде понеже сего 1708 ноября И бил челом [...] он Афонасей Грушинской что отец его и сродники всегда верно служили и нивкакой измене никогда не являлись, многие его сродники помирили на нашей службе, а особливе родной его брат под Кизикерменем от турков убит где он Афонасей на той

Куплені Грушинським землі сусідили з його основними володіннями в Гетьманщині і значно розширювали загальний маєтковий комплекс.

У 1709 р. Опанас Дорофійович отримує універсал від гетьмана І. Скоропадського на родові та скуплені володіння у Глухівській сотні. Маєтності записані в універсали затверджені пізніше у 1718 р. царською грамотою, яка опублікована в додатках до Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку 1729-1730 рр. [7,398; 13,7]. Причому Миклашевські ствердження с. Волокитина і сл. Дорошівки за Грушинським пропускають мовчки.

Свого часу, у 70-80-х роках XVII ст., Михайло Миклашевський, будучи військовим товаришем і зятем глухівського сотника Григорія Семеновича Рубана, поступово прирощував свої володіння. Він був у найближчому оточенні трьох гетьманів, починаючи з Дем'яна Ігнатовича (Многogrішного), займаючи уряди городового отамана глухівського (1675), осавула полкового ніжинського (1679) генерального хорунжого (1682) та генерального осавула (1683-1686, 1689) [21,476; 18,243]. Проте тягатися з близькими до гетьмана І. Самойловича Грушинськими не брався. Після Коломаку ситуація змінюється і Михайло Миклашевський захоплює все нові володіння, в тому числі й родові маєтки Грушинських. Останні ж змушені були перечікувати. Та як тільки ситуація знову помінялась, у 1708 р. Опанас Грушинський голосно нагадує про себе і свою вірну службу новому гетьману і царю, випрошуючи підтверджувальні універсал і грамоту. Як видно з його чолобитної і тексту грамоти та універсалу, часу в попередні роки даремно він не втрачав. Наприклад, у власника Волокитина Миклашевського було 9 дворів, а у Опанаса у тому ж селі 40 дворів на скуплених ґрунтах [7, 31].

Скупувати ґрунти навколо волокитинських володінь Опанас Грушинський продовжує і в наступні десятиліття. У 1714-1718 рр. активно купував козацькі ґрунти, позичав гроші під заставу урожаю та майна навколо серцевини своїх маєтностей – с. Волокитина [10, 8-13зв]. Серед тих продаж Опанасу звертає на себе увагу одна: «... Василь Охремович внук Грушенков, житель и козак волокитинский стародавний продал свой вечистый яр [...] и сеножаттю и с косогорами и з гаями ценою за 10 таляррей помеж моего яру Довжика...» [10,13зв]. Це єдина згадка про однофамільця Грушинських у Волокитині, який дуже вірогідно, був їхнім близьким родичем.

Протягом 1714-1716 рр. купує або перерозподіляє родові володіння з братом Мартином і чоловіком Кирилової доньки Горпини – Федором Ольшанським. Горпину Кирилівну мати видала заміж одразу після смерті батька, тобто приблизно 1695 р. У своїй чолобитній, датованій травнем 1734 р., Горпина писала, що після її заміжжя мати пішла в монастир «в чин іноческий». Всі ж купчі і духовніцу вручила доньці, якими остання володіла до 1717 р., коли тими ґрунтами заволодів її дядько Опанас [6, 67]. З інших джерел відомо, що вдова Кирила ще була заміжня за колишнім сотником воронежським Савою Григоровичем і за ним з 1707 р. володіла частиною с. Маків Воронежської сотні. Ці володіння після смерті другого чоловіка, перед постригом у Гамаліївському монастирі, Євдокія продала дружині гетьмана І. Скоропадського [9, 327].

нашей службе бил [...] в прошлых годах купил он в Путивльском уезде вотчинной земли (четверть) у разных помещиков и иние земли и той покупной земли у разных помещиков вименивал помянутую четверть на четверть в разных слободах а именно Партишкове, Стариково, с леси и болоти, и с санны покосы Скородничево в Кагани вниз реки Клевени по старой воскресенской перевоз // от того перевозу по большой Новгородской дороге к Путивлю по левую сторону в урочищах на реке Клевени мельница под Волокитином о трьох камнях и ступах и при мельнице слободка Федоровка с волними людьми черкасы и с лесом и с санными покосами [...] угодыя три четв. вотчинной земли; баюрак 7 четвертей помяной земли (острельник), в Стрельниковой Белобережки тож в Офанасовке слободка с волними людьми черкасы сто четвертей со всеми угодыя, Кулигина (?) с озерами и озерищами и с берегом Клевенским, и мельницей Бородовкой о двух камнях и ступа с пустошами и болотами и со всеми угодыя, сто четвертей. [Гал?] Малога з берегом Клевенским, сто четвертей со всеми угодыя, мельница на Вязонце о двух камнях и ступа в Черепове [...] тож двадцать четвертей и со всеми угодыя, в Яцине шестдесят четвертей и с берегом клевенским и со всеми угодыями, и с мельницей [...], и с санными покосами; в Шарановщине 6 четв. распаханой земли, в Гордеевщине 7 четв. распашенной земли да в Онтиповской Луке вотчинной земли пять четвертей, в [...] Кротовой Дубраве тож сто четвертей [...] и с волними людьми черкасы и со всеми угодыями в Толпатове (?) озеро и с санны покоси и озернище со всеми угодыями, в Козацкой Дуброве Свечкино тож вотчинной земли шестдесят четвертей с [...]дой] и с вольными людьми черкасы и со всеми угодыями [...] и у него есть тех путивльських помещиков крепости против которих дана ему на Москве наша [...] грамота».

* Цікаво, що й ці володіння опиняться у руках бунчукового товариша Петра Степановича Миклашевського, який 19.09.1763 р. замовив копію грамоти з оригіналу.

Чоловік Горпини Кирилівни Грушинської, військовий товариш Федір Ольшанський у 1715 р. за універсалом гетьмана І. Скоропадського став власником с. Радомки, яке Горпина у 1725 р. віддала під заставу Опанасу Дорофійовичу (після смерті останнього, його вдова продала Радомку генеральному судді Івану Борозні за 5 тисяч золотих). Неподалік від Радомки Федір невдовзі осадив слобідку Ольшанку [11, 192-193]. Трохи раніше, у 1714 р., він підписав перерозподіл спадкових добр Грушинських разом з Микитою на користь Опанаса Дорофійовича. Через два роки, у 1716 р. Федір Ольшанський з дружиною продали Опанасу свою частку батьківського спадку за 4 тисячі золотих. З 1725 р., після смерті першого чоловіка, Горпина з другим чоловіком, бунчуковим товаришем Іваном Мокрієвичем судилася з дядьком Опанасом за ці добра. Вона звинуватила Опанаса, що той купив родові землі без її відома. Але у Грушинського була купча складена при свідках і через три дні після продажу підписана самою Горпиною. Тоді ж при правителю Військової канцелярії Левенцю, який розглядав позов, розгнівана Горпина вирвала у дядька купчу й порвала її, за що сиділа у в'язниці. А Опанасу на володіння був виданий декрет, в якому вказувалось, що бачили купчу на спадкові ґрунти Горпини, універсалу Скоропадського на ці ґрунти 1718 р. не бачили, а в царській грамоті 1718 р. нечітко вказаний розподіл на володіння. Цим історія не скінчилась, адже одразу після смерті Опанаса у 1734 р. Горпина почала судитися за батьківський спадок вже з Ганною Наумівною, вдовою Грушинського [6, 67-87]. Переформатування володінь 1714-1716 рр. Опанас ствердив завдяки монаршій грамоті 1718 р. [7, 397-400].

В 20-х роках на волокитинські ґрунти знову починає претендувати представник роду Миклашевських Стефан. Пояснюється це відновленням впливовості Миклашевських завдяки зв'язкам зі Скоропадськими. А трохи пізніше Стефан одружився з рідною сестрою Анастасії Скоропадської Іриною Марківною Маркович. У 1722 р., за відсутності бунчукового товариша Опанаса Дорофійовича, Стефан Миклашевський виставляє Федора Ольшанського відповідачем, і добивається від гетьмана і Генеральної військової канцелярії скасування універсалу Скоропадського 1709 р. й надання йому у володіння частини маєтностей Грушинських. Попереднє надання ніби то було «неправдивим» [7, 392-393; 9, 460-464].

Були й інші спроби поборотись з бунчуковим товаришем Опанасом Дорофійовичем за ґрунти. У 1722 р. Опанас подав донесення наказному гетьману Павлу Полуботку з проханням захистити його і сина від наклепу васютинського і чарнуцького священиків. Ті звинуватили Грушинського у зв'язках з Мазепою й під цим приводом спробували забрати ґрунти, які колись йому продали чи заставили [6, 3].

Проте Опанас Дорофійович боровся за власні володіння. У 1724 р. він представив у Генеральну військову канцелярію оригінали й копії купчих, універсалів і грамот на свої володіння [13, 2-9]. В цей період він продовжує скуповувати землі козаків і судиться з племінниками за володіння, які вони заставили йому під чималі грошові позики.

22 березня 1725 р. бунчуковий товариш Грушинський Опанас Дорофійович склав присягу на вірність імператриці Катерині Олексіївні [23, 2зв-3].

Протягом другої половини 20-х років, після повернення з Гілянського походу, вже немолодий Опанас Грушинський веде нескінченні тяжби з племінницею Горпиною Кирилівною і її другим чоловіком, бунчуковим товаришем Іваном Мокрієвичем. У 1725 р. перед військовим походом він подав до суду донесення про невиконання боргу в півтори тисячі золотих. Під заставу вони дали с. Радомку, дві греблі (одна в Радомці, друга на р. Слоуту) і хутір Новгородський. Піддані тих сіл повинні були віддавати Грушинському «послушенство» до 1726 р., а у випадку невиконання боргу майно переходило йому у вічну посесію. Вже тоді Мокрієвич з дружиною не виконали своїх зобов'язань про оголошення «послушенства» і Опанас Дорофійович, побоюючись військового походу й забезпечуючи майбутнє дружини й сина, подав те донесення. Справа продовжилась після його повернення. У 1727 р. він подав чергове донесення вже цариці Катерині Олексіївні[□] [6, 19-21].

Незважаючи на вік та хвороби, Опанас Дорофійович Грушинський був змушений відбувати у якості бунчукового товариша належну військову службу. Показовою стала підготовка і відправка до Гілянського походу в 1725 р. всього бунчукового товариства. Протягом кількох місяців частина товаришів намагалася добитися скасування для себе наказу про похід. Та все було марним і Опанас, серед інших, змушений був виконати наказ канцелярії.

[□] У донесенні 1727 р. Іван Мокрієвич названий «бунчуковим козаком». Це ще один приклад збереження старої перехідної назви.

Правда, вже зовсім скоро був відпущений з фортеці Святого Хреста додому. Бюрократична машина працювала повільно, та все ж медичний огляд здійснювався. Одразу по прибутті до Астрахані у 1725 р. там залишились 17 хворих бунчукових товаришів, які «живуть там праздно», а невдовзі з фортеці Святого Хреста генерал Кропотов відправив ще 6 товаришів для огляду штаб-лікаря Йогана Бриля. Ситуація з прибуттям до зони бойових дій людей, які не могли воювати, бо були старими або хворими, страшенно дратувала полковника Єропкина і він просив Генеральну військову канцелярію більше таких вояків не присилати. У списку відправлених додому бунчукових товаришів про Опанаса Дорофійовича записано, що йому «71, от паралитической болезни левою рукою не владеет, стар і дряхл» [14, 2-5].

Опанас прожив найдовше з братів Дорофійовичів. Він помер у 1734 р., але ще протягом кількох наступних ревізій (1736, 1737 та 1738 рр.) у Ніжинському полку (в сс. Старому та Гута Конотопської сотні) записані володіння бунчукового товариша Опанаса Дорофійовича без вказівки, що це володіння його спадкоємців [24,157; 25, 201; 26, 119а зв.].

Його син Федір, який ще за життя батька почав нести за нього службу бунчукового товариша і вдова Ганна Наумівна пройшли після його смерті через численні судові процеси з родичами, що напередбачили звинувачували покійного у захопленні батьківських володінь.

26 вересня 1735 р. Федір Опанасович Грушинський отримав універсал на звання бунчукового товариша [15,1; 16, 29,44-45]. У 1733-1735 рр. служив з бунчуковими товаришами з генеральним обозним Лизогубом у поході в Польщі. Федір Грушинський був одружений з донькою бунчукового товариша Анастасією Василівною Лазаревич, яка успадкувала маєтності свого бездітного брата [9, 329].

Шлюб був нетривалим. Федір Грушинський мав слабе здоров'я. У 1738 р. він подав прохання про звільнення від служби по хворобі і додав висновок лікаря Бона, який підтвердив повну сліпоту на праве око і близький до того стан лівого. Федору видали атестат про невідповідність його військовій службі (27.03.1738). Донесення про хвороби сина подавала й Ганна Грушинська, як вдова бунчукового товариша. Вона вказувала, що син хворів на «падучу» і просила його відставки. Абшит Федору Грушинському виданий 5.04.1738 р. [17; 29,40-43]. Востаннє згадується у військових реєстрах у 1739 р. серед бунчукових товаришів Ніжинського полку які не відправлені у похід. Він надав у полкову канцелярію копію атестату про свою хворобу [22, 2]. Заповіт склав у травні 1741 р. Невдовзі бездітний Федір Опанасович помер (до 20.03.1742), а його вдова вийшла заміж вдруге у 1743 р. за бунчукового товариша Петра Степановича Миклашевського [21, 485], який пізніше отримав у спадок частину батьківських волокитинських ґрунтів[□]. Зі смертю Федора Опанасовича переривається його гілка Грушинських. Володіння у Волокитині переходять до Петра Миклашевського.

З роду Грушинських відомі сини Мартина Дорофійовича – Іван та Мойсей. Про Івана не маємо ніяких згадок. Ймовірно, що у 1735 його вже не було серед живих. Значковий товариш Стародубського полку Мойсей Грушинський у 1735 р., вже після смерті бунчукового товариша Опанаса Дорофійовича, пробував відсудити у вдови Опанаса Ганни батьківський спадок. В донесенні на ім'я імператриці він описує образи, нанесені йому рідним дядьком Опанасом. Мойсей звинувачував Опанаса Дорофійовича в утисках його матері Ксенії. Ніби то бажаючи захопити землі, він влаштував без дозволу у їхньому домі корчму. А потім, скориставшись боргом йому Ксенії (тисяча золотих), змусив її та малолітнього Івана підписати купчу, в тому числі і за Мойсея, на спадкові батьківські землі. Мойсей Мартинович заявляв, що йому, вже дорослому, дядько обіцяв повернути батьківські землі, якими «неналежно» володів, але так і не повернув [6, 63].

Чи вдалося повернути землі Мойсею не відомо. А от Горпина Кирилівна у 1734 р. у Ганни Наумівни, вдови Опанаса Дорофійовича, частину батьківського спадку відсудила. Скориставшись неточно описаними володіннями Опанаса у грамоті 1718 р. і втраченими на той час Ганною деякими документами, вона підписала з вдовою новий розділ, в якому їй відійшли маєтки Кирила по старому розділу[□]. Повний розділ підписали обидві жінки. Точніше, за них

*Його батько, Степан Михайлович Миклашевський волокитинські володіння отримав серед інших по розділу батьківського спадку з братами у 1741 р. Помер близько 1750, після чого с. Волокитин отримав Петро [21, 481]. Тобто ймовірно, що володіючи волокитинськими маєтностями Грушинських за дружиною, цілеспрямовано отримав ці землі у спадок від батька.

*«...А именно: Под селом Волокитиним на р.Клеване на гребле Волокитинской от берега великороссийского крайней клетки в которой за истицею по розделочному Карпекиному письму показан средний камень; неимеется, оная клетка водою знесена. Где нине только пали стоят А имеются на той же гребле три клетки с котрих

неграмотних підписали довірені люди [6, 77-78; 10,14]. У лютому 1738 р. Ганна Наумівна, вдова бунчукового товариша, просила канцелярію повернути оригінал грамоти на володіння, що і було зроблено [6, 45-46]. Цього ж року, у липні, почала судову справу проти «посадского человека путивлского» Івана Курдюкова. Вона звинуватила Курдюкова у заволодінні грунтами чоловіка й чоловікового брата Кирила через незаконну купівлю. З 1734 до 1738 рр. в руках Курдюкова опинилась значна частина волокитинських ґрунтів. Судячи з документу, частину володінь продав Курдюкову її син Федір, ще частину - Горпина Кирилівна. Чим закінчилася ця справа з документу не зрозуміло [6, 48].

Як бачимо, до початку 40-х років XVIII ст. рід Грушинських по чоловічій лінії згасає. Єдиний син Опанаса Дорофійовича Федір помирає бездітним. Буквально за кілька років після смерті Опанаса Грушинського його велика волокитинська маєтність розпорошується. Частину володінь продав Федір, частину відсудила Горпина Кирилівна. Спроби Ганни Наумівни, вдови Опанаса, утримати маєтність в своїх руках виявились невдалими. Сини Микити Дорофійовича після 1735 р. не згадуються в документах. Єдина донька Кирила Горпина разом з другим чоловіком успішно розбазарила як спадок батька, так і спадок першого чоловіка. Згадок про її дітей не містить ні один з відомих документів. Немає ніяких згадок про шляхетний рід Грушинських ні в 60-х, ні у 80-х роках XVIII ст., коли всіляко про себе заявляли, прагнучи входження до складу російського дворянства шляхетські роди Гетьманщини.

Розпис роду Грушинських-Дорошенків

I.

-
1. Клетка от того ж берега великороссийского что прежде была другая о двух колах мучних
  2. Клетка средняя что прежде была третья к берегу малороссийскому о двух колах мучних в которой клетке по разделочному Карпекиному письму камень передний за истицею показаний имеется налицо.
  3. Клетка от берега малороссийского построена ответчиком вновь в которой едно коло мучное а другое ступное. А показание в оном разделочном Карпекином письме на той же гребле з Мартиноювю женою заняты пустое место где давно была клетка и построивши вновь клетку пустити по колу млива или ступ в какой клетке передней камень истици бити стоят впусе. При той же гребли хата в которой мерочник живет.
  - В селе Волокитине: Дворовое место где отец истици Кирило жил занято городом ответчиковим а строения на том месте никакого неимеется Против того дворового места берег на котором винница была. Там же дворовое место где была овина також занято огородом и садом ответчиковим. Против тех Дворових месь луг до речки Клевени. Там же сеножать прилеглая до сеножати ответчиковой Пархомовской
  - В с. Волокитином 8 плецов с котрих
    1. Плец близ церкви от улицы к гумну козака Костя Каленикова прилеглий на котором плечу хата курная с коморою и сенсами и с хлевом там же огород
    2. Плец к тому ж огороду и на том плечу хата курная с сенцами
    3. Плец помеж огорода козачки вдови Параски Ширази к болоту прилеглий на котором плечу хата белая построенная вновь подсосудком Анисимом Даниловим с коморою и сенцами. Там же другая пустая хата и хлев с огородом и садом малим.
    4. Плец к тому ж огороду прилеглий и на оном хата курная с сенцами и хлевом
    5. Плец близ того места где гумно отца истици било к гаю и к улице и на оном хата мазка з сенцами и хлевцами.
    6. Плец близ дворового места огородом ответчиковим занятого ответчиковим же хлевом занято и строение с того плечу перенесено на часть того места где овина была отца истици к улице и устроен дворикъ в котором хата курная с сенцами и хлевцами.
    - 7 і 8. Плеку також близ дворового места отца истици заняты огородом ответчиковим и садом.
  - Поля пашковского кута нива и другая нива от ярка Дорошовского с целиною которая целина распашена Да семь нивокъ в трох руках:
    - в\1\ руце к Дорошовце близ урочища Прутового една нивка и другая близ леса Порохонки
    - в\2\ руце против Репиного гумна една нивка
    - в\3\ руце под селом Кочерги четире нивки
  - В окопе под Волокитином леса с сеножатию третья часть давними знаками означеного
  - В яру прозиваемом Глубочках сеножати с дубняком третья часть
  - В яру Порохонце також сеножать з дубняком третья часть. Лес прозиваемий Селище с сеножатами к гребле Клеванской по гатку [...] прилеглий вирублений. Хутор Щербиновка в котором на реце Марице гребля з млином вишнякомъ и при той гребли с правой стороны светлица з пекарнею и сенцами ответчикомъ построена. Там же сад в котором пасека была. С левой стороны по речке Марице близ млина винница з хаткою и с хлевами и с коморою. Там же слободка Щербиновка в которой девят дворов с хатами и с хлевами и в оних хатах люди живут. До той же слободки принадлежашце поля которими той слободки люди по частям владеют. Нижей той слободки при хуторе Щербиновке лес прозиваемий Яструбний по болоту Ворголское зрублений. Више ставу Щербиновского у яру сеножать под лесом Марицею. Сеножать с дубняком прозиваемая Старосельщина за урочищем Чернижем между грунтами Углицкими лежачая. А нивою до Щербиновки надлежачею на которой становится восемьдесят коп жита завладел Стефан Миклашевский».

Наукові записки

1. Григорій – жив у XVII ст., служив «престолу» і був у багатьох військових походах у другій половині століття [13, 3]

II

2. Дорош Григорович (?-1630-бл.1686) – служив «престолу», був у багатьох військових походах; у 1675 р. подарував сину Кирилу дві клітки на греблі. У 1686 р. брати Дорофійовичі ділили, а у 1689 судились у генеральному суді за батьківський спадок. 1

Д.: 1) NNN (можливо, з родичів Самойловича через дружину), її син Кирило

2) (з 1653) Соломонида NN (?-1630-1686-?). Це її другий шлюб, у першому за Гаршкевичем. Мала від першого шлюбу сина Івана, а Опанас та Мартин їх спільні з Дорофієм сини. У 1686 р., згідно з розділом майна померлого чоловіка, отримала право на дожиттєві володіння і виплати від синів.

III

3. Кирило Дорофійович (Дорошенко) Грушинський (?-1652-1695) – господар гетьмана Самойловича, загинув у поході під Кизикерменем. Перед походом написав тестамент (13.05.1695.). 2

Д.: Євдокія Михайлівна (?-1670-1716-?), у 1698 р., хворіючи, написала власний тестамент на аркуші з тестаментом чоловіка, в якому все майно заповіла доньці (див.додаток). В другому шлюбі (після 1698 р.) за бувшим сотником воронежським Савою Григоровичем (1672-1682). Після смерті другого чоловіка (бл. 1707) продала свою частку володіння у с. Маків, постриглась у черниці.

4. Опанас Дорофійович Грушинський (1654-1734) – значний військовий товариш (?-1708-1722), бунчуковий товариш (1722-1734). 2

Д.: Ганна Наумівна (?-1680-1738-?).

5. Мартин Дорофійович (Красний) (?-1660-1714-?) - полковий писар Стародубський [21, 780] 2

Д.: Ксенія NN

- N Дорофійівна (?-1686-1706-?)

Ч.: Гнат Ілліч Рубець (?-1706) – значний військовий товариш (1700), осадив слободу в Залужжі. Гетьманський універсал на маєтності 14.07.1700 р. [18, 317]. Його син Семен називає Опанаса Дорофійовича дядьком.

IV

- Горпина Кирилівна (?-1680-1767-?) 3

Ч.: 1. Федір Ольшанський, військовий товариш

2. (з 1725) Іван Дем'янович Мокрієвич, значковий товариш Чернігівського полку (?-1723-1725-?), бунчуковий товариш (1725-1735)

6. Федір Опанасович (?-1708-раніш 03.1743) – бунчуковий товариш (1728/за універсалом з 1735/- 1743), заповіт 05.1742 4

Д.: Лазаревич Анастасія Василівна (?-1771), донька бунчукового товариша, у другому шлюбі з 1743 р. за бунчуковим товаришем Петром Степановичем Миклашевським (1718-1785-?) [18, 244].

7. Іван Мартинович 5

8. Мойсей Мартинович (1708-1735-?) – значковий товариш Стародубського полку (1735), у 1735 р. готувався до походу, мав одного верхового коня і одного возового [19, 66]..... 5

- Ганна Мартинівна Грушинська-Дорошенко (?-1700-1749-?) [21,780] 5

Ч.: 1) Петро Іванович Ракушка-Романовський, значковий товариш Стародубського полку (?-02.1732), в тестаменті якого, датованому 1731 р., все майно заповідається дружині й доньці.

2) (з 1743) Родіон Іванович Янченко (1688-1768-?), значковий товариш Стародубського полку (?-1723-1768-?). Мав у Стародубі 1 двір на 2 хати в Румянцевську ревізію. В 1-м шлюбі був одружений з Іриною Юрївною Новицькою (?-ран.1741) [21,780; 18,429].

До розпису не ввійшли:

Грушович Харлам – сотенний отаман в Канівському полку (1638)

Грушецький Тиміш – козак сотні Гуниної Канівського полку (1649), отаман, можливо, сотник в цьому полку.

Дорошенко Григорій – знатний козак Вороніжський (сер. XVII ст.), осадив село Дорошівку, мав млин на р. Уську в Глухівській сотні, який продав Михайлу Миклашевському. Осаджені ним хутори і слободи знаходились у Вороніжській і Глухівській сотнях Ніжинського

.....
полку, поблизу володінь Грушинських-Дорошенків. Як і володіння останніх перейшли в руки Миклашевських [7; 30,47].

Додаток

Заповіти Кирила Дорофійовича та Євдокії Михайлівни
[13.05.1695; 18.12.1698]

Року Бжого ахче мця мая Дня 13

Я Кирило Дорофеевич, чиню сим моим писмом в чому Явне и ясне, коему ж до стану Зростаючому на преложенству Я духовному, так и праву свецкому иж [...] видячи я поход воений, А права небезпечний, воюючого на бесурменина, и Госда возносячого народ хрстьянский, и [...] так і не вознесний коли я пустившися Бжім изволеніем. Распоражаю в своих істинних и нѣкому невчом нѣмало незаведеные дворы из будинками и грунти, впрод в Граде в Глуховѣ имѣю, два двори един в местѣ зо всеми будинками. Другий под мѣстом двор тож из будинками, и солодовня, грунть мѣю другий в уездѣ Глуховском, в сѣле Волокітинѣ, двор мешкальний Інних скилка дворовъ с полями, из огородами из синожатыми, купленіе и своим нажитіем имѣю, хутор Щербановка куплений луг рекомий Яструбной понад рекою Клевеню, и синожат називается Даровая и с прилѣсками одержую в своим старанем за суму свою, в котором то помененомъ хуторе мѣю и Подданіе, Позволеніем, и Писмом потверженім Ясне Велможного его млти Пна Гетмана Пасѣку мѣю в лесѣ в Марицѣ, из отцем Корниліем чернцом, тилко ж которіе мѣю Пчолы в дозоре отца Корнилія, то нѣкому непевній застают тилко мѣнѣ принадлежни застают. А мѣсцо оное на котором стоит Пасѣка то поизволеніем отца Корнилія в том лѣсѣ мѣеть, а млинъ на рице Клевени куплений мѣю, хутор Грѣмячка в уезде Глуховском куплений мѣю, там теж и два млины застают, и скринка от Члвкъ подданих, тож за изволеніем добродѣйским и за писмом подверженім, которіе то всѣ мои предреченіе двори из будинками из городами и виницами и с полями робочами и синожатыми всѣми поручаю жонѣ своей Евдокіи Михаловни и Дщери ншой Агрипѣнѣ розпоряжатися и Пожитковати себѣ А жадне [...]

А если Гспд продолжит живот маловремений ншей дщери Агрипинѣ, то своей дщери отказую у вечность ей и потомству Ей, А оные два двори Глуховскіе позволяю продати и за Дшу мою на приют Бжій отдати, тут теж варую в том Абис жадних з моих крвних близких и далеких не малъ интересоватис, и Ащоби мѣль от мого сего писма распоряженого непослухати Такий да будет Проклят на суд Бжій.

Вписал тастаментъ за прошеніем Пна Кирила Дорофѣевича Свщно Іерей Андрей Григоріевич Сто Николский маковский. За прошеніем его млти Пна Кирила Дорофѣевича, Васил Яковлевич Атаман Городовий Воронизкий на тот час заставал

За прошеніем Пна Кирила Дорофѣевича
до сего тастаменту я Іванъ Холодовичъ руку свою приложил

Кирило Дорофѣев
руку приложил
Року ахчи мця Декаврїя иІ

Я Евдокія Михайловна Кириловая, жителка воронизка любо естем на сей час хоробою [...] [...] на тѣлѣ заражона, и будучи ближше к смерти нежели к животу мѣти сподѣваюс, ствержаю сей тастаментъ и я ведлугъ волѣ небожчика мужа моего Кирила Дорофѣевича Дщери моей Агрипинѣ Кириловнѣ жебы нѣхто з моих близких и далеких приятелей, так те ж и небожчика моего мужа інш поменого, крвній близкій и далекіе неважилися сей тастаментъ касоват, А хто [...] колвек моглъ нарушити теди такого на страшний суд позиваю и тамся пред судією справедливим расправитис повинна буду. [...]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Модзалевский В. Малороссийский родословник. Том четвертый. – К., 1914.
2. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Канівський полк. – К., 2006. – 220 с.

3. Хижняк З. І. Вороничівна-Данилова Голубова Петронелла // Києво-Могилянська академія в іменах XVII-XVIII ст. – К., 2001.
4. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008. – 452 с.
5. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995.
6. Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІА України). – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 773. – 87 арк.
7. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н.П.Василенка. Вып.1. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. 1729-1720 г. – Чернигов, 1901.
8. Універсали Івана Мазепи (1687-1709). Кн.1. – Київ-Львів, 2002.
9. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Ал. Лазаревского. Том второй. Полк Нежинский. – К., 1893.
10. ЦДІА України. – Ф.834. – Оп.1. – Спр.10. – 15 арк.
11. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Ал. Лазаревского. Том первый. Полк Стародубский. – К., 1888.
12. ЦДІА України. – Ф.834. – Оп.1. – Спр.13. – 2 арк.
13. Там само. – Ф.53. – Оп.2. – Спр. 186. – 9 арк.
14. Там само. – Ф.53. – Оп.2. – Спр. 587. – 11 арк.
15. Там само. – Ф.834. – Оп.1. – Спр.12. – 1 арк.
16. Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.1136. – 78 арк.
17. Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.1136а. – 55 арк.
18. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. – К., 2009. – 431 с.
19. Кривошея І.І. Реєстри значкових товаришів Стародубського полку 1735 та 1737 років // «Гілея»: Збірник наукових праць. – К., 2009. - Випуск 19. – С.64-71
20. Спеціальні історичні дисципліни: Навч.посібник /За ред. В.Замлинського, М.Дмитрієнко. – К., 1992. – 324 с.
21. Модзалевский В. Малороссийский родословник. Том третий. – К., 1912.
22. ЦДІА України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.7475. - 8 арк.
23. Там само. – Ф.53. – Оп.2. – Спр.461. – 77 арк.
24. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі:ІР НБУВ). – Ф.І. – Спр.58241. – 576 арк.
25. ЦДІА України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19371. – 796 арк.
26. Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19319. – 554 арк.
27. ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.4104.

Кривошея І.І. БУНЧУКОВИЙ ТОВАРИЩ ОПАНАС ДОРОФЕЕВИЧ ГРУШИНСКИЙ И ЕГО РОД

На основани архивных и опубликованных источников исследуется происхождение фамилии и генеалогия семьи Грушинских. Особенное внимание уделяется социальному положению, владениям и службе бунчуковых товарищей на примере Опанаса Дорофеевича Грушинского. Публикуются документы, которые освещают историю рода.

Ключевые слова: бунчуковый товарищ, шляхта, служба, владения, род, генеалогия.

Kryvosheya I.I. BUNCHUKOVYI COMRADE OPANAS DOROFIYOVYCH GRUSHYNSKY AND HIS GENERATION

Family name origin and genealogy of Grushynsky family are analyzing on the basis of archival and published sources. Special attention is paid to social status, possessions, service arm of bunchukovy comrades as an example of Opanas Dorofiyovych Grushynsky. Documents of family history are reviewed.

Key words: bunchukovy comrade, shlahtha (Polish gentry), service arm, possessions, generation, genealogy.

**ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ПОЛКІВ ГЕТЬМАНЩИНИ У ФОНДАХ
ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ У М. КИЄВІ
(НА МАТЕРІАЛАХ КИЇВСЬКОГО ПОЛКУ)**

На основі фондів Центрального державного історичного архіву в м. Києві проаналізовано історичні джерела до історії вивчення козацьких полків періоду Гетьманщини.

Ключові слова: архів, документи фондів, козацький полк, Гетьманщина, козацька полкова старшина.

Метою даної наукової статті є характеристика фондів Центрального державного історичного архіву стосовно вивчення персонального складу козацьких полків України-Гетьманщини.

Варто зазначити, що у сучасній джерелознавчій базі окремі групи архівних документів стосовно періоду Гетьманщини, вже опубліковані сучасними дослідниками Ю.Мициком [1], М. Крикуном [2], В.Ринсевичем [3], Р.Швидьком [4] та ін.

Отже, найбільш значиму для розробки історії полків Гетьманщини групу джерел становлять архівні документи. В Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІА України) вони зосереджені у фондах як безпосередньо присвячених кожному полку, так і загальнодержавних фондах.

До перших, тобто цільових фондів, які стосуються лише історії Київського полку відносяться фонд 63 «Київська полкова канцелярія», де зосереджено 185 справ, що висвітлюють 1724 – 1781 рр., фонд 64 «Сотенні канцелярії» зберігає 34 справи Моровської сотенної канцелярії 1756 – 1781 рр., Остерської сотенної канцелярії 6 справ, які охоплюють 1727–1771 рр., 3 справи Бобровицької 1767 – 1783 рр., 2 справи Кобизької сотні 1765 і 1781 рр., 1 справу Носівської сотенної канцелярії 1736 р., фонд 65 «Київський полковий суд» має 35 справ 1742 – 1769 рр., фонд 811 «Київської полкової рахункової комісії» – 26 справ 1745–1775 рр.

Загальнодержавні установи також накопичували матеріали, що містять цінну інформацію щодо Київського полку часів Гетьманщини і зосереджені: фонд 51 «Генеральна військова канцелярія» (1656 – 1765), фонд 52 «Генеральна скарбова канцелярія» 1727 – 1781 рр. В останньому фонді маємо інформацію про дозорців індукативного збору (Богданович [5, арк. 1]), відкупщиків Кирила Гульченка (1740 [6, арк. 1]), Леонтія Крупеника, Якіма Кладиногу (1741); фонд 56 «Генеральний військовий суд» з 4002 справами 1708 – 1786 рр.; фонд 190 «Генеральна скарбова канцелярія» 816 справ 1723 – 1781 рр.; фонд 1501 «Похідна Генеральна військова канцелярія» (1734 – 1741), (1750 – 1764), Канцелярія гетьмана К.Р.Розумовського 4245 справ 1750 – 1764 рр. Матеріали цих фондів дозволили здійснити дослідження на широкому загальнодержавному фоні. Велика кількість статистичних матеріалів збереглося у 57 фонді «Генеральний опис Лівобережної України», до складу якого входить 971 справа й охоплює 1765 – 1769 рр.

Варто використати матеріали фонду 53 «І Малоросійська колегія», у якому збереглися 1132 справи 1722 – 1727 рр. Матеріали фонду «Другої Малоросійської колегії» (ф. 54) 17978 справ 1764 – 1766 рр. характеризують становище козаків та старшини полку на час ліквідації автономії Лівобережної України та реорганізації козацьких полків. До них варто додати матеріали фонду 55 «Канцелярія міністерського правління» (648 справ 1733 – 1750 рр.). Це фонди установ, які були спеціально утворені для керівництва козацтвом Гетьманщини і представляли імперські органи.

Документи фондів російських установ на території Гетьманщини: ф. 59 «Київська губернська канцелярія», 9996 справ 1709 – 1781 рр.; ф. 193 «Київське намісницьке правління», 7199 справ 1782 – 1799 рр.; ф. 246 «Військово-похідна канцелярія фельдмаршала П.Румянцева–Задунайського»; ф. 763 «Канцелярія малоросійського генерал-губернатора Румянцева–Задунайського», 2081 справа 1764 – 1796 рр.

Додаткову інформацію можна отримати у фондах духовних установ: «Київська духовна консисторія» (ф. 127), «Переяславско-Бориспольская духовная консистория» (ф. 990).

Колекції документів різних історичних організацій, які займалися їх збором пізніше, також мають окремі документи стосовно історії Київського полку. Серед джерел з таких фондів

маємо фонд 220 «Колекція документів Київської археографічної комісії», 550 справ 1369 – 1897 рр.; фонд 222 «Колекція документів Київського історичного товариства Нестора-Літописця», 344 справи 1605 – 1892 рр.; фонд 223 «Колекція «Серія Б»», 303 справи 1553 – 1874 рр.; фонд 1330 «Колекція фотокопій документів про визвольну війну українського народу (1648 – 1654 рр.)», 350 справ 1648 – 1657 рр. З фамільних фондів проблеми стосуються документи Ханенків (Ф. 983).

Цінний фактичний матеріал було віднайдено в колекції мікрофільмів, зокрема, у фонді КМФ – 7, де містяться мікрофільмовані документи і матеріали з історії України за 1522 – 1712 рр. із фондів Російського державного архіву давніх актів (м. Москва). Доповнюють матеріали цього фонду ще два фонди: КМФ – 9 «Документы и материалы по истории Украины из фондов и коллекций рукописного отделения Института истории АН России», і КМФ – 31 «Документы и материалы по истории Украины из фондов отдела рукописей Государственной Публичной библиотеки им. М.Е.Салтыкова–Щедрина».

Документальні джерела маємо розділити на директивно-розпорядчу і виконавчу, засвідчувальну, статутну, обліково-статистичну та інформаційно-публікаторську документацію. Поєднання архівних матеріалів з опублікованими документами та науковими працями суттєво розширює джерельну базу пропонованої статті і дозволило вирішити завдання, які поставив перед собою автор.

До першої групи належать універсали, укази, накази, ордери, інструкції, резолюції гетьманів. Публікація універсалів стала помітним явищем [7, арк. 1]. Серед них варто відзначити універсал гетьмана Ю.Хмельницького остерському козаку П.Беремецькому на спадкові землі, універсал Павла Скоропадського від 28 жовтня 1712 р. Павлу Лясковському на підтвердження за ним куплених с. Ставицьке Козелецької сотні Київського полку, копії універсалів 1733 р. гетьмана Д.Апостола про збір 205 коней в селах, містечках і містах Київського полку для полків українського корпусу команди генерала Вейсбаха, наказ 1757 р. гетьмана Розумовського київському полковнику Дарагану про заготівлю провіанту і фуражу для військ дивізії генерала Салтыкова [8].

Документація військово-адміністративного характеру з підгруп: військових, проїжджих («глейти»), судових. Найбільшу цінність для нашого дослідження складають останні. Суперечки за майнові володіння також дають значний інформативний матеріал відносно козацької старшини. Так, суперечки між Києво-Флорівським монастирем і бориспільським сотником Афендиком за земельні володіння в 1766 – 1767 рр., між Києво-Печерською лаврою і Степаном Чечугою за млини на р. Острі в 1768 та 1775 рр. розглядав Генеральний військовий суд. У фонді полкової канцелярії також зберігаються подібні справи. Наприклад, справа про суперечку за млин між Києво-Печерським монастирем і козаком с. Вешнівки Трохименком у 1741–1742 рр. У фонді «Київський полковий суд» збереглися рішення цього суду 1742–1741 рр., «определение» суда про заснування згідно універсалу гетьмана в Київському полку двох підкоморних земських судів і про розподіл Київського полку на два повіти [9, арк. 8].

Акти щодо стану міст, торгівельно-ремісничого населення знаходимо у фонді «Генеральна скарбова канцелярія», де збереглася справа «Книга запису збору натуральних і грошових податків в Київському полку за 1750 р.», а також інформація про збір винокурного збору у Кобизькій, Носівській сотнях 1750 р., з винокурених котлів в полку 1751 р., грошового збору у Бобровиці 1751 – 1752 рр., торгового податку у м. Броварах, Гоголівській, Козелецькій, Носівській, Кобизької, Остерської [10, арк. 34] сотень 1751 р. Опис 3 цього фонду стосується канцелярії зборів, де збереглася унікальна книга, яка є фундаментальним додатком до Генерального слідства про маєтності – «Книга Київського полка разных сотен о приходе в казну денег и провианта в майской и сентябрьской третях, и при них реестр насколько и накаякия имения» 1729 р. Кількість млинів у Київському полку зафіксована у справах по 1744 і 1768 р. Вагому інформацію несуть купчі, серед яких збереглися документи на продаж земель старшиною та козаками Носівської сотні протягом 25 років (1724–1749 рр.), купчі жителів Кобизької сотні місцевому сотнику Семену Мандриці на ґрунти 1730–1748 рр., копії купчих мешканців сіл Бобровицької сотні 1742 р. [11, с. 63]

Акти, що затверджували систему економічного примусу безпосереднього виробника, зосереджені у фонді «Київської полкової рахункової комісії», де збереглися документи щодо збору податків сотенними зборщиками з підданих в маєтках, посполитих і підсусідків, грошового, винокурного, торгівельного податків, порцій і рацій, збору провіанту [12, арк. 76].

Універсали генеральної старшини та накази та ордери центральних установ доповнюють гетьманські документи. У фонді «Колекція Київського університету» Інституту рукописів збереглися підбірки указів ГВК (червень – грудень 1722 р., 1723 р., 1724 р., 1726 р., 23 січня – 26 жовтня 1727 р.). 1 березня 1738 р. ГВК розглядала справу про надання універсалу Йосипу Ситенському на посаду другого осавулу, надану йому ще у 1736 р. Укази ГВК збереглися за 1746, 1758 р. Ордер МК Київській полковій канцелярії про введення на кордоні додаткових караулів у зв'язку з епідемією, що розпочалася у 1769 р. До цієї ж групи джерел належить «Определение Малороссийской коллегии за август 1769 г.» [13, арк. 16].

Наступною групою джерел є універсали полковників. У 165-му фонді ЦДІА України збереглися універсали полковників: 3 універсали і 2 накази київських полковників, серед яких три оригінали полковничих універсалів Козелецькому Георгіївському монастирю, опубліковані В.Ринсевичем [14, арк. 33].

Полковничі універсали доповнюють накази та ордери полкових установ. Серед них відзначимо такі справи як «Копии указов канцелярии Остерскому и Моровскому сотникам о покупке у мещан волов 1739 р.» [15, арк. 70], «Указы канцелярии полковому сотнику Барановскому о проведении переписи дворов в Гоголевской и Киевской сотнях. 1749–1750», «Ордера канцелярии сотенным правлениям за январь – октябрь 1755 р.» [16, арк. 34]. «Указ канцелярии о присвоении звания значкового товарища козелецкому жителю Гриневицу Ф. с приложением сказки о прохождении им службы в 1760 – 1762», «Копия указа канцелярии о присвоении звания значкового товарища Солонине И. с приложением сказки о прохождении им службы. 1760» [17, арк. 8]. Завершають директивно-розпорядчу документацію накази сотників.

Виконавчу документацію складають такі види джерел як донесення, рапорти, іменні списки, чолобитні, прохання, відповіді.

Донесення мали різних адресатів і різне джерело походження. Наприклад, Козелецька сотенна і Київська полкова канцелярії у 1739 р. доносили слідчій комісії генерал-аншефа Олександра Румянцева про скуповування старшиною козацьких ґрунтів, вирубування лісів, повернення козаків у підданство та зловживання, а козаки Кобищанської сотні доносили в Генеральний військовий суд про використання їх місцевим сотником Симонтовським на приватних роботах 22 травня 1767 р. [18, арк. 4].

З іменних списків, які зберегли найбільшу інформативність відзначимо наступні: «Именные списки выборных казаков с указанием количества их дворов. 1765.», «Послужные списки служащих Киевской полковой канцелярии. 1774 – 1775», «Послужные списки чиновников Козелецкого, Остерского земских судов, Киевского городского суда и Киевской счетной комиссии. Январь 1776 р.», «Послужные списки бунчуковых, войсковых товарищей и других чинов Киевского полка. 8.01.1776.», «Послужные списки войсковых, бунчуковых, писарей, обозных и других старшин Киевского полка. 29.10.1776.» [19, арк. 23].

Чолобитні відомі як колективні, так і індивідуальні. До перших із них віднесені чолобитні 13 вересня 1722 р. і Коломацькі чолобитні 1 жовтня 1723 р. До других – чолобитна царю київського полковника Антіна Ждановича 1656 р. з приводу розорення литовцями міст Київського полку, чолобитна запорозьких козаків Петра Негрулі і Федора Галагана про призначення (першого) київським полковим хорунжим та про надання (останньому) охоронного листа в нагороду за 4-річну службу провідниками російської армії від 21 листопаду 1739 р. [20, арк. 12]. Особливо багато чолобитних у фонді «Генеральний військовий суд», де збереглися справи «По челобитной вдовы Евдокии, жены убиенного Ивана Лоленка на сотника носовского Карпа Шаулу за битие ее и мужа ее до смерти и о забытии в ножные и ручные колодки неведомо за что и за содержание под караулом. 1750» [21, арк. 54], «Челобитная казачьей вдовы Марии Филипихи о не принятии в полковом Киевском суде никакого судебного производства по челобитной ее на сотника носовского Карпа Шаулы за сруб ее гая и проч. 1749», «По челобитной жительки кобижанской Марии Остапихи Чернявской с сынами ее Степаном и Игнатом на городского атамана Федора Шелеста о содержании их напрасно под караулом. 1753» [22, арк. 15]. Чолобитна купця Ніжина Івлянки про наїзд носівського сотника К.Шаули на хутір і захоплення хідоби у 1740 р. збереглася у фонді полкової канцелярії [23, арк. 19]. Додає чолобитних і фонд «Київського полкового суду», де знаходяться справи «По челобитию казака Остерской сотни Стефана Петренка на обозного Андрея Шаулу о завладении пахотного грунта под селом Пархимовом лежащего и о прибитии з его Петренка гаю дубов и о зрубании дубров и також о покошении на его лузе сена возов на сорок и о употреблении им же обозным себе. 1743.» [24, арк. 11], «Дело поточное по челобитной

наместника остерського Онуфрія Журавського о завладении полковником Петровым нераздельным наследным именем, часть которого принадлежит жене Журавского. 1748», «по челобитной Ивана Танского о завладении напрасно остерским отаманом Иваном Дворецким мельницею. 1748» [25, арк. 16].

З відповідей цінність для нашого дослідження мають «Показание» від 6 січня 1665 р., надане в Малоросійському приказі полковником Андрієм Гамонтеном [26, арк. 109].

Засвідчувальна документація формується з атестатів, паспортів, подорожніх, свідоцтв, білетів, розписок, підписок, відписок, довідок, векселів, квитанцій, заповітів, ухвал.

З підписок використаний документ від 11 серпня 1690 р., коли Трохим Підтереб дав підписку Братському монастирю, зобов'язуючись не мати претензій на карпилівський млин на р. Лутавці, з квитанцій – «квитанции о получении жалования старшиною за войсковую службу в 1746 – 1748 р.». Більш широко використовуються відписки. Серед тих, які мають найбільшу інформативність відзначимо такі відписки: 28.10.1657 р. Отписка Київського воеводи Андрея Бутурлина о перебуванні в Киев гетмана Войска Запорожского Ивана Выговского, 1657.10. – 3.12. Отписки Київського воеводи Андрея Бутурлина, 10.1664. Отписка царю боярина и воеводи П.Шереметева, 30.04.1665 отписка к царю киев. Воеводи Ивана Чаадаева, 27.06.1665. Отписка к царю воеводи кн. Никиты Львова и Дениса Савлукова, 12.04.1669. Отписка к царю боярина Петра Шеереметьева, 6.06.1669. Отписка к царю из Киева воеводи кн. Козловского о побегах из Киева ратных людей¹ [27, арк. 87].

Із заповітів джерельну базу дослідження склали три духівниці (протоієрея Григорія Софоновича, протопопа остерського від 24 листопада 1705 р., отамана полкової артилерії Семена Соболевського від 1746 р., Сергія Солонини від 1738 р. [28, арк. 98]).

Таке джерело як ухвали є складовою протоколу засідання Київської полкової канцелярії про стягнення грошей від 6 червня 1751 р. та рішення сотенного бобровицького суду в справі про воровство Тимушем Стукало двох колес від возу Василя Щербини від 18 січня 1711 р. [29, арк. 25].

Статутну документацію складають зобов'язання і правила. Про зобов'язання перед Братським монастирем 11 серпня 1690 р. Трохима Підтереба йшлося вище. До правил відносимо інструкції послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року, на варшавський сейм 1666 року, на елекційний та коронаційний сейми 1669 року, а також інструкцію «канцелярии и ведомость о сборе денег с крестьян, козаков, подпомощником для уплаты жалования сотенным и полковым служащим. 1746» [30, арк. 37].

Обліково-статистична документація збереглася у вигляді відомостей, переписів і реєстрів, описів, журналів.

Історія полку достатньо добре документована відомостями. Серед них відомості і особистий табель полкових канцелярій Лівобережної України про значкових товаришів і козаків, які знаходяться в військових походах, на форпостах та вдома від 5 січня 1735 р. [31, арк. 47], відомості про присягу імператриці козаків та духовенства Київського полку в 1741 – 1742 рр. [32, арк. 7], відомості про освіту полкової сотенної старшини 1757 р. [33, арк. 21], відомість 1775 р. про службовців Київського полку з вказівкою часу вступу на службу, чини, участь в походах, кількість підданих [34, арк. 79], відомість 12 червня 1776 р. про полкову старшину Київського полка з вказівкою кількості кріпаків [35, арк. 126], про виборних козаків полків Лівобережної України 1776 р. [36, арк. 24], 1779 р. про службовців Київського полку з вказівкою про проходження служби, їх майнового і сімейного стану [37, арк. 54], відомість полкової канцелярії про чиновників, полкову і сотенну старшину у травні 1772 р. [38, арк. 89], Київської полкової рахункової комісії і полкової канцелярії про майновий стан службовців полку у 1774 р. [39, арк. 15], про кількість населених пунктів, населення, дворів і хат у Київському полку, прислана Малоросійською колегією до комісії управління полками у 1779 [40, арк. 56], бобровицьких сотенних зборщиків до Київського полкового правління про кількість зібраного військового податку з шинків за січень – квітень 1751 р. [41, арк. 14], про кількість посполитих, міщан і підсусідків у Носівській, Кобижській та Бобровицькій сотнях Київського полка за 1751 р.¹ [42, арк. 32].

Переписи і реєстри представлені, в першу чергу, реєстром Київського полку 1649 р. У 1933 р. В.Романовський опублікував перепис 1666 р., до якого включені Ніжинщина, Переяславщина, Прилуччина, Київщина [43, арк. 77].

Серед архівних документів фонду 51 ЦДІА України опрацьовані матеріали ревізії Київського полку 1737 р. що дало змогу виявити важливі статистичні дані стосовно чисельності

.....

козацького населення кожної сотні полку та його участі у військових походах. Матеріали ревізій дозволили зробити висновки відносно структурного та адміністративно-територіального устрою полку у XVIII ст. Ця ревізія заслуговує на публікацію, зараз з ревізій опублікований лише реєстр Носівської сотні. Вдалося виявити та ввести до наукового обігу ревізію Козелецької сотні 1764 р. Реєстр генеральної та полкової старшини Лівобережної України. Листопад 1742 р. [44, арк. 60].

Серед описів першочергове значення для історії Київського полку мають Генеральне слідство про маєтності, Румянцевський опис, опис Київського і Чернігівського намісництва. На жаль, М.Василенко опублікував Генеральне слідство про маєтності без додатків документів, які підтверджують право на володіння. Збірник цих документів знаходиться в ІР НБУ [45, арк. 11].

Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. (Фонд 57 ЦДІА) має 10 справ стосовно Київського полку. Активно використовувалися попередниками справи з описом Козельця, Гоголева, Бориспіля, Кобижчі, Остра. На черзі дня дослідження описів Носівки, Морова, Мрина, Олишівки, Бобровиці [46, арк. 32].

До такої групи джерел як журнали відносяться переказ В.Шевчука діаріуша ГВК 1722 – 1723 рр., «Книга записи расхода денежной казны Гоголевской сотней на приобретение фуража для лошадей сербской команды генерал – майора Хорвата. 1753» [47, арк. 16].

Інформаційно-публікаторський вид джерел складають свідчення, екстракти, бачення, об'яви, премеморії, вимоги, повідомлення.

Серед свідчень вицнено найбільш цінні: «Записка подьячего Григория Богданова, посланого гонцом из Москвы к гетьману Богдану Хмельницкому, о виденном и слышанном в Южной Руси» в серпні 1651 р., «Статейный список дьяка Василя Михайлова Кикина» 1658.08.–10.09., «Статейный список пребывания в Нежине и в Переяславле дворянина Федора Протасьева. август 1661 р.», «Распросные речи бывшего полковника Київського Василя Дворецкого, бывшего в плену в Чигирине 23 мая 1669 р.» [48, арк. 47].

З бачень виділяється «Предложения казацкой старшины на Переяславскую раду» 1659 р. [49, арк. 29].

Для періоду національно-визвольної війни виключне значення мають козацькі конфесати, яких особливо багато опублікував відомий джерелознавець Ю.Мицик [50, арк. 38] і які можемо віднести до повідомлень.

Наративні джерела представлені літературно-публіцистичним твором В.Дворецького. «Видатні пам'ятки української публіцистики другої половини XVII ст. створила особа з оточення київського полковника Василя Дворецького (можливо, це був він сам або ж його син, остерський сотник Іван)» [51, с. 159]. «В.Дворецький створив перший розгорнутий історичний твір штибу так званих козацьких літописців, давши огляд військово-політичної історії України головним чином XVII ст.»¹⁵², с. 324].

Збереглися окремі листи XVIII ст.: Федора Вольского до полковника стародубського, Миколи Ханенка Петру Ханенку 1729 р. [53, с. 132], «Письмо Танского И. в канцелярию о споре за наследственное имущество с вдовой брата Київського полковника Танского Михайла Софией. 1749» [54, с. 213].

Важливе значення для написання дисертації мали так звані «сказки о службе» – своєрідні послужні списки автобіографічного характеру, що подавалися свого часу козацькою старшиною до ГВК. Вони характеризують участь старшини Київського полку у воєнних кампаніях Російської імперії XVIII ст. У «Сказках» 1761–1762 р., які збиралися за вказівкою генерального осавула Журавки, присутні вікові показники. Вони дозволяють визначити у якому віці вступали в службу, які чини у якому віці отримували. Так, козак Козелецької сотні Київського полку Парфен Набок службу розпочав 1715 р. у 19 років курінним отаманом і абшитовий був значковим товаришем у 56 років [55, с. 159]. Іван Савенко розпочав службу у 1724 р. у віці 26 років, у 44 став значковим товаришем і у 55 був абшитований [56]. «Сказка» абшитованого значкового товариша Василя Прийми, в якій він розповідав про участь діда Кирила у походах до Самари і Очакова [57, арк. 105], отамана городского моровського Луки Зорича [58, арк. 37]. Військовий товариш Іван Александрович у «сказці» згадував, як у 1744 р. згідно указу ГВК лагодив мости і гаті на тракті київському у команді хорунжого генерального Ханенка [59, арк. 65], військовий канцелярист Семен Бузановський «с 1735 по окончанія 1737 годов найдовался по определению генеральной канцелярии у конвоировании главной артиллерии, в заготовлении артиллерийским лошадям фуража от Киева до Сум» [60, арк. 114]. Надають «сказки» інформацію і про стан здоров'я. У 1736 р. Павло Наливайко з Носівської

сотні Київського полку був у кримському поході в команді полкового осавула Остапа Гречки і «ранено голову и плече». 44-річний абшитований значковий товариш Тихон Борсук засвідчив, що у нього «сломя всех костей»⁶¹, арк. 24].

Серед церковної документації з фонду № 990 «Переяславско-Бориспольская духовная концистория» збереглися «Исповедальные росписи церквей Бориспольской протопопии за 1751 г.» [62, арк. 51], «Исповедальные росписи церквей Бориспольской протопопии 1759 г.» [63 арк. 88], «Метрическая книга г. Гоголева 1780 г.» [64, арк. 12]. В.Кривошея навів 19 поминальних рядів найвідоміших козацько-старшинських родин полку, записаних у синодиках 3 монастирів.

Джерельний аналіз дає можливість зробити висновок про те, що надійним джерелом є судові та маєткові документи. З наративних же джерел найбільшу увагу привертає листування, «сказки», в меншій мірі – літописи.

Таким чином, охарактеризована вище джерельна база відзначається різноманітністю і дає можливість вирішити поставлені в дисертаційному дослідженні завдання комплексного дослідження місця Київського полку в суспільно-політичній історії козацько-гетьманської держави. Прагнучи спертись на повноту фактів, автор використав всі наведені вище групи джерел, здійснивши перехрестне співставлення їх даних.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мицик Ю.А. Писемні джерела з історії українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2007. – 672 с.
2. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100 – річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича / За ред Л.Зашкільняка та М.Крикуна. – Львів, 1998. – 476 с.
3. Універсали Павла Полуботка (1722 – 1723) / Упорядкування В.Ринсевича. – К., 2008. – 657 с.
4. Швидько Р.К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини другої половини XVII-XVIII ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – 572 с.
5. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДА України). – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 642. – 143 Арк.
6. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 454.
7. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 234.
8. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / І.Крип'якевич, І.Бутич (упоряд.); В.Смолій та ін. (ред.кол.); НАН України, Інститут історії України. – К.: «Альтернативи», 1998. – 383 с. + додатки. З документації гетьмана Івана Скоропадського / Підготовка до друку і передмова Ю.Мицика // Сіверянський літопис. – 1997. -№ 6. –С.66-71; Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарнавського / Підготував до друку та передмова І.Ситого // Сіверянський літопис. – 1998. -№ 1. –С.83-90; № 2. –С.31-46; № 3. – С.72-84; № 4. –С.37-58; № 5. – С.67-82; № 6. –С.62-85. Ринсевич В. Полковничі універсали другої половини XVII ст. за колекцією О.М.Лазаревського // Наукові записки. Збірник наукових праць молодих вчених і аспірантів / Інститут української архівології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. - К., 1999. -Т.IV. - С.5-27; Стороженко Н.В. Мельниці в Козельці (універсали XVII в.) // Київська старина. – 1892. - № 3. – С.496-497; Древние записки Малороссийского Подскарбия Якова Марковича. 1716-1745. – М., 1853.-Т.I.-III.; 1913.-Т.IV; Маркович Я.Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. 1717-1767 р./ Под ред. А.Лазаревского.- К., 1897.-Ч.1-3.- 342, 418 с.
9. ЦДАУК. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 11.
10. ЦДАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 2.
11. Модзалевский В. К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и Лубенскими козаками в 1649-1661 р. // Київська старина.-1906.-Т.92.-Март-апрель.-С.61-68.
12. ЦДАУК. – Ф.54. – Оп.1. – Спр.615.
13. ЦДАУК. – Ф.75. – Оп.1. – Спр.31.
14. ЦДАУК. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 11.
15. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 35.
16. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 38.
17. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 43.
18. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 44.
19. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 45.
20. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 46.
21. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 47.
22. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 48.

23. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 49.
24. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 50.
25. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 4.
26. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 624.
27. ЦДАУК. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 635.
28. ЦДАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 13.
29. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 71.
30. ЦДАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 129.
31. ЦДАУК. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1.
32. ЦДАУК. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 2.
33. ЦДАУК. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 4.
34. ЦДАУК. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 5.
35. ЦДАУК. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 6.
36. ЦДАУК. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 8.
37. ЦДАУК. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 7.
38. ІР НБУ. – Ф. VIII. – № 234.
39. ЦДАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 4.
40. ЦДАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 24.
41. ЦДАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 43.
42. ЦДАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 54.
43. ЦДАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 55.
44. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 112.
45. ЦДАУК. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 557.
46. ЦДАУК. – Ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 18.
47. ЦДАУК. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1816.
48. ЦДАУК. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1930.
49. ЦДАУК. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1972.
50. ЦДАУК. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2012.
51. Лазаревський А. Черниговская летопись по новому списку. Приложение Коломацкие челобитные // Київська старина. – 1890. – Т. 29. – Ч. IV. – Отд. III. – С. 102 – 110.
52. Акты ЮЗР. – Спб., 1867. – Т. V.
53. Акты ЮЗР. – Спб., 1873. – Т. IV.
54. Акты ЮЗР. – Спб., 1873. – Т. VI.
55. Акты ЮЗР. – Спб., 1867. – Т. V. 56. Реестр всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня / Изданные по подлиннику О.М.Бодянским. – М.: Издательство Императорского Общества истории и древностей Российских при Московском университете, 1875. – 337 с.; Реестр Війська Запорізького 1649 року. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.
57. ЦДАУК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 22.
58. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2239.
59. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 1655.
60. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14037
61. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2240.
62. ЦДАУК. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 126.
63. ЦДАУК. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 321.
64. ЦДАУК. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 1466.

Іржицкий В.Ю. ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ К ИСТОРИИ ПОЛКОВ ГЕТМАНЩИНЫ В ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИЧЕСКОГО АРХИВА УКРАИНЫ У Г. КИЕВЕ (НА МАТЕРИАЛАХ КИЕВСКОГО ПОЛКА)

На основе фондов Центрального государственного исторического архива в г. Киеве проанализированы исторические источники к истории изучения казацких полков периода Гетманщины.

Ключевые слова: архив, документы фондов, казацкий полк, Гетманщина, казацкая полковая старшина.

Irzhitsky V.Y. THE ARTICLE IS ANALYZED THE HISTORICAL SOURCES FOR THE HISTORY OF COSSACK REGIMENTS IN THE PERIOD OF HETMANSHCHYNA/ THE MATERIAL BASED ON THE CENTRAL STATE HISTORICAL ARCHIVE IN KIEV UKRAINE (ON MATERIALS OF THE KIEV REGIMENT)

.....
Based on the Central State Historical Archives in Kiev analyzed historical sources for the history of the Cossack regiments Hetmanate period.

Key words: archives, documents, funds, Cossack regiment, Hetman, Cossack regimental officers.

УДК 002.01:394(477.43/44=840)»18/19»

Т.Р. Соломонова

КНИГА ЯК ЗНАРЯДДЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПОЛЯКАМИ ПОДІЛЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття висвітлює способи використання книги для збереження етнічної ідентичності поляками Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: книга, Поділля, поляки, етнічна ідентичність.

Після поразки повстання 1863 року «польськості» на території колишньої Речі Посполитої оголошується війна. Царський уряд прискорює русифікацію, агресивність якої характеризує те, що існували плани навіть в Королівстві Польському випускати газету польською мовою, але кириличним шрифтом, створити незалежну від Риму католицьку ієрархію, яка підкорювалася б православному начальству, ввести російську мову у католицьке богослужіння, заборонити друкувати молитовники польською мовою [1].

У таких умовах родинне коло мусило заступити польську школу як виховний заклад, офіційне наукове і культурне життя, вільне існування друкованого слова. Сьогодні невідомо, якими були програми домашнього патріотичного виховання та навчання, які теми в них переважали, якими методами, за допомогою яких символів і предметів це робилося. Мабуть, найкраще про це розповіли б свідки та учасники цих процесів. Але, безперечно, на книгу було покладено неабияку відповідальність. Адже книга, як і усна традиція, була основним тогочасним каналом передачі інформації, але мала ширші хронологічні та просторові можливості. Метою даної публікації є висвітлення способів використання книги для збереження етнічної ідентичності поляками Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Особливістю пропонованого матеріалу є те, що книгознавці в етнічному аспекті традиційно досліджують мову друку та читання, а етнологи звикли вивчати етнічність через прояви матеріальної та духовної культури етносу, залишаючи поза увагою масову та елітарну культуру. Проте з кінця ХХ ст. бібліотекознавці плідно працюють над такою науковою дисципліною як етнічне бібліотекознавство [2], а книгознавці звернулися до вивчення книги як семіотичної системи [3; 4]. Отже» фундамент теоретичного дослідження закладений, але пропонований аспект наукового студювання є новим і досі не висвітленим.

Джерельною базою дослідження є книжковий фонд відділу рідкісних і цінних видань (далі РіЦ) Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, де зберігаються рештки націоналізованих під час Української революції бібліотек польської родової шляхти та інтелігенції – представників вільних професій. Чимало корисної інформації про повсякденне життя ми отримали з мемуарів і щоденників представників польської громади Поділля (А. Залеської [5], П. Маньковського [6], с. Стемповського [7], Т. Бобровського [8]).

Уже в першій половині ХІХ ст. польська громада усвідомлювала значення книги для маркування «польськості». Невипадково Ю.-І. Крашевський у книзі «Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku» (1845-1846), оглянувши у Тульчині бібліотеку Потоцьких, зауважив про відсутність патріотизму в цій родині, адже жодної польської книги він не побачив [9].

Для досліджуваного періоду характерне втягування поляків у загальноросійське життя, втрата традиційної соціальної структури спільноти (втрата значною частиною шляхтичів свого статусу), що сприяло їхній поступовій асиміляції серед місцевого населення. Відповідно, зміст інформації переданої усною традицією в контексті етнічної ідентичності збіднювався, тому на книгу покладалися певні сподівання.

Читання польськомовної літератури і формування бібліотеки ставало основним способом боротьби з русифікацією. Уже з дитинства дітей привчали до рідного слова. Вони мали власні маленькі молитовнички. У заможних родин для них формували книжкові збірочки, що відповідали віковим вимогам, виписували з Варшави дитячі журнали, такі як «Przyjciela

.....
Based on the Central State Historical Archives in Kiev analyzed historical sources for the history of the Cossack regiments Hetmanate period.

Key words: archives, documents, funds, Cossack regiment, Hetman, Cossack regimental officers.

УДК 002.01:394(477.43/44=840)»18/19»

Т.Р. Соломонова

КНИГА ЯК ЗНАРЯДДЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПОЛЯКАМИ ПОДІЛЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття висвітлює способи використання книги для збереження етнічної ідентичності поляками Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: книга, Поділля, поляки, етнічна ідентичність.

Після поразки повстання 1863 року «польськості» на території колишньої Речі Посполитої оголошується війна. Царський уряд прискорює русифікацію, агресивність якої характеризує те, що існували плани навіть в Королівстві Польському випускати газету польською мовою, але кириличним шрифтом, створити незалежну від Риму католицьку ієрархію, яка підкорювалася б православному начальству, ввести російську мову у католицьке богослужіння, заборонити друкувати молитовники польською мовою [1].

У таких умовах родинне коло мусило заступити польську школу як виховний заклад, офіційне наукове і культурне життя, вільне існування друкованого слова. Сьогодні невідомо, якими були програми домашнього патріотичного виховання та навчання, які теми в них переважали, якими методами, за допомогою яких символів і предметів це робилося. Мабуть, найкраще про це розповіли б свідки та учасники цих процесів. Але, безперечно, на книгу було покладено неабияку відповідальність. Адже книга, як і усна традиція, була основним тогочасним каналом передачі інформації, але мала ширші хронологічні та просторові можливості. Метою даної публікації є висвітлення способів використання книги для збереження етнічної ідентичності поляками Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Особливістю пропонованого матеріалу є те, що книгознавці в етнічному аспекті традиційно досліджують мову друку та читання, а етнологи звикли вивчати етнічність через прояви матеріальної та духовної культури етносу, залишаючи поза увагою масову та елітарну культуру. Проте з кінця ХХ ст. бібліотекознавці плідно працюють над такою науковою дисципліною як етнічне бібліотекознавство [2], а книгознавці звернулися до вивчення книги як семіотичної системи [3; 4]. Отже» фундамент теоретичного дослідження закладений, але пропонований аспект наукового студювання є новим і досі не висвітленим.

Джерельною базою дослідження є книжковий фонд відділу рідкісних і цінних видань (далі РіЦ) Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, де зберігаються рештки націоналізованих під час Української революції бібліотек польської родової шляхти та інтелігенції – представників вільних професій. Чимало корисної інформації про повсякденне життя ми отримали з мемуарів і щоденників представників польської громади Поділля (А. Залеської [5], П. Маньковського [6], с. Стемповського [7], Т. Бобровського [8]).

Уже в першій половині ХІХ ст. польська громада усвідомлювала значення книги для маркування «польськості». Невипадково Ю.-І. Крашевський у книзі «Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku» (1845-1846), оглянувши у Тульчині бібліотеку Потоцьких, зауважив про відсутність патріотизму в цій родині, адже жодної польської книги він не побачив [9].

Для досліджуваного періоду характерне втягування поляків у загальноросійське життя, втрата традиційної соціальної структури спільноти (втрата значною частиною шляхтичів свого статусу), що сприяло їхній поступовій асиміляції серед місцевого населення. Відповідно, зміст інформації переданої усною традицією в контексті етнічної ідентичності збіднювався, тому на книгу покладалися певні сподівання.

Читання польськомовної літератури і формування бібліотеки ставало основним способом боротьби з русифікацією. Уже з дитинства дітей привчали до рідного слова. Вони мали власні маленькі молитовнички. У заможних родинах для них формували книжкові збірочки, що відповідали віковим вимогам, виписували з Варшави дитячі журнали, такі як «Przyjciela

Dziesci», «Moje Pisemko», «Wieczory Rodzinne». Патріотичному вихованню сприяли історичні повісті В. Пжиборовського, вірші В. Белзи, зокрема його відомий «Katechizm małego Polaka» [6, s.160]. Повсюдно в родинях було поширено сімейне голосне читання вечорами. Специфіка тодішнього способу пересування у каретах сприяла популярності такого способу проведення часу як декламування віршів, тому дівчат з дитинства привчали до їхнього запам'ятовування [6, с.53–55].

Формувалися польськомовні збірки, де, крім оригінальної літератури, було багато перекладної. Не тільки творів красномовства, а, за нашими спостереженнями, й наукової, особливо французьких і німецьких авторів, хоча саме ці мови вважалися обов'язковими для вивчення як іноземні. Серед російських авторів зустрічаються книги М. Карамзіна, П. Долгорукого, М. Гоголя, Л.Толстого. Як згадує А. Залеська, Т. Шевченка читали у перекладі Й. Лободовського [6, s. 210].

Звернемо увагу на поширеність деяких знакових для польської культури видань, важливих для етнічної, швидше навіть національної ідентичності поляків. Ми не будемо обговорювати популярність творів польських письменників, зокрема Г. Сенкевича, що друкувалися великими накладками, призначалися для масового читача та використовувалися для читання на дозвіллі. Інша справа з науковими виданнями. Так у відділі РіЦ зберігаються чотири примірники франкомовного збірника дипломатичних документів стосовно Польщі 1762–1862 років, укладеного графом Д'Ангебергом (псевдонім Л.Ходзько), що походять з родових бібліотек Руссановських, Собанських, Якубовських і Ярошинських. Таким же значущим виданням можна вважати знамениту «Volumina legum», перший польський звід права, основа якого друкувалася впродовж 1732-1782 років, а потім була перевидана у петербурзькій друкарні Й.Огризка у 1859–1860 роках. Цей багатотомник сприймався сучасниками не тільки як історико-правова пам'ятка, а й як символ польської державності. Його прагнули мати не тільки фахівці-юристи, а й звичайні патріоти. У відділі РіЦ ми виявили примірники з родових бібліотек Руссановських, Якубовських та сімейної книгозбірні Остророг-Садовського – Клінгера.

Ще одним способом виявлення прибічності своєму народові було зберігання видань, які належали загиблим або засланим борцям за незалежність Польщі. Так у родовій бібліотеці Собанських з Ободівки поважне місце займали книги із зібрання Готарда Собанського, який загинув у засланні в Сибіру, тобто за книгами закріплювався своєрідний меморіальний статус.

Придбання книг, друкованих будь-якою мовою, але видатних постатей польської культури, також сприяло патріотичному настрою спільноти. Для подолян, зокрема, такою фігурою став відомий юрист, земляк В. Спасович, виявлені твори якого походять з десяти книгозбірень. Це були, здебільшого, російськомовні юридичні, літературознавчі, мистецтвознавчі розвідки на тлі російської культури. Хоча існували й польськомовні видання, у всякому випадку, один примірник ми виявили.

У зв'язку з особливостями формування досліджуваної джерельної бази можна припустити, що примірників вищезгаданих книг було більше, адже, по-перше, через тривале бібліотечне життя частина з них зникла, по-друге, більшість особистих бібліотек, рештки яких зберігаються сьогодні у Вінницькій ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, формувалися наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., а книги друкувалися у 60-х роках, тобто вони були акумульовані в бібліотеках попереднього покоління. Невипадково ми виявили примірники здебільшого з родових книгозбірень.

Ще одним способом прояву польськості бібліотеки були провенієнції книг. У книжкових збірках поляків – представників вільних професій (лікарів, юристів, інженерів) було багато російської фахової літератури, що засвідчує фонд РіЦ. Але загальнопоширеною була практика оформлення екслібрисів, суперекслібрисів на корінцях палітурок, власницьких написів польською мовою. З-понад трьох десятків атрибутованих нами екслібрисів – тільки 2 було виконано латиною та 1 – російською мовою, решта польською.

Зазначимо, що наприкінці ХІХ ст. російська мова входить у польське середовище, але чоловіче. Потреба отримання середньої освіти, що було можливим в гімназіях і реальних училищах, змушувало вчити «царську» мову. Більшість представників польської шляхти добре вміли спілкуватися українською, адже вони займалися власним господарством, тому треба було контактувати й розумітися з селянами. Навіть через русифікацію етнічне коріння проявлялося. Так бібліотека вінницького адвоката Болеслава Івановича Лещинського була російськомовною, ім'я на екслібрисі, ініціали на суперекслібрисі русифікованими, але виявлення нами таких

.....
друків, як «Описание книг и актов Литовской метрики» (СПб., 1887), В. Дуткевича «Польское ипотечное право» (СПб., 1888), підштовхнуло до думки, що їхній власник зберігав-таки пам'ять про свою етнічну належність.

Крім легальної системи книгопоширення, на Поділлі у досліджуваний період розвивалися альтернативні шляхи, які самі по собі також сприяли консолідації спільноти. Нелегальні польські освітянські організації почали створюватися на Поділлі у першій половині 80-х років XIX ст. [10, s. 204-205]. Дієву допомогу таким закладам надавали представники заможної шляхти. Так 1891 року Грохольські оплатили рахунок від варшавської фірми Гебетнер&Вольф, де серед іншого була польськомовна релігійна та морально-етична дитяча література: Служба Божа – 20 прим., Євангеліє для малих дітей – 2 прим., Катехізм – 6 прим., різні збірки молитов – по 6–8 прим. [11]. Рахунок цієї фірми за 1896 рік містив взагалі 12 назв у 106 прим. [12]. Малоімовірно, що така кількість примірників призначалася Грохольськими своїм дітям, логічно припустити, що у такий спосіб родина допомагала польським дітям нелегально вчити рідну мову. Побічно це підтверджується й тим, що книги куплялися дешеві, їхня вартість становила 20–30 коп. кожна [12]. Згідно з рахунками, для родинної бібліотеки купляли видання у ціновому діапазоні від 1 руб. 20 коп. до 5 руб. 40 коп., причому палітурні роботи ще додатково коштували від 64 коп. до 1 руб. 25 коп. за кожний примірник.

Після революції 1905 року польська освітянська робота набрала нових обертів [7], з'явилися численні громадські організації: римо-католицькі благодійні (Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурів, Вінниця), культурні, артистичні та спортивні товариства (Вінниця, Кам'янець-Подільський), які організовували власні книгозбірні за посередництвом місцевих книгарень. Бібліотеки таких товариств досягали доволі значних розмірів. Так книгозбірня «Дому Польського» при Кам'янець-Подільському римо-католицькому благодійному товаристві напередодні революційних подій 1917 року мала фонд близько 5 тис. примірників [13].

Завдяки близькості до кордону на Поділлі доволі поширеною була нелегальна польська книга. Її, зокрема, можна було придбати у книгарні Владислава Вінарського (Кам'янець-Подільський). Зрозуміло, що це був великий ризик, могли не тільки оштрафувати, а й закрити книгарню, тому пропонувалася подібна література тільки перевіреним клієнтам і за чималі гроші: В. Гонсіоровський «Królobójsu» – 10 руб., с. Бранський «Jeszcze Polska nie zginęła!» – 5 руб., А. Міцкевич «Dziela» безцензурний – 2 руб. [10, s.64–66]. Тут можна було придбати і патріотичні листівки, і дитячу літературу, і книги з польської історії іноземного друку. Через цю книгарню друки (між іншим й польські соціалістичні) йшли до Могилів-Подільського, Вінниці.

Отже, у досліджуваний період книга є знаряддям, навіть цілою семіотичною системою, збереження етнічної ідентичності. Основними діючими компонентами цієї системи були власне польськомовна книга, приватні та громадські польськомовні бібліотеки, «книги-маркери» з полоністики (навіть іншомовні), «меморіальні» книги, твори видатних поляків (навіть іншомовні), польськість провенієнцій, нелегальне поширення літератури, яке консолідувало спільноту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фалькович С. Роль восстания 1863 г. в процессе складывания национального стереотипа поляка в сознании русских / С. Фалькович // Поляки и русские : материалы конференции «Польша – Россия. Роль национальных восстаний в формировании представлений друг о друге». – Варшава, 1999. – С. 157–181.
2. Библиотечная этнология // Библ. энцикл. – М., 2007. – С. 189–190.
3. Система книги / М. Червинский. Семиотика книги / Т. Зберский : пер. с пол. – М. : Книга, 1981. – 128 с.
4. Мигонь К. Наука о книге: очерк проблематики / К. Мигонь. – М., 1991. – С. 29–32.
5. Zaleska A. Niezapomniana Ukraina / A. Zaleska. – Warsz. : Rosner & Wspolnicy, 2007. – 297 s.
6. Маньковський П. Спогади : уривок / П. Маньковський // Молода нація : альманах. – К., 2004. – № 4. – С. 94-110.
7. Stempowski S. Pamiętniki (1870-1914) / S. Stempowski. – Wrocław, 1953. – 374 s.
8. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia : w 2 t. / T. Bobrowski, oprac. S. Kieniewicz. – Warsz., 1979.
9. Kraszewski J.I. Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku: dziennik przejażki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września / J.I. Kraszewski. – Wilno, 1845. – Т. 1. – S.77.
10. Kuszlejko J. Książka polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku / J. Kuszlejko ; B-ka Narodowa. – Warsz., 1993. – 258 s.

11. Державний архів Вінницької області, – Ф.866. – Оп. 1. – Спр.79. – Арк.26–27.
12. Там само. Спр. 72. – Арк.21–22.
13. Chwalewick E. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone / E. Chwalewick. – Warsz., 1926. – Т. 1. – S.144.

Соломонова Т.Р. КНИГА КАК СПОСОБ СОХРАНЕНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ПОЛЯКАМИ ПОДОЛЬЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX СТ.

Статья посвящена способам использования книги для сохранения этнической идентичности поляками Подолья второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: книга, Подолье, поляки, этническая идентичность.

Solomonova T.R. THE BOOK AS A WAY TO PRESERVE ETHNIC IDENTITY OF POLES IN PODILLYA IN THE SECOND PART OF THE XIX-TH CENTURY – BEGINNING OF THE XX-TH CENTURY

This article is dedicated to ways of using books to preserve ethnic identity of Poles in Podillya in the second part of the XIX-th century – beginning of the XX-th century.

Key words: book, Podillya, Poles, ethnic identity.

УДК 94(470.6) «192»:338.43

С.В. Корновенко

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ЛІДЕРІВ БІЛОГО РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ НА СУТНІСТЬ АГРАРНОГО ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ВИРІШЕННЯ

У даній статті висвітлюється еволюція поглядів лідерів білого руху Півдня Росії (А.Денікіна, П.Врангеля, Л.Корнілова та ін.) на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення.

Ключові слова: білий рух, громадянська війна, Південь Росії, аграрне питання.

Суспільно-політичні потрясіння в Європі на початку ХХ ст. кардинально позначилися на подальшій історії країн Центральної та Південно-Східної Європи. Вони стали переломним моментом, своєрідним «Рубіконом», в соціально-економічному та суспільно-політичному житті таких континентальних імперій, як Російська та Австро-Угорська, які припинили своє існування. Серед цілого ряду факторів, що зумовили революційні події в Європі на початку ХХ ст., одним із визначальних був аграрний. Особливої гостроти аграрне питання на початку ХХ ст. набуло у Російській імперії, воно поєднало у собі як економічні, так і політичні компоненти, трансформувались в актуальну соціально-економічну та суспільно-політичну проблему. Зазначена вище особливість аграрного питання в Росії повністю себе виявила у роки революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. на постімперському російському просторі, насамперед на Півдні Росії. Військово-політичні сили, режими, змагаючись між собою за владу, пропонували різні варіанти вирішення аграрного питання. Не став винятком і Білий рух Півдня Росії.

Аналіз історіографії зазначеного питання переконує, що, попри значні досягнення вітчизняних та зарубіжних істориків в осмисленні подій революції та громадянської війни 1917–1920 рр., подальшого опрацювання потребують питання, пов'язані з аграрною політикою урядів А. Денікіна та П. Врангеля [1]. Так перспективним, на нашу думку, є вивчення поглядів лідерів Білого руху Півдня Росії на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення упродовж грудня 1917 – березня 1919 рр. Автор статті ставить за мету розкрити еволюцію поглядів лідерів Білого руху Півдня Росії на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення упродовж грудня 1917 – березня 1919 рр. Об'єкт вивчення – аграрне питання на Півдні Росії у роки революції та громадянської війни, предмет – погляди Л.Корнілова та А. Денікіна на аграрне питання і шляхи його вирішення.

Білий рух Півдня Росії, організований Л. Корніловим як антибільшовицький військово-політичний рух 1917 – 1920 рр., до складу якого входили опозиційно налаштовані до радянської влади військові, політичні та громадські діячі, наріжним каменем своєї програми дій

11. Державний архів Вінницької області, – Ф.866. – Оп. 1. – Спр.79. – Арк.26–27.
12. Там само. Спр. 72. – Арк.21–22.
13. Chwalewick E. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone / E. Chwalewick. – Warsz., 1926. – Т. 1. – S.144.

Соломонова Т.Р. КНИГА КАК СПОСОБ СОХРАНЕНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ПОЛЯКАМИ ПОДОЛЬЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX СТ.

Статья посвящена способам использования книги для сохранения этнической идентичности поляками Подолья второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: книга, Подолье, поляки, этническая идентичность.

Solomonova T.R. THE BOOK AS A WAY TO PRESERVE ETHNIC IDENTITY OF POLES IN PODILLYA IN THE SECOND PART OF THE XIX-TH CENTURY – BEGINNING OF THE XX-TH CENTURY

This article is dedicated to ways of using books to preserve ethnic identity of Poles in Podillya in the second part of the XIX-th century – beginning of the XX-th century.

Key words: book, Podillya, Poles, ethnic identity.

УДК 94(470.6) «192»:338.43

С.В. Корновенко

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ЛІДЕРІВ БІЛОГО РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ НА СУТНІСТЬ АГРАРНОГО ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ВИРІШЕННЯ

У даній статті висвітлюється еволюція поглядів лідерів білого руху Півдня Росії (А.Денікіна, П.Врангеля, Л.Корнілова та ін.) на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення.

Ключові слова: білий рух, громадянська війна, Південь Росії, аграрне питання.

Суспільно-політичні потрясіння в Європі на початку ХХ ст. кардинально позначилися на подальшій історії країн Центральної та Південно-Східної Європи. Вони стали переломним моментом, своєрідним «Рубіконом», в соціально-економічному та суспільно-політичному житті таких континентальних імперій, як Російська та Австро-Угорська, які припинили своє існування. Серед цілого ряду факторів, що зумовили революційні події в Європі на початку ХХ ст., одним із визначальних був аграрний. Особливої гостроти аграрне питання на початку ХХ ст. набуло у Російській імперії, воно поєднало у собі як економічні, так і політичні компоненти, трансформувались в актуальну соціально-економічну та суспільно-політичну проблему. Зазначена вище особливість аграрного питання в Росії повністю себе виявила у роки революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. на постімперському російському просторі, насамперед на Півдні Росії. Військово-політичні сили, режими, змагаючись між собою за владу, пропонували різні варіанти вирішення аграрного питання. Не став винятком і Білий рух Півдня Росії.

Аналіз історіографії зазначеного питання переконує, що, попри значні досягнення вітчизняних та зарубіжних істориків в осмисленні подій революції та громадянської війни 1917–1920 рр., подальшого опрацювання потребують питання, пов'язані з аграрною політикою урядів А. Денікіна та П. Врангеля [1]. Так перспективним, на нашу думку, є вивчення поглядів лідерів Білого руху Півдня Росії на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення упродовж грудня 1917 – березня 1919 рр. Автор статті ставить за мету розкрити еволюцію поглядів лідерів Білого руху Півдня Росії на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення упродовж грудня 1917 – березня 1919 рр. Об'єкт вивчення – аграрне питання на Півдні Росії у роки революції та громадянської війни, предмет – погляди Л.Корнілова та А. Денікіна на аграрне питання і шляхи його вирішення.

Білий рух Півдня Росії, організований Л. Корніловим як антибільшовицький військово-політичний рух 1917 – 1920 рр., до складу якого входили опозиційно налаштовані до радянської влади військові, політичні та громадські діячі, наріжним каменем своєї програми дій

.....
визначав боротьбу проти більшовиків, установлених ними порядків. Водночас аналіз програмних положень Білого руху Півдня Росії дозволяє стверджувати, що його лідери, учасники чільне місце серед засад програми «рго» відводили аграрному питанню.

Позиція Л. Корнілова була такою: держава власним коштом викупує у поміщиків та церкви їхні землі, безкоштовно наділяючи ними, разом із казенними, найменш землезабезпечених селян у повну власність; економічно потужні селяни, які бажали розширити власне землеволодіння, могли додатково придбати земельні угіддя за «справедливою ціною»; майоратні землі підлягали конфіскації без викупу повністю; за поміщиками, що особисто займалися сільським господарством, залишався достатній для цього максимум [2, 72].

У грудні 1917 – січні 1918 рр. відбулася своєрідна кодифікація аграрного питання у «Конституції генерала Л. Корнілова» (далі – «Конституція...»). В одинадцятому пункті цього документу зазначалося, що «складне аграрне питання має бути вирішене Установчими Зборами». До остаточної розробки Установчими Зборами аграрного питання і видання відповідних законів, – йшлося далі в «Конституції...», – будь-які дії громадян із захоплення землі та реманенту визнавалися неприпустимими [3, 182]. Отже засновник Білого руху Півдня Росії, як і лідери Центральної Ради, закликали селянство зачекати, не проводити самочинного вирішення аграрного питання.

Виникає цілком слушне, на наш погляд, запитання: чому Л. Корнілов не наважився у «Конституції...» відобразити власну позицію з аграрного питання як лідера та засновника Білого руху Півдня Росії, чому, якщо вірити спогадам М. Лембіча [3, 179] (офіцера штаба Л. Корнілова, укладача вищезазначеного основного закону), він пристав на пропозицію П. Мілюкова (одного з лідерів партії кадетів) залишити в такій редакції одинадцятий пункт. Імовірно, це можна пояснити тим, що, будучи військовим, Л. Корнілов не вважав себе великим знавцем аграрного питання, а тому, усвідомлюючи всю його важливість та значущість, вирішив за краще зважити на думку П. Мілюкова – досвідченішого політика – стосовно такої делікатної справи як аграрне питання. По-друге, перед ним стояли завдання дещо іншого характеру: організація антибільшовицьких збройних сил на основі солдат та офіцерів колишньої царської армії. Через це питання внутрішньої політики були проблемами віддаленої перспективи. На цей час територій, на які поширювалася б влада Білого руху Півдня Росії і велося державне будівництво, не було, відповідно, не існувало державного цивільного управління, була відсутня внутрішня політика тощо.

Зіставляючи ці дві позиції, стверджуємо, що погляди Л. Корнілова були набагато чіткішими та конкретнішими за представлений у «Конституції...» одинадцятий пункт; по-друге, зміст аграрної складової «Конституції...», попри всю абстрактність формулювання, свідчив принаймні про те, що аграрне питання як проблема, яка потребувала вирішення, усвідомлювалося представниками Білого руху Півдня Росії; по-третє, розуміння білими лідерами аграрного питання відповідало ситуації, в якій перебував Білий рух Півдня Росії у цей час: велися постійні бойові дії, практично не відбувалося цивільного державного будівництва та управління; сам Білий рух Півдня Росії перебував на стадії становлення та боротьби за самовивітання.

Успіхи добровольців на фронтах громадянської війни призвели до того, що станом на серпень 1918 р. Збройні Сили Півдня Росії значно зросли чисельно, контролювали Ставропілля та Чорноморську губернії тощо. Не стало Л. Корнілова – засновника, ідейного натхненника Білого руху Півдня Росії. Продовження боротьби проти більшовиків та інших супротивників вимагало людських ресурсів, певної ідеології боротьби тощо. Крім того, внутрішня логіка розвитку Білого руху Півдня Росії як соціокультурного, історичного явища зумовила появу «нових» проблем: тил, його облаштування, фінанси, управління підконтрольними територіями, вирішення нагальних соціально-економічних та суспільно-політичних питань, домінанта серед яких, з урахуванням соціальної стратиграфії населення, що опинилося у сфері впливу Білого руху Півдня Росії, належала аграрному. За таких обставин лідери та учасники Білого руху опинилися перед нелегкою дилемою: або використовувати вже накопичені варіанти рішень, застосовуючи їх до щоразу нових ситуацій, або формувати раніше невідомі альтернативи.

Як переконає подальший розвиток подій, представники Білого руху Півдня Росії обрали медіацію – напрацювання раніше невідомих альтернатив для вирішення поточних питань різнопланового характеру. Так, зокрема, реагуючи на виклики часу і проблеми, які постали, 30 серпня 1918 р. у Катеринодарі було створено Особливу нараду – уряд при Головнокомандувачу ЗСПР генералові А. Денікіні, яка проіснувала до 30 грудня 1919 р.

Головою був генерал А. Драгомиров. Основні напрями діяльності та сфери компетенції цього уряду визначало «Тимчасове положення про управління територіями, що перебували під контролем Добровольчої Армії» (далі – «Тимчасове положення...»), затверджене А. Денікіним 2 лютого 1919 р.

Окремі пункти «Тимчасового положення...» стосувалися аграрного питання. Насамперед зазначалося: «Власність недоторкана. Примусове відчуження в державних або суспільних інтересах відбувається на законних підставах за справедливу винагороду» [4, 242]. У такий спосіб А. Денікін проголошував суто ліберальні ідеї, що давно стали апріорі для європейських країн і які торували собі шлях у Російській імперії на початку ХХ ст. По-друге, не йшлося лише про поміщицьку власність на землю, як стали це згодом приписувати Головнокомандувачу історики та опоненти, а про власність як інститут, систему правових відносин, згідно з П. Скоропадським, «фундамент культури та цивілізації». По-третє, і у цьому ми погоджуємося з Ж. Цветковим, визнавалося державне втручання у поземельні відносини [5, 64]. По-четверте, ставився знак рівності між державними та суспільними інтересами. Отже, визнавалося, що інтереси селянства – це є й інтереси держави. По-п'яте, «справедлива ціна», на нашу думку, передбачала, що земля – об'єкт і суб'єкт ринкових відносин, її перерозподіл відбуватиметься на економічно обгрунтованих засадах.

Отже констатуємо еволюцію аграрного складника у програмних положеннях Білого руху Півдня Росії від грудня 1917 р. (фактично від початку становлення Білого руху Півдня Росії), а також вищий рівень усвідомлення його представниками важливості аграрного питання порівняно з «Конституцією...». У такому контексті наукове значення втрачає твердження авторів «Истории крестьянства СССР. История советского крестьянства» за редакцією В. Шерстобітова стосовно того, що «денікінці не мали чіткого уявлення про шляхи вирішення аграрного питання на початковому етапі просування вглиб українських територій» [6, 165]. Водночас зазначаємо, що еволюція «зупинилася» на рівні вичленування аграрного питання як проблеми з-поміж інших буденних або поточних питань життєдіяльності влади та соціуму. У «Тимчасовому положенні...» не йшлося про конкретний механізм реалізації аграрного питання на певних засадах. Тому активно до обговорення цієї проблеми долучилися політичні сили, що входили до складу Білого руху Півдня Росії, а також громадські діячі.

Умовно серед політичних сил, що ідентифікували себе з Білим рухом Півдня Росії та зробили найпомітніший внесок в його історію, можна виокремити три найпотужніші політичні утворення: Національний Центр, Рада Державного Об'єднання Росії, Союз Відродження Росії. Національний Центр представляв інтереси кадетів, прогресистів, промисловців; Союз Відродження Росії – ліві кадети, соціалістичні партії державницької орієнтації, діячі кооперації; Рада Державного Об'єднання Росії – колишні представники прогресивного блоку, члени Державної Думи [7]. Кожне з цих об'єднань мало відповідні програмні засади, лідерів, у різний спосіб брало участь у роботі Особливої наради, визначаючи тактику та стратегію діяльності уряду, активність/пасивність під час напрацювання тих чи інших законопроектів, їхнє змістове наповнення.

Восени 1918 – 1919 рр. найвпливовішим на урядові кола Білого руху Півдня Росії серед зазначених вище осередків партійно-політичного життя був Національний Центр. За спостереженнями Н. Думової, цей вплив визначали К. Соколов, М. Астров, В. Челіщев, В. Степанов та інші члени Національного Центру, що безпосередньо працювали в уряді А. Денікіна [8, 275 – 281]. Політики цього напрямку не лише дотримувалися, а й реалізовували на практиці принцип «невтручання», покладаючись на Установчі Збори як своєрідну панацею. На нарадах Національного Центру було відхилено пропозиції М. Волкова, О. Червен-Водалі, які наполягали на тому, щоб якомога швидше розпочати конкретні кроки з розроблення аграрної програми. Навпаки, зокрема М. Астровим та П. Новгородцевим, обстоювалася теза «поспішності» таких заходів.

Інтереси правих політичних сил (октябристи, монархісти) уособлювала Рада Державного Об'єднання Росії, зорганізована в Києві. Однак упродовж 1918 – початку 1919 рр. ця організація не змогла настільки наблизитися до урядових кіл, як кадети, а тому практично не впливала і не брала участі у роботі Особливої наради. Це ж стосується і Союзу Відродження Росії. Отже можна констатувати, що упродовж 1918 – початку 1919 рр. діяльність Особливої наради перебувала під впливом ідей партії кадетів. Враховуючи їхню позицію щодо «передчасності» розроблення аграрної програми, фактично до 23 березня 1919 р. (дата оприлюднення «Декларації з земельного питання» А. Денікіна) уряд не просунувся ні на крок

на шляху деталізації аграрного курсу у внутрішній політиці. Проурядові кола ігнорували цілком очевидні факти, про які, приміром, В. Шульгін писав ще у грудні 1918 р. «На мій погляд, – зазначав публіцист, – попри всю доблесть офіцерського складу Добровольчої Армії, одними офіцерами Росії не відновити. Сил не вистачить... Перемога можлива лише за підтримки селянства» [9, 35].

Така ситуація була «першою ластівкою», що констатувала розбіжності між позиціями військових та політиків. Перші були реалістичніші у розумінні конкретних обставин, проблем, що підлягали вирішенню, проте вони не мали достатнього досвіду цивільного управління. Другі, маючи політичний досвід, не відчували «пульсу подій», були більше теоретиками, аніж практиками. Згодом це призведе до розриву між тилом та армією, до того, що успіхи добровольців на фронтах перекресляться фактично бездіяльністю цивільної адміністрації на місцях.

За таких умов на окрему увагу заслуговує позиція А. Денікіна, який саме тоді став фактично одноосібним лідером Білого руху Півдня Росії, на якому лежала відповідальність не лише за воєнні операції, а й цивільні справи. Він прекрасно розумів, що вихід ЗСПР на широкий оперативний простір, продовження боротьби проти більшовиків, становлення елементів державної влади та управління для перемоги вимагає зусиль не лише військових, а й підтримки з боку населення. Останнє виявить бажання допомагати, коли переконається у привабливості нової влади, у тому, що вона соціально орієнтована: не лише обіцяє, а й виконує. Усвідомлюючи, що Особлива нарада зволікає з виробленням аграрної програми, А. Денікін особисто і наскільки це було можливо рішуче втручається у її діяльність. У цьому зв'язку вважаємо за доцільне з'ясувати сутність не лише політичних поглядів Головнокомандувача в цілому, але й стосовно до аграрного питання зокрема.

Як зауважує Г. Іпполитов, ідейно-політичні погляди А. Денікіна остаточно сформувалися під час навчання в Академії Генерального штабу. Їхньою квінтесенцією став російський лібералізм без будь-якого партійного догматизму [10, 200]. У розумінні Головнокомандувача ЗСПР російський лібералізм – це конституційна монархія, радикальні реформи, мирні шляхи оновлення країни [11, 72]. Революцію він не сприйняв, для нього вона «хаос», «озвірілий натовп» [11, 64], хоча визнавав, що революція – явище історичне. Попри це революційні події лише зміцнили у ньому внутрішні переконання стосовно того, що еволюція – оптимальніша за революцію, хоч і триваліша: «... Я йду шляхом еволюції, пам'ятаючи, що нові утопічні досліди викликали б у країні нові потрясіння та неминуче пришестя чорної реакції. Ця еволюція веде до об'єднання та порятунку країни, ліквідації старої побутової неправди, створення таких умов, за яких були б забезпечені життя, свобода і труд усіх громадян» [12]. Тому немає жодних підстав погодитися з твердженням О. Калашникової про те, що «Денікін пішов на повне відновлення поміщицького землеволодіння з примусовим відчуженням землі, отриманої селянами у результаті Жовтневої революції, та запровадження відробіткової повинності на користь поміщиків» [13, 52].

Водночас було б несправедливим вважати, що погляди Головнокомандувача як політика не зазнали трансформацій під впливом революції та громадянської війни [10]. Наприклад, у Ставрополі А. Денікін сформулював політичну програму Білого руху Півдня Росії з урахуванням ситуації станом на осінь 1918 р.: «Будьте ви праві чи ліві, але любіть нашу Батьківщину, що потерпає, допоможіть нам урятувати її... Чини Добровольчої Армії, на яких долею покладено тягар управління, не будуть ламати основного законодавства. Їхня роль – створити такі умови, за яких можна було б жити і очікувати, поки Всеросійські законодавчі установи – розум і совість народу російського – спрямують його життя до світла та правди по новому руслу» [14].

Аналізуючи причини, які змусили селянство відвернутися від більшовиків, лідер Білого руху Півдня Росії небезпідставно вважав, що у цьому насамперед була провина радянської влади. Зміцнившись на літо 1918 р. за рахунок села, більшовики усвідомили небезпеку, яка містилась у двох явищах селянського життя: 1) у надзвичайному зростанні інституту власника, що загрожувало відходом селянства від ідеалів комунізму; 2) у припиненні товарообміну між містом та селом, що неминуче призводило до голоду пролетаріату і червоної гвардії – єдиного, хоча і не цілком надійного підгрунтя її існування [15, 107]. Тому з першою небезпекою, яку, на думку радянських діячів, уособлювало середнє селянство – «куркульство», більшовики боролися через насадження силою комітетів бідняків. Діяльність останніх, як відомо, носила так званий зрівняльний характер: грабувались економічно міцні господарства, а їхнє майно,

худобу, продовольчі запаси розподіляли «порівну між селянською біднотою» [16; 17]. Друга небезпека ліквідувалася ще радикальнішими заходами – за допомогою озброєних продзагонів, які йшли у село за «надлишками» [16; 18].

Продовольчу політику більшовиків у Новоросійській, Харківській та Малоросійській губерніях А. Денікін називає хижачкою. «Рада комісарів, – пише він, – у зв'язку з повною невдачею всіх ужитих нею заходів і через катастрофу, що насувалась, оголосила продовольчу диктатуру незадовго до приходу в район Добровольців» [19, 103]. Селянство відреагувало швидко і безкомпромісно: «Розправи із більшовицькою владою мали надзвичайно жорстокий характер» [19, 105].

Враховуючи такий радянський досвід комуністичного штурму села Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у 1918–1919 рр., у своїх мемуарах Головнокомандувач ЗСПР згадував, що в його розумінні майбутні інновації на селі, пов'язані із землевпорядкуванням, мали бути виваженими: по-перше, потрібно враховувати інтереси селянства, забезпечуючи його інвентарем, зберігаючи принцип приватної власності та не порушуючи відносин землекористування і землеволодіння, що склалися під час революції; по-друге, необхідно забезпечити армію провіантом. Значну частину територій, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії навесні 1919 р., становили землеробські райони. Згідно з даними політвідділу 10 армії Південного фронту, валовий збір хлібів у регіоні становив 1285 млн. пуд., з яких 647 млн. – товарний хліб [20, 11–12]; по-третє, слід стабілізувати ситуацію в тилу ЗПСР, створивши належні умови для їхнього просування вглиб Росії [21, 84].

Особиста позиція Головнокомандувача стосовно «начал», на яких мала б ґрунтуватися аграрна політика уряду, була викладена в «Декларації генерала Денікіна з земельного питання» (далі – «Декларація...»). Її текст готували М. Астров, М. Федоров, пропозиції вносив О. Кривошеїн. Однак аналіз неопублікованого проекту «Декларації...» дає підстави констатувати, що А. Денікін ретельно над ним «попрацював», внісши істотні корективи з урахуванням власного бачення проблеми, думок політиків, реальної ситуації у сфері землеволодіння/землекористування. Зміст документа було остаточно узгоджено генералом 23 березня 1919 р., до Особливої наради вона надійшла 24 березня 1919 р. Поява документа була своєчасною, враховуючи, що навесні 1919 р. територія, контрольована Добровольчою Армією, значно розширилася за рахунок Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, більшість населення яких становило селянство. У ньому було викладено стратегічну мету внутрішньої політики уряду – «державна користь Росії категорично вимагає відродження та піднесення сільського господарства» [22, 1]. Він не заперечував верховенства остаточного вирішення аграрного питання за законодавчими установами – виборними органами, однак вважав за доцільне повністю на них не покладатися, враховуючи, що «життя не чекає», а країну потрібно вберегти від голоду, застосовуючи невідкладні заходи негайно [22, 1].

Для цього «Декларацією...» передбачалося вирішити такі завдання: 1) забезпечити інтереси трудового населення; 2) створити та зміцнити дрібні та середні селянські господарства за рахунок державного і поміщицького землеволодіння; 3) зберегти за власниками їхні права на землю. Для кожного регіону мав бути встановлений окремий розмір наділу, який залишався за колишніми власниками, визначався порядок переходу надлишків до рук малоземельних. Переходи могли відбуватися шляхом укладання добровільних угод або через примусове відчуження, але обов'язково за плату. Земля за новими власниками закріплювалася у приватну власність; 4) відчуженню не підлягали землі козачі, надільні, ліси, угіддя високопродуктивних сільгосп підприємств і т. ін.; 5) всебічна підтримка як сільськогосподарської галузі, так і сільгоспвиробників шляхом кредитування, меліорації, постачання насінням, придбання живого і мертвого інвентарю тощо [22, 1 – 1зв.].

Насамкінець у «Декларації...» зазначалося, що негайно необхідно вжити заходів для полегшеного переходу землі до малоземельних селян і піднесення виробничої ефективності сільськогосподарської праці. Влада також зобов'язувалася підпорядковувати класові інтереси державним, не допускаючи помсти та класової ворожнечі на селі [22, 1зв.].

У неопублікованому варіанті «Декларації...» містився ще шостий пункт, внесений як пропозиція О. Кривошеїна. У ньому стосовно аграрного питання зазначалося таке: «Невідкладне розроблення заходів, мета яких – забезпечити життєві інтереси широких народних мас і швидке зростання виробничих сил країни. Для цього: а) у сфері аграрних завдань – вирішення земельної справи на засадах децентралізації та з урахуванням регіональної економічної специфіки; всіляка підтримка утворенню та швидкому розвитку дрібної приватної

.....
власності; скасування обмежень у праві розпоряджатися селянськими надільними землями; заохочення укладання добровільних угод про перехід землі селянам; створення мирових комісій та примусове, за справедливий викуп, відчуження землі в усіх випадках, коли цього вимагає державний інтерес» [22, 3].

Як видно з опублікованого тексту «Декларації...», А. Денікін урахував побажання О. Кривошеїна, щоправда, не виокремивши їх окремим положенням.

Контент-аналіз «Декларації...» дозволяє аргументовано говорити про те, що цей документ став якісно новим етапом в еволюції осмислення урядовими та проурядовими колами Білого руху Півдня Росії, особисто А. Денікіним, не лише сутності аграрної проблеми, а й засад, на яких можна було б її вирішити. Обставини розробки та прийняття «Декларації...» переконують, що білі лідери прагнули насамперед розширити соціальну базу Білого руху Півдня Росії, перетворивши його на серйозну антибільшовицьку силу, позбутися станової замкненості під час вирішення стратегічних завдань державного будівництва. Це є свідченням непростой внутрішньої еволюції Білого руху Півдня Росії як соціокультурного, історичного явища. Майбутнє оновленої російської державності нерозривно пов'язувалося із селянством, яке трактувалося не просто як податний стан, а як гарант існування майбутньої моделі держави, повноправний суб'єкт соціально-економічних, суспільно-політичних та інших відносин.

Селяноцентризм, проголошений у документі, свідчив і про нелегку трансформацію ідейно-політичних поглядів учасників антибільшовицького руху, про їхню відмову від монополії поміщицької власності на землю. У розумінні А. Денікіна, згідно з текстом «Декларації...», аграрна політика – сукупність урядових заходів у сфері землекористування/землеволодіння, агрономії, агротехнологій, кредитування, забезпечення селянських господарств насінневими фондами та реманентом, мануфактурою. У такий спосіб демонструвався комплексний, системний підхід до вирішення аграрного питання. Фактично проголошувався і державний протекціонізм аграрному сектору економіки.

На наш погляд, позиція А. Денікіна, відображена у «Декларації...», була цілком виправданою, відображала реальні тенденції, що відбулися в соціальній стратиграфії селянства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у роки революції та громадянської війни під впливом аграрних політик Центральної Ради, Гетьманату, радянської влади. Безпосереднє втручання Головнокомандувача у роботу Особливої наради – свідчення не стільки його диктаторських амбіцій, скільки далекоглядності як політика.

Ставка на середньозаможне і заможне селянство, підтримка малоземельного вмотивовувалася тим, що за роки революції та громадянської війни серед селянства посилилася майнова диференціація. Більшість селянських господарств, зокрема Півдня України, становили заможні. Згідно з радянськими офіційними даними, 36% від загальної чисельності селянських господарств південних регіонів краю становили середняцькі, а 22% – заможні. Останнім належало 50,8% усіх земель. Як і у Першій російській революції, селянство прагнуло до збагачення, відстоюючи принцип приватної власності. Тому аграрна політика, спрямована на соціалізацію/націоналізацію землі, викликала активний спротив з його боку, ставила крапку в існуванні політичної сили, що її реалізовувала. Що ж до загальної чисельності заможного і середньозаможного селянства, то вона становила 49% [23, 503].

Ураховуючи вищенаписане, складно погодитися з тезою Г. Іпполітова про те, що зміст «Декларації...» не враховував реальностей громадянської війни, був написаний для «епохи, якої не існувало, яка пішла назавжди» [10, 368]. На наш погляд, не варто недооцінювати цей документ з аграрного питання, а тим більше говорити про його несвоєчасність тощо. Аналіз настроїв селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній напередодні наступу Добровольчої Армії дозволяє говорити, що вони очікували «сильну владу, здатну навести лад, дати спокій, вирішити аграрне питання». Тому втручання держави в селянські справи було на часі, й у цьому можна лише по-доброму позаздрити А. Денікіну як людині, що чітко та ясно могла вловити «дух часу». З іншого боку, не потрібно гіперболізувати значення для селян радянського «Декрету про землю», як це робить Г. Іпполітов, адже він стосувався не всього селянства, а найменш потужного в економічному сенсі. У ньому абсолютно не йшлося про реформу на селі, а за отриману, до того ж у користування, а не у власність, землю селяни сплачували продрозверстку та виконували інші повинності, наприклад, гужеву. Інша справа, що А. Денікін обрав бюрократичний шлях підготовки реформи, втративши цим самим ініціативу в її проведенні.

Привертає увагу ще один нюанс: у «Декларації...» не йдеться про Всеросійські Установчі Збори, а про «законодавчі установи, через які російський народ виявить свою волю» [22, 1]. Цей сюжет, поданий у преамбулі документу, є, на нашу думку, надзвичайно інформаційно насиченим. Насамперед він свідчить про те, що Всеросійські Установчі Збори перестали бути, і ми солідарні у цьому з В. Федюком, «своєрідним символом віри», «джерелом законної влади» [24, 284]. Натомість принципи виборності загальнодержавного законодавчого органу, народовладдя, законності не ігнорувалися. Пояснення цьому вбачаємо у тому, що у складі Установчих Зборів, скликаних 5 січня 1918 р., були представлені більшовики та есери, проти яких велася боротьба білими силами. З іншого боку, в такий спосіб опосередковано визнавалася законність аграрної політики уряду А. Денікіна, легітимність нехай і тимчасових законодавчих актів в аграрній сфері.

Попри позитивні моменти «Декларації...», окремі з її положень були суперечливими або не до кінця «виписаними». Так, погоджуючись із В. Цветковим, констатуємо, що чітко не прописувалося розмежування між принципами примусового відчуження та добровільним продажем землі [5, 68]. Наприклад, у документі не визначалося, коли спливає термін укладання «добровільної угоди» про продаж землі, не роз'яснювалися критерії визначення «справедливої ціни», за якою селяни мали викупувати землю тощо. З іншого боку, відсутність чіткості та всеохоплюваності зумовлюється характером документу – «Декларація...».

Отже аграрне питання для керівництва Білого руху Півдня Росії, як свідчать наведені вище матеріали, стало альфою й омегою їхньої внутрішньоекономічної політики. Вони небезпідставно вважали, повторюючи міркування П. Столипіна, що міцне селянство – опора держави: «Наша мета чітка і зрозуміла – вирішення земельного питання на користь селян із закріпленням за ними землі у приватну власність» [5]. Суспільно-політичний резонанс від «Декларації...» підтверджує те, що аграрне питання було надзвичайно актуальним, поява цього документа – своєчасною, лідери Білого руху Півдня Росії, насамперед А. Денікін, були налаштовані на радикальне вирішення аграрної проблеми ліберальними шляхами. Зміст документа засвідчує його реалістичність, адекватність поглядам більшості селянства. Відображення у його змісті інтересів і великих землевласників, і дрібних та середніх дозволяє трактувати «Декларацію...» як акт соціального компромісу. Положення документа узгоджувалися з тогочасним європейським досвідом вирішення аграрного питання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Корновенко С. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): Історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. – Черкаси: Ант, 2008. – 238 с.
2. Половцов Л. Рыцари Тернового Венца / Л. Половцов. – Прага : б. и., б. г. – 219 с.
3. Лембич М. Политическая программа генерала Л.Г.Корнилова январских дней 1918 г. / М. Лембич // Белый архив. – Париж, 1928. – Кн.2-3. – С. 174 – 186.
4. Организация власти на юге России в период Гражданской войны (1918 – 1920 гг.). – Архив русской революции. – Берлин, 1922. – т. 4. – С. 241 – 251.
5. Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.): дис. ... канд. ист. наук / В. Цветков. – М., 1996. – 336 с.
6. История крестьянства СССР. История советского крестьянства. В 5 т. Т. 1 Крестьянство в первое десятилетие советской власти. 1917–1927 / под ред. В. Шерстобитова. – М. : Наука, 1986. – 455 с.
7. Рич И. Беседа с А.А. Титовым / И. Рич // Южный край. – 5. 07. – 1919.
8. Думова Н. Кадетская контрреволюция и её разгром / Н. Думова. – М. : Наука, 1982. – 416 с.
9. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – ФР.446. – Оп. 2. – Спр. 3. – 94 арк.
10. Ипполитов Г. Военная и политическая деятельность А.И. Деникина (1890 – 1947 гг.): Дис.... док. ист. наук / Г. Ипполитов. – М., 2000. – 505 с.
11. Деникин А. Путь русского офицера / А. Деникин. – Нью-Йорк, 1953. – 303 с.
12. Объединение. – 11. 09. 1919.
13. Калашникова Е. Правовые основы деятельности Правительства Юга России в Крыму в 1920 г. / Е. Калашникова // Революция и гражданская война 1917 – 1920 годов: новое осмысление. Материалы. – Симферополь, 1995. – с. 51 – 54.
14. Ставропольские ведомости. – 28. 08. 1918.
15. Деникин А.И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. – 1992 – №1. – с. 101 – 118.
16. Кульчицкий С.В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919-1920 рр. // Історичні зошити. – 1992. – №8. – 40 с.

17. Мельничук О. Політика більшовиків в українському селі у 1919 – 1920 рр. / О. Мельничук, Н. Кузьмінець // Український селянин. – 2002. – вип. 6. – с. 89 – 91.
18. Малик Я. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук / Я. Малик. – Л., 1997. – 495 с.
19. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – с. 88 – 111.
20. Четыркин А. Развал тыла и разложение армий Деникина / А. Четыркин // Исторические записки. – М., 1941. – № 12. – С. 3 – 38.
21. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. – 1994. – № 4. – с. 80 – 105.
22. ДАРФ. – ФР.5827. – Оп.1. – Спр. 107. – 3 арк.
23. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954. – 378 с.
24. Федюк В. Белое движение на Юге России : дис. ... д-ра ист. наук / В. Федюк. – Ярославль, 1995. – 572 с.
25. Обращение власти к населению // Таврический день. – № 2. – 1919.

Корновенко С.В. ЭВОЛЮЦИЯ ВЗГЛЯДОВ ЛИДЕРОВ БЕЛОГО ДВИЖЕНИЯ ЮГА РОССИИ НА СУЩНОСТЬ АГРАРНОГО ВОПРОСА И ПУТИ ЕГО РЕШЕНИЯ.

В статье освещается эволюция взглядов лидеров белого движения Юга России (А.Деникина, П.Врангеля, Л.Корнилова и др.) на сущность аграрного вопроса и пути его решения.

Ключевые слова: белое движение, гражданская война, Юг России, аграрный вопрос.

Kornovenko S.V. THE EVOLUTION OF VIEWS OF WHITE MOVEMENT LEADERS IN SOUTHERN RUSSIA ON THE ESSENCE OF THE AGRARIAN QUESTION AND WAYS OF ITS DECISION.

The article highlights the evolution of views of the White Movement leaders of Southern Russia (A. Denikin, Wrangel, L. Kornilov, etc.) on the nature of the agrarian problem and ways to resolve it.

Keywords: White movement, civil war, southern Russia, the agrarian question.

УДК 94 (477.83.86)

Л.І. Шологон

НАУКОВІ ПРАЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ ЗАЗНАЧЕНОГО ЧАСОВОГО ПРОМІЖКУ

В статті аналізуються наукові праці з історії М.Грушевського, І. Франка та інших авторів. Вони дозволяють отримати інформацію про розвиток української історичної науки Галичини в кінці ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: наукові праці, вчені, історична наука, Галичина.

Наукова, науково-популярна та навчальна література з різних галузей знань, виконуючи у суспільстві свої специфічні функції, виступає водночас і як важливе історичне та історіографічне джерело. Її цінність з джерелознавчої точки зору полягає в тому, що всі наукові праці, незалежно від їх змісту і часу створення, виступають у ролі матеріального свідчення про розвиток наукових знань [1, с. 432].

Наукові праці вчених є важливими джерелами для дослідження історії того чи іншого часового проміжку, оскільки дозволяють з'ясувати дуже важливу складову культурного розвитку тієї чи іншої держави або нації – рівень наукових праць в різних галузях знань та проблеми, на які звертають увагу дослідники. Особливо цінними є наукові дослідження кінця ХІХ – початку ХХ ст. для вивчення національно-культурного руху українців Галичини, оскільки їхнє створення безпосередньо пов'язане з організацією та діяльністю НТШ, відкриттям окремих українських кафедр у Львівському університеті та появою цілої плеяди талановитих дослідників. Науковий доробок українських вчених кінця ХІХ – початку ХХ ст. становить неабияке значення для сучасної історичної науки, оскільки без його ґрунтовного аналізу складно вивчати події культурного життя в краї.

17. Мельничук О. Політика більшовиків в українському селі у 1919 – 1920 рр. / О. Мельничук, Н. Кузьмінець // Український селянин. – 2002. – вип. 6. – с. 89 – 91.
18. Малик Я. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук / Я. Малик. – Л., 1997. – 495 с.
19. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – с. 88 – 111.
20. Четыркин А. Развал тыла и разложение армий Деникина / А. Четыркин // Исторические записки. – М., 1941. – № 12. – С. 3 – 38.
21. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. – 1994. – № 4. – с. 80 – 105.
22. ДАРФ. – ФР.5827. – Оп.1. – Спр. 107. – 3 арк.
23. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954. – 378 с.
24. Федюк В. Белое движение на Юге России : дис. ... д-ра ист. наук / В. Федюк. – Ярославль, 1995. – 572 с.
25. Обращение власти к населению // Таврический день. – № 2. – 1919.

Корновенко С.В. ЭВОЛЮЦИЯ ВЗГЛЯДОВ ЛИДЕРОВ БЕЛОГО ДВИЖЕНИЯ ЮГА РОССИИ НА СУЩНОСТЬ АГРАРНОГО ВОПРОСА И ПУТИ ЕГО РЕШЕНИЯ.

В статье освещается эволюция взглядов лидеров белого движения Юга России (А.Деникина, П.Врангеля, Л.Корнилова и др.) на сущность аграрного вопроса и пути его решения.

Ключевые слова: белое движение, гражданская война, Юг России, аграрный вопрос.

Kornovenko S.V. THE EVOLUTION OF VIEWS OF WHITE MOVEMENT LEADERS IN SOUTHERN RUSSIA ON THE ESSENCE OF THE AGRARIAN QUESTION AND WAYS OF ITS DECISION.

The article highlights the evolution of views of the White Movement leaders of Southern Russia (A. Denikin, Wrangel, L. Kornilov, etc.) on the nature of the agrarian problem and ways to resolve it.

Keywords: White movement, civil war, southern Russia, the agrarian question.

УДК 94 (477.83.86)

Л.І. Шологон

НАУКОВІ ПРАЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ ЗАЗНАЧЕНОГО ЧАСОВОГО ПРОМІЖКУ

В статті аналізуються наукові праці з історії М.Грушевського, І. Франка та інших авторів. Вони дозволяють отримати інформацію про розвиток української історичної науки Галичини в кінці ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: наукові праці, вчені, історична наука, Галичина.

Наукова, науково-популярна та навчальна література з різних галузей знань, виконуючи у суспільстві свої специфічні функції, виступає водночас і як важливе історичне та історіографічне джерело. Її цінність з джерелознавчої точки зору полягає в тому, що всі наукові праці, незалежно від їх змісту і часу створення, виступають у ролі матеріального свідчення про розвиток наукових знань [1, с. 432].

Наукові праці вчених є важливими джерелами для дослідження історії того чи іншого часового проміжку, оскільки дозволяють з'ясувати дуже важливу складову культурного розвитку тієї чи іншої держави або нації – рівень наукових праць в різних галузях знань та проблеми, на які звертають увагу дослідники. Особливо цінними є наукові дослідження кінця ХІХ – початку ХХ ст. для вивчення національно-культурного руху українців Галичини, оскільки їхнє створення безпосередньо пов'язане з організацією та діяльністю НТШ, відкриттям окремих українських кафедр у Львівському університеті та появою цілої плеяди талановитих дослідників. Науковий доробок українських вчених кінця ХІХ – початку ХХ ст. становить неабияке значення для сучасної історичної науки, оскільки без його ґрунтового аналізу складно вивчати події культурного життя в краї.

Обрана тема не залишилася поза увагою дослідників. Зокрема, в працях відомих українських діячів В.Гнатюка [2], М.Грушевського [3], опублікованих в кінці XIX – початку XX ст., були висвітлені окремі її аспекти. Не оминули увагою згадану проблематику радянські вчені та українські дослідники за кордоном [4, 5]. Неабияку зацікавленість до наукових праць галицьких вчених, зазначеного часового проміжку, проявили сучасні українські науковці, зокрема, В.Бурдуланюк [6], Я.Дашкевич [7], В.Костюк [8], В.Педич [9], В.Смолий [10] тощо. Однак комплексного розв'язання вона ще не отримала в українській історіографії.

Метою статті є аналіз наукових праць українських істориків кінця XIX – початку XX ст., як важливих джерел до вивчення національно-культурного руху українців Галичини зазначеного часового проміжку.

Впродовж цього часу в краї з'явилося чимало ґрунтовних досліджень з історії українських етнічних земель, теорії та історії української літератури, етнографії, статистики, права, різнопланові періодичні наукові та археографічні видання тощо. Проте чи не найвагоміші досягнення, в кінці XIX – початку XX ст., було зроблено в дослідженні історії України. В першу чергу це відбулося завдяки науковій діяльності Михайла Грушевського. Його перша праця українською мовою «Громадський рух на Україні – Руси у XIII віці» була надрукована у першому томі «Записок НТШ» 1892 р. [11, с. 1].

1894 р. вчений очолив кафедру «всесвітньої історії» у Львівському університеті, а фактично у дуже молодому віці (27 років) став першим університетським професором з нового фаху – історії України. У вступній лекції, яку М.Грушевський виголосив перед студентами, він виклав, розроблені ним, методологічні принципи наукового дослідження, заявивши, що в науці треба завжди шукати і ніколи не задовольнятися досягнутим, не сподіватися, що пізнав усю істину. Далі, він зазначив, що у науковій роботі належить дотримуватися таких основних положень: по-перше, слід позбутися догматичного підходу, що суперечить самій суті науки; по-друге, суворо триматися об'єктивізму в підході до вивчення і використання джерел; і по-третє, не допускати фальшивої реконструкції або ж довільної інтерпретації фактів, аби правдиво висвітлювати історичний процес.

У вступній лекції вчений також виклав власну концепцію історії України, у якій чи не найважливішою засадою було таке: «Народ, маса народня... єсть, і повинні бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – із своїми ідеалами і змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхами й помилками – єсть єдиний герой історії» [12, с. 145]. Цими словами він переконливо довів свою відданість позитивістській історіософії, яка була панівною в історичній науці другої половини XIX ст.

Проте чи не найважливішим завданням, поряд із викладацькою та громадською діяльністю М.Грушевського, було написання ґрунтовної наукової праці з історії України, яка за словами вченого, стала найважливішою справою всього його життя. Перший фундаментальний виклад історії українського народу від найдавніших часів і до середини XVII ст. побачив світ у десятих томах (13-ти книгах) впродовж 1898 – 1936 рр. За період праці вченого у Львові було написано шість томів «Історії України-Руси». В передмові до першого тому він писав: «Я з початку мав замір дати книжку більш популярну, приступну для якнайширших кругів нашої суспільності. Приглянувшись ближше, я переіменював намір: в сучаснім стані нашої науки мені здавався далеко потрібнішим строго науковий курс, що міг би вводити в науку і знайомити з сучасним станом питань нашої історії...» [13, с. 1].

Необхідно також звернути увагу й на те, що, на думку дослідника історіософії М.Грушевського Омеляна Пріцака, перших шість томів «Історії України-Руси» написані істориком-позитивістом, наступні, створені в київський період життя вченого, істориком-соціологом, оскільки на нього справила неабиякий вплив паризька школа соціології [14, с. 57].

Незважаючи на це, слід зазначити, що перша багатотомна і фундаментальна праця з історії України М.Грушевського була написана на широкій джерельній та історіографічній базі, оскільки вчений використав документи як вітчизняних так і зарубіжних архівів та висновки своїх попередників, а також матеріали таких суміжних наукових дисциплін як археологія, соціологія, лінгвістика, фольклор тощо. Він зробив ґрунтовний аналіз багатьох дискусійних питань української історії. Тому, безперечно, «Історія України-Руси» найвидатніше дослідження з української історії кінця XIX – початку XX ст., своєрідний синтез історичних знань цього періоду [15, с. 19].

Варто звернути увагу на іншу епохальну працю М.Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», що була

опублікована в 1904 р. У ній український вчений, на відміну від пануючих на той час концепцій і поглядів російських істориків (М.Карамзіна, С.Соловйова, В.Ключевського та ін.), які, виконуючи соціальне замовлення царської влади, виправдовували й пропагували концепцію «общерусской» історії і культури та заперечували самостійний розвиток українського і білоруського народів, рішуче обстоював право кожного східнослов'янського народу на свій історичний розвиток. «Ми знаємо, – писав він, що Київська держава, право, культура, були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої великоруської» [16, с. 18].

Таким чином, концепція давньої української історії, обґрунтована М.Грушевським в його наукових працях, була відносно новою для суспільно-політичної думки кінця XIX – початку XX ст., проте неабияк сприяла посиленню інтересу до минулого свого народу та зростанню національної самосвідомості українців Галичини.

Окрім цього, М.Грушевський плідно працював і над формуванням власної історичної школи. Серед своїх учнів і послідовників в автобіографії він назвав О.Терлецького, Д.Коренця, М.Кордубу, С.Томашівського, С.Рудницького, О.Целевича, Ю.Кміта, З.Кузеля, О.Чайківського, В.Герасимчука, О.Сушка, В.Голійчука, І.Джиджору, І.Кревецького, І.Крип'якевича [17, с. 227] та ін. Перші наукові розвідки з історії названих дослідників з'явилися на сторінках академічного часопису – «Записок НТШ».

Також професор М.Грушевського та його учні зробили неабиякий внесок у розвиток української археографії. На засіданні історико-філософської секції НТШ 16 листопада 1894 р. було обговорено і схвалено документ під назвою «Про видання джерел до історії українсько-руської», де вчений виступив з пропозицією започаткувати видання цінних неопублікованих документів з української історії, оскільки «без живіших заходів коло публікації історичного матеріалу не можна сподіватись корисного поступу студій історичних і історіографії руської...» [18, с. 29]. Сучасний дослідник М.Капраль, який запровадив згаданий документ до наукового обігу вважає, що М.Грушевський подав його з метою видання матеріалів, які б доповнили джерельну базу написання планованої ним «Історії України-Руси» [19, с. 395].

Ініціатор археографічного видання під назвою «Жерела до історії України-Руси» передбачав, що воно виходитиме двічі на рік, окремими томами (кожен з яких матиме 25 друкованих аркушів), що будуть стосуватися окремої тематики і складатися із вступної статті, тексту джерел і окремих покажчиків. Під керівництвом М.Грушевського археографічна комісія НТШ видала протягом 1895 – 1914 рр. 10 томів цієї праці, 4 з яких підготував до друку безпосередньо він [6, с. 62]. Отже, план публікації двох томів на рік не був виконаний, так само, як і видання всіх тематичних збірників джерел, запланованих раніше вченим. Від початку діяльності комісії найактивніше почав втілювати її плани в життя сам М. Грушевський, який видав у чотирьох томах описи королівщини на західноукраїнських землях у XVI ст.

До першого тому «Жерел до історії України-Руси» (1895 р.) ввійшла вступна стаття ініціатора видання «Економічний стан селян на Подніпров'ю галицьким в половині XVI в. на основі описей королівщини» і документи, що розкривали люстрації земель Галицької і Перемишльської. До другого тому (1897 р.) були включені люстрації королівщини в землях Перемишльській і Сяноцькій в 1565 р. До третього (1900 р.) – люстрації королівщини в землях Холмській, Белзькій і Львівській в 1564 – 1565 рр. Всі збірки вийшли завдяки зусиллям М.Грушевського. Так само як і восьмий том джерел (1903 р.). Матеріали до вивчення історії Галичини (актові джерела, створені впродовж 1648–1651 р.), ввійшли до четвертого та п'ятого томів (1898 р, 1901 р.), які зібрав і впорядкував С.Томашівський. Він підготував до друку також шостий том видання (1913 р.), де вмістив літописні пам'ятки 1648–1657 рр. та польські документи з історії Хмельниччини. До сьомої збірки джерел (1911 р.) були включені також актові матеріали з історії Хмельниччини 1648 – 1655 рр., опрацьовані М.Корбудою. Документи з історії українського козацтва до 1631 р., що ввійшли до дев'ятої книги, були підготовлені до друку І.Крип'якевичем. Щоденник Якова Марковича 1735–1740 рр., впорядкований видатним дослідником української генеалогії В.Модзалевським, був надрукований у десятому томі, що побачив світ 1913 р. [20].

Ознайомлення з тематикою документів, що з'явилися на сторінках серійного археографічного видання «Жерела до історії України-Руси», дозволяє зробити висновок про плідну наукову працю М.Грушевського, С.Томашівського, І.Крип'якевича, М.Кордуби, які опрацьовували чимало документів в архівах України, Польщі, Росії, Італії, цінних для вивчення економічної історії Галичини другої половини XVI – першої половини XVII ст., процесу

формування українського козацького війська, визвольних змагань під проводом Богдана Хмельницького тощо, і заклали передумови для глибокого дослідження окремих сторінок національної історії.

Чимало праць історичного характеру в Галичині було створено видатними літераторами, публіцистами та громадсько-політичними діячами. Серед них особливої уваги заслуговують наукові розвідки голови філологічної секції НТШ впродовж 1898 – 1908 рр., відомого вченого Івана Франка. Дослідник зацікавився національно-культурними та суспільно-політичними процесами у краї в період революційних подій 1848 р. Так, праця «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині» [21, с. 7] вперше була надрукована окремим виданням 1897 р., а ґрунтовна джерельна база даного дослідження поєднана з досить популярним викладом матеріалу, розрахованим і на читачів-селян. Також І.Франко в серії статей, вперше опублікованих в часописі «Народ», під заголовком «Півстоліття. Нарис історії Австрії від р. 1840 до 1890», писав про те, що з історії Австрії написано чимало праць, але їхніми авторами є, як правило, представники німецької національності, які «майже всі забувають наші галицькі справи, або торочать про них нісенітницю» [22, с. 8]. Саме це спонукало вченого до роботи над згаданою історичною розвідкою, яку йому так і не вдалося завершити. Світ побачив лише її перший розділ «Абсолютизм і народні революції в Австрії (головно 1835 – 1848рр.)». Згаданій проблемі присвячено і ряд інших праць І.Франка: «Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження 1772 – 1848», «Причинки до історії 1848 р.» тощо. Вчений звернув увагу і наабиякі труднощі при дослідженні подій 1848 р. в Галичині: «Офіціальні архіви судові і адміністраційні з тих часів ще закриті для науки, а ті рукописні та усні відомості і матеріали, які заховались в приватних руках, занадто уривкові, не раз дрібні і случайні, так що тільки систематичне їх збирання, публікування і вияснювання може звільна (частково. – Л.Ш.) поповнити наше знання про тодішні відносини» [23, с. 403].

Безперечно, заслуговують уваги наукові розвідки з історії відомого громадсько-політичного діяча та дослідника Михайла Павлика. Він як бібліотекар НТШ, секретар філологічної секції зробив чималий внесок у розвиток української науки кінця ХІХ – початку ХХ ст. Найбільш плідною науковою діяльністю був відзначений період його роботи в НТШ.

М.Павлик упродовж тривалого часу досліджував проблему українського культурницького поступу, зокрема, він збирав і узагальнював матеріали про роботу читальень, освітніх товариств і спілок. Цій темі присвятив цикл статей та наукових праць. Серед них однією із найбільш ґрунтовних є дослідження «Про русько-українські читальні», яке побачило світ 1887 р. і отримало чимало схвальних відгуків своїх сучасників. Зокрема, І.Франко дуже високо оцінив рівень наукової праці на сторінках часопису «Правда» [24, с. 8].

Досліджуючи історію, він був близький за методологією до теоретиків як народницького підходу, так і державницького. М.Павлик в основу наукового пошуку поклав ідеї гуманізму й загальноєвропейській позитивний історичний досвід, конкретизувавши їхній вплив на українську історію та культуру.

Важливою частиною його наукової діяльності стала актуалізація наукової та епістолярної спадщини М.Драгоманова. З цією метою він доклав чимало зусиль, щоб опублікувати листування вченого з Н.Кобринською, Т.Окуневським, М.Бучинським. Значним внеском у справу збереження епістолярної спадщини М.Драгоманова стало видання М.Павликом у Чернівцях семи томів «Переписки Михайла Драгоманова з М.Павликом». Підготовка та видання збірників праць, документів М.Драгоманова, листування, статей і спогадів про нього засвідчують великої ваги внесок М.Павлика в скарбницю української науки [8, с. 72].

Варто звернути увагу і на наукову працю голови Товариства ім. Шевченка впродовж 1893–1896 рр., згодом дійсного члена історико-філологічної секції, члена Крайової шкільної ради, гімназійного професора, історика за фахом Олександра Барвінського. Він створив перші україномовні підручники для шкіл, був також автором низки наукових та популярних історичних розвідок про український національний рух у ХІХ ст.

Популярні праці О.Барвінського «Ілюстрована історія Руси» (1890 р.), «Історія Руси. Часть III. Русь подь панованем Литви и Польщі, аж до сполучення тих держав под володінем Ягайлов» (1880 р.) та інші, на думку сучасних істориків, давно застаріли і мають цінність лише в контексті суто історіографічних досліджень. Незважаючи на це, вони були першими спробами інтерпретації минулого в дусі української соборності в Галичині. Крім того, праці О.Барвінського не вписувалися в дискурс народницької історіографії, що панувала тоді, оскільки величезний вплив

на нього справила краківська історична школа, яка сповідувала інші методологічні принципи [25, с. 31].

Та особливою заслугою О.Барвінського в галузі історичної науки є публікація «Руської історичної бібліотеки» – першого серійного видання фахової історичної літератури українською мовою, що розпочалося 1883 р. в Тернополі при сприянні В.Антоновича [6, с. 60]. Варто зауважити, що ця ідея мала не тільки академічне, а й виразне антимосквофільське спрямування: публікація серйозних історичних праць повинна б на практиці довести соборність усіх розділених кордонами українських земель і продемонструвати наявність окремого від росіян історичного досвіду. При цьому обговорювалися проблеми історичної термінології – раніше її практично не існувало. В Галичині були розповсюджені терміни «Русь» і «руський», а назва «Україна» популярністю не користувалася. Тоді В.Антонович запропонував об'єднати дві назви в одну, і таким чином з'явилася згодом дуже популярна формула «Русь-Україна». 1894 р. видання «Руської історичної бібліотеки» продовжило НТШ. Тут в перекладах українською мовою були опубліковані 24 монографії наддніпрянських вчених: В.Антоновича, М.Дашкевича, О.Єфременка, М.Костомарова, І.Лінниченка та інших. Окремі томи серії «Руської історичної бібліотеки» присвячувалися народним рухам в Україні у XVIII ст. та становищу селянства й міщанства України XV – XVIII ст. Ця добре продумана серія історичних праць виконала важливу функцію – ознайомлення галичан з основними досягненнями наддніпрянських авторів у царині історії України [6, с. 60].

Підсумовуючи огляд, варто зазначити, що науковцями Галичини кінця XIX – початку XX ст. було створено чимало ґрунтовних досліджень, наукових статей, археографічних праць, популярних розвідок з історії українських земель тощо. Їхні автори, дотримуючись різних методологічних принципів, намагалися об'єктивно показати окремі сторінки нашої історії, створити перші узагальнюючі дослідження з української історії, ввести до наукового обігу неопублікований джерельний матеріал тощо. Незважаючи на те, що переважна більшість з них втратили на сьогоднішній день своє наукове значення, вони становлять неабияку цінність для дослідження подій національно-культурного руху українців краю кінця XIX – початку XX ст., оскільки дозволяють прослідкувати за роботою окремих наукових осередків та вчених Галичини зазначеного часового проміжку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я. Історичне джерелознавство: підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / Я. Калакура, І. Войцехівська, Б. Корольов та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
2. Гнатюк В. Передмова // Науковий збірник, присвячений проф. Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої праці в Галичині (1894 – 1904). – Львів, 1906. – С. УІ-УІІІ.
3. Грушевський М. Львівське наукове товариство імені Шевченка і його внески у вивчення південної Русі // Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. – Львів, Світ, 2005. – Т. 7: Серія «Історичні студії і розвідки (1900 – 1906)». – С. 505-531.
4. Паславський І. Культурно-національний рух на Україні кінця XVI – першої половини XVII ст. в оцінці М.Грушевського // Жовтень. – 1989. – № 1. – С. 95 – 97; Возняк С. І.Франко про національне питання і шляхи його розв'язання в Галичині // Іван Франко: статті і матеріали. – Львів, 1964. – Вип. 11. – С. 5-17.
5. Винар Л. Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського // Український історик. – 1966. – № 1 – 2. – С. 15-31.
6. Бурдуланюк В. Зв'язки галицьких і наддніпрянських істориків у кінці XIX – на початку XX ст. // Галичина: всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2006 / 2007. – № 12 – 13. – С. 58-67.
7. Дашкевич Я. Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... доктора іст. наук: 07. 00. 09 «Історіографія, джерелознавство та методи історичного дослідження». – К., 1994. – 45 с.
8. Костюк В. Наукова спадщина Михайла Павлика // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2006. – Вип. 323 – 324. – С. 68-73.
9. Педич В. Підготовка кадрів національних істориків історичною школою М.Грушевського у Львові (1894 – 1914 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 1998. – Вип. 1. – С. 167-174.
10. Смолій В. М.Грушевський і деякі питання історіографічного процесу на Україні кінця XIX – початку XX ст. // Історія України. – 2001. – № 41. – С. 1-10.

11. Грушевський М. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // Записки НТШ. – 1892. – Кн. 1. – С. 1-28.
12. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії України, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Записки НТШ. – 1894. – С. 140-150.
13. Грушевський М. Передмова до першого видання // Історія України-Руси в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Т. 1 до початку XI віка / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 1991. – 736 с.
14. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 1991. – С. LIV-LVII.
15. Смолій В., Сохань П. Видатний історик України // Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 1991. – С. VIII-XXXIX.
16. Сохань П. Творча спадщина М.Грушевського і сучасність // Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. редактор П.Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. Серія «Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)». – 2002. – С. 14-46.
17. Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 р. // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / Упоряд. А. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 197-213.
18. Грушевський М. Про видання джерел до історії українсько-руської. Записка до філологічного відділу Наукового товариства ім. Шевченка // Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. – Львів, Світ, 2003. – Т. 5: Серія «Історичні студії і розвідки (1888 – 1896)». – С. 29-32.
19. Коментарі // Грушевський М.С. Твори: у 50 т. – Т. 5. – С. 395-345.
20. Дневник Якова Марковича. 1735 – 1740 рр. / Видав В.Модзалевський // Жерела до історії України-Руси. – 1913. – Т. 10. – 240 с.
21. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Т. 47. Історичні праці (1898 – 1913). – К.: Наукова думка, 1986. – С. 7-122.
22. Франко І. Півстоліття. Нарис історії Австрії від р. 1840 до 1890 // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Т. 46. Книга 2. Історичні праці (1891 – 1897). – К.: Наукова думка, 1986. – С. 7-23.
23. Франко І. Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження 1772 – 1848 р. // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Т. 29. Літературно-критичні праці (1893 – 1895). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 403-410.
24. Павлик М. Проза. Публіцистика. Листування (з маловідомої спадщини) / Упорядник Качкан В.А. – Львів: Світ, 1995. – 156 с.
25. Чорновіл І. Тягар прагматизму, або Олександр Барвінський у світлі сучасності // Барвінський О. Спомини з мого життя: Частина перша та друга / Упор. Альбіна Шацька, Олесь Федорук. – Нью-Йорк – Київ.: Смолоскип, 2004. – С. 17-35.

Шологон Л.И. НАУЧНЫЕ ТРУДЫ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА КАК ИСТОЧНИК К ИЗУЧЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ДВИЖЕНИЯ УКРАИНЦЕВ ГАЛИЦИИ УКАЗАННОГО ВРЕМЕННОГО ПРОМЕЖУТКА

В статье анализируются научные труды с истории М.Грушевского, И.Франка и других авторов. Они дают возможность получить информацию о развитии украинской исторической науки Галиции конца XIX – начало XX века.

Ключевые слова: научные труды, ученые, историческая наука, Галиция.

Shologon L.I. SCIENTIFIC WRITINGS AT THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES AS A SOURCE FOR STUDY OF THE NATIONAL AND CULTURAL MOVEMENT OF UKRAINIANS RESIDING IN GALYCHYNA REGION OF THE MENTIONED TIMES INTERVAL

In the article it is analysed the scientific writings of M Hrushevsky, I Franko and another authors. It gives a possibility to receive the information about development Ukrainian historical science of Galychyna at the end of the 19th – beginning of the 20th

Key words: scientific writings, scientists, historical science, Galychyna.

**ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР У СТОСУНКАХ З ПОЛЬЩЕЮ І РУМУНІЄЮ В РОКИ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 РР. В
СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

На широкому історіографічному і фактичному матеріалі досліджено провідні тенденції в нагромадженні знань стосовно політичних та економічних взаємин Директорії УНР з Польщею та Румунією в роки Української національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. в сучасній вітчизняній історіографії. Виявлено, систематизовано і охарактеризовано основні групи історіографічних джерел із зазначеної проблеми. Виділено коло проблем, що потребують подальшого вивчення, переосмислення та наукової інтерпретації.

Ключові слова: історіографія історії України, історіографічний процес, історичні джерела, Директорія УНР, Українська національно-демократична революція 1917 – 1920 рр., українське державотворення, дипломатичні взаємини.

У пошуках зовнішньополітичної підтримки державницьких зусиль українського народу в роки національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр. Директорія не обмежувалась лише країнами Згоди. Вона намагалась порозумітись й з іншими європейськими державами, особливо з державами-сусідами, маючи на меті отримати від них допомогу, необхідну для продовження боротьби за збереження незалежності і цілісності молодої української держави.

Серед держав-сусідів, які, безперечно, могли істотно допомогти Директорії у боротьбі за збереження української державності, важливе місце посідали Польща і Румунія. Їх роль значно зростає з весни 1919 р., коли керманічам УНР стає зрозуміло, що з фактором існування УНР і її боротьбою за незалежність держави Антанти остаточно перестали рахуватись. Тому Директорія здійснила низку важливих зовнішньополітичних кроків, спрямованих на порозуміння з Польщею та Румунією. Вони вилились у низку домовленостей та договорів, які, незважаючи на їх суперечливий характер, дозволили на рік продовжити державотворчі змагання українського народу.

Складний процес взаємовідносин між Директорією УНР і керівництвом Польщі та Румунії в роки визвольної боротьби, безперечно, знайшов відображення в українській історіографії, хоча інтерес дослідників до взаємин УНР з кожною з цих країн явно нерівномірний: українсько-польські стосунки викликали значно більшу зацікавленість, ніж українсько-румунські.

Стан вивчення в сучасній українській історіографії політики Директорії УНР у стосунках з Польщею та Румунією в 1918–1920 рр. і є завданням представленої статті.

Зазначимо, що активно працюють у цьому напрямку С.Варгатюк, О.Калакура, Т. Кучер, В.Лозовий, Т.Зарецька, О.Павлюк, В.Яблонський, В.Срібняк, С.Литвин, В.Сергійчук, Ю. Терещенко, М.Держалюк, В.Соловійова та ін. Увага сучасних українських дослідників зосереджується насамперед на з'ясуванні факторів та обставин, які змусили Директорію УНР активізувати переговорний процес з Польщею та Румунією. Більшість дослідників доходять висновку, що зміна вектора зовнішньої політики Директорії була пов'язана з несприятливою міжнародною ситуацією, у якій вона опинилась на осінь 1919 р. «На початок серпня 1919 р. стало зрозуміло, – зазначає В.Лозовий, – що фактично всі акції дипломатії УНР на міжнародній арені зазнали краху» [1, с. 14]. У цих умовах Директорія УНР була змушена шукати інші можливості для продовження боротьби за українську державність. Важливу роль у розробці нової зовнішньополітичної стратегії УНР відіграла Карлсбадська конференція послів та голів закордонних місій УНР, що відбулась з 6 по 14 серпня 1919 р. Інформацію про підсумки роботи конференції ми знаходимо у працях І.Матяш, В.Матвієнка, В.Соловійової, В.Лозового [2] та інших авторів. Дослідники звернули увагу на той факт, що у ній, на відміну від аналогічної наради у Відні 18 – 22 червня 1919 р., вперше взяли участь дипломатичні представники ЗУНР. Вітчизняні фахівці акцентують увагу на тій частині доповіді міністра закордонних справ УНР В.Темницького, де наголошувалось на суперечностях у зовнішній політиці УНР та ЗОУНР. «Він звернув увагу на те, – зауважує В.Соловійова, – що фактично існували дві окремі зовнішні політики і дві окремі армії, і це робилося свідомо, з надією, що, можливо, скоріше визнають Галичину, і це можна буде використати для визнання цілої України» [3, с. 201]. На нараді всебічно було обговорено альтернативу «самостійність – федерація». З огляду на те, що західні країни настійливо рекомендували УНР федерацію з Росією, конференція, зазначає В.Лозовий, запропонувала «формулу подальшої дипломатичної роботи – «говорити про федерацію, а робити самостійність» [1, с. 14]. Інші

дослідники – І.Матяш, В.Соловйова, О.Павлюк – наголошують й на зміні акцентів у зовнішній політиці України. Зокрема В.Соловйова цитує резюме наради, в якому урядові УНР пропонувалось «у своїй політичній і економічній діяльності робити поправки на Англію та Америку, аби, ідучи по дорозі наших потреб, не перетинати їх доріг» [3, с. 20]. Водночас, зазначає О.Павлюк, враховуючи безрезультативність курсу на здобуття визнання з боку країн Антанти, з метою виведення УНР з політичної ізоляції пріоритетною була визнана лінія на порозуміння з її найближчими сусідами («Польщею, Румунією, Чехословаччиною, Італією») та новими незалежними державами, що виникли внаслідок розпаду Російської імперії (Естонією, Литвою, Латвією, Грузією)» [4, с. 349]. І.Матяш, підкреслює, що це рішення, особливо щодо Польщі, кардинально відрізнялося від рішення віденської наради послів в червні 1919 р., адже у ньому йшлося про необхідність «позбутися будь-якої залежності від Польщі» [5, с. 104].

Наскільки схвалена на карлсбадській конференції нова зовнішньополітична стратегія відповідала державницьким інтересам УНР, намагались відповісти й інші вітчизняні дослідники. Зокрема В.Шамраєва наголошує, що Польща і Румунія мали значний військово-економічний потенціал і могли надати УНР реальну військову допомогу, що в умовах війни на два фронти (проти Червоної і Добровольчої армій) було для керівництва республіки досить вагомим чинником. Окрім того, враховуючи дипломатичну близькість цих країн до альянтів, «союзом із Варшавою й Бухарестом Директорія сподівалась ... змінити ставлення до себе Антанти і США» [6, с. 13]. Погоджуючись з цією точкою зору, С.Литвин вважає, що у взаєминах з цими двома країнами С.Петлюра справедливо віддавав перевагу Польщі. Через надто обережну позицію Румунії, зазначає дослідник, «Польща залишалася чи не єдиною країною, зацікавленою у продовженні визвольної боротьби України... Польща, що користувалася підтримкою Антанти і мала армію чисельністю близько 130 тис. осіб, могла стати першорядним союзником України» [7, с. 342].

Водночас, більшість істориків слушно зауважує, що сигнали про згоду Польщі та Румунії підтримати визвольну боротьбу українського народу не були проявами якоїсь особливої симпатії цих держав до України. У своїй зовнішньополітичній діяльності керівництво цих країн керувалось, передусім, власними інтересами. Так В.Сергійчук у своїй праці «Неусвідомлення України» зазначає, що до осені 1919 р. в польських керівних колах не йшлося про допомогу Україні. Посилаючись на свідчення військового аташе посольства Польщі в Швейцарії майора Чурка, автор пише, що в Польщі був дуже сильний напрям «попирати відбудову великої Росії, котра може завести лад і спокій на Сході» [8, с. 518]. Навіть на офіційному рівні поляки виступали з ідеєю створювати добровольчі відділи Денікіна і Колчака в Польщі. «І тільки заява Денікіна щодо намірів анексії ним Галичини та Бессарабії остудила гарячі голови на берегах Вісли, – підкреслює автор. – У Варшаві нарешті зрозуміли, що без незалежної України годі сподіватися на існування в майбутньому польської держави». В.Сергійчук також зазначає, що до підтримки України Польщу підштовхувала й Антанта, котра непокоїлась можливістю проникнення до Європи більшовизму [8, с. 518]. Увагу істориків привертають також основні польські політичні доктрини щодо України – «інкорпораційна» та «федераціоністська». Незважаючи на відмінності між ними, обидві ці концепції «ще до створення польської держави базувалися на ігноруванні прав українського народу на самовизначення і висували претензії на володіння українськими землями» [9, с. 149].

Не була винятком у цьому плані й Румунія. В.Кройтор, досліджуючи румунську політику в українському питанні у 1918 – 1927 рр., відзначає, що зовнішньополітична стратегія правлячих кіл Румунії мала експансіоністський характер. Вона виникла з концепції «Великої Румунії» і полягала «в обґрунтуванні територіальних претензій на суміжні, в тому числі й українські землі Буковини і Бессарабії...» [10, с. 18]. Проаналізувавши зовнішні пріоритети основних політичних партій Румунії – національно-ліберальної, цараністської та консервативно-демократичної в 1918 – 1920 рр., – дослідник дійшов висновку, що жодна з них не рахувалася з національними інтересами нерумунського населення [10, с. 8]. «Цілі румунської держави й українського національного руху, що прагнув до об'єднання всіх українських земель в єдину державу, не збігалися», – констатує автор. У ході Першої світової війни Румунія захопила українські землі Бессарабії та Буковини, проігнорувавши при цьому національні інтереси українського народу [10, с. 18].

Грунтовно аналізує політичну стратегію Польщі та Румунії щодо України в роки революції М.Держалюк. Він віддає належне політикам цих країн, особливо Румунії, за вміння боронити свої національні інтереси [11, с. 188]. М.Держалюк характеризує цю політику як гнучку, підкреслюючи при цьому, що успіху такої політики сприяла міжнародна обстановка. Крім того, вважає він, гнучкій політиці Румунії сприяло перебування в її руках двох козирів: перший – наявність виходу до Чорного

.....
моря і Дунайського басейну, другий – нафта [11, с. 189]. На думку дослідника, Україна, яку країни Антанти розглядали як розмінну монету в міжнародних торгах із своїми союзниками, не мала змоги подібно Румунії маневрувати між блоками. Вона могла опиратись лише на Центральні країни. Невдалі спроби дипломатії Директорії використати суперечності між країнами, що входили до Антанти, і їхнім заокеанським партнером США в сукупності з поразкою Центральних держав, зробили територію України беззахисною. Цим і скористались її сусіди – Польща, Румунія, Росія, – які не втратили нагоди зміцнитись за рахунок українських земель [11, с. 189 – 190].

Вітчизняні історики у своїх працях висвітлюють також конкретні епізоди діяльності Директорії, спрямовані на порозуміння з Польщею та Румунією, аналізують їхні наслідки. Зокрема, спроби налагодити співробітництво з Румунією розкривають у своїх працях С.Литвин, В.Устименко, В.Кройтор, О.Павлюк, С.Аппатов та І.Макан, Д.Табачник та Д.Веденєв, В.Сергійчук, В.Яблонський. Більшість авторів зазначають, що Румунія, враховуючи геополітичну роль УНР, однією з перших визнала Українську державу де-факто, надіславши до Києва свого повноважного працівника. З боку румунської сторони була виявлена зацікавленість у розвитку торговельно-господарських зв'язків з Києвом, і вона навіть була готова поставляти зброю в обмін на промислові товари. Однак захоплення Румунією Бессарабії та Північної Буковини призвело до різкого погіршення українсько-румунських стосунків. За доби Директорії уряди УНР та ЗУНР намагалися відстоювати свої права на бессарабські та буковинські землі на Паризькій мирній конференції, проте, як зазначають С.Аппатов та І.Макан, «відчайдушні зусилля українських дипломатів на чолі з Г.Сидоренком, А.Марголіним та В.Панейком ні до чого не привели» [12, с. 91]. Натомість Румунія, наголошує В.Устименко, почала перешкоджати здійсненню важливих для УНР зовнішньоекономічних операцій. Зокрема вона, як і Польща, заборонила перевозити через свою територію друковані в Берліні гроші УНР [13, с. 46].

Більшість вітчизняних дослідників відзначає, що Директорія з самого початку свого існування намагалась уникнути конфліктних ситуацій у взаємовідносинах з Румунією, свідченням чого є позиція УНР щодо Хотинського повстання у Північній Бессарабії у січні 1919 р. О.Добржанський, В.Кройтор, які спеціально вивчали історію Хотинського повстання, наголошують, що в підготовці повстання головну роль відігравали громадські діячі, які орієнтувались переважно на керівництво УНР у Києві [14]. На підтвердження цьому В.Кройтор наводить звернення Бессарабського Національного Союзу до Подільського губернського комісара УНР від 5 січня 1919 р. У зверненні містилось прохання до комісара «не чинити перепон, а сприяти всім бессарабцям при поверненні на їх батьківщину», а також «дати війська для підтримання порядку на визволеній від румун території». Проте Директорія УНР і органи її влади на Поділлі не надали підтримки повстанцям, зазначають дослідники, навпаки, намагались дистанціюватись від повстання, демонстрували, що «з румунами УНР не воює» [15, с. 9 – 10]. На думку В.Кройтора, така поведінка директоріанської влади УНР на початку 1919 р. була надмірно обережною і непослідовною, і обернулася проти самої Директорії. Покинуті напризволяще бессарабські повстанці потрапили під вплив більшовицьких агітаторів і влились у червні 1919 р. до складу 45-ї стрілецької дивізії Червоної Армії. «Обмануті бездіяльністю Директорії, – пише В.Кройтор, – повстанці згодом, в лавах Червоної армії, внесли свою частку в ліквідацію української державності» [10, с. 11].

Такої обережної політики щодо Румунії Директорія УНР і її уряди дотримувались до кінця 1919 р., але, на думку дослідників, особливих результатів, зокрема отримання матеріальної допомоги для армії УНР, не було досягнуто. Румунія, зазначають С.Литвин та В.Устименко, влітку 1919 р. погодилась лише частково продавати УНР амуніцію. Нафта для УНР була закуплена через приватних осіб. Наприкінці липня 1919 р. лише з деякими румунськими фірмами була укладена угода про постачання для України з європейських ринків закупленої військової техніки [16]. Часто емісари УНР були змушені діяти напівофіційним шляхом. Свідченням цього є місія до Румунії у жовтні 1919 р. офіцера Генштабу армії УНР А.Стрижевського з метою закупівлі військового майна. Спираючись на допомогу прихильних до УНР румунських політичних і ділових кіл, йому вдалося розмістити в Румунії замовлення на продаж Україні 400 тис. гвинтівок, 2000 кулеметів, 180 гармат, 30 бронемашин, великої кількості набоїв. Проте, зазначає О.Павлюк, відомостей про отримання УНР озброєнь за цими домовленостями немає [17].

У 1920 р., вважають дослідники, у взаємовідносинах Директорії з Румунією з'являються нові акценти. З огляду на те, що існування УНР опинилось в цей період під питанням, Директорія, зазначає В.Яблонський, висунула гасла: задля «врятування Української Державності треба принести певні матеріальні жертви», «зректись територіального максималізму і вибрати новий шлях у політиці» [18, с.48]. Стосовно Румунії це означало – визначитись щодо бессарабського питання. І Директорія зробила

цей крок, заявивши «про свою повну незацікавленість Бессарабією» [18, с. 50]. Це дозволило налагодити дружні взаємини між Україною і Румунією, полегшило українським дипломатам в Бухаресті ведення переговорного процесу щодо поставок потрібного Україні військового спорядження. Одним з важливих зустрічних кроків румунського уряду, зазначає В.Сергійчук, стала його згода «перепустити з Чехії бригаду полк. Коновальця і віддати нам майно Запорозького корпусу» [8, с. 468]. Крім того, румунський уряд довгий час уникав відкритої підтримки Польщі в її експансіоністських планах, оскільки, за виразом О.Павлюка, плекав надію на утворення самостійної України як буферу між Румунією і Росією. «Лише із занепадом української державності по обидва боки Збруча і загрозою лишитися віч на віч з Радянською Росією, – пише він, – румунські урядові кола схилилися до підтримки Варшави і встановлення спільного польсько-румунського кордону в Галичині» [19, с. 14].

Підсумовуючи здобутки зовнішньополітичної діяльності Директорії з налагодження українсько-румунських відносин, вітчизняні фахівці не вважають їх надто вагомими. «До справді серйозних відносин між Румунією і УНР справа не дійшла, – резюмує В.Устименко. – Так і не було підписано договору на міждержавній основі» [13, с. 14].

Більш динамічними і результативними, хоча й насиченими багатьма суперечливими, а то й трагічними моментами, вважають вітчизняні фахівці українсько-польські відносини часів Директорії. У своїх працях вони аналізують широкий спектр питань, пов'язаних з еволюцією польсько-українських відносин – від збройного протистояння – до об'єднаного виступу проти спільного ворога – більшовицької Росії, який завершився, на жаль, невдачею.

Як зазначає Т.Зарецька, з приходом до влади Директорії у керівних колах УНР утверджувалася думка про необхідність порозуміння з Польщею і налагодження з нею дипломатичних відносин [20, с. 80]. Початок цьому процесу поклала українська дипломатична місія на чолі з В.Прокоповичем, яка 31 грудня 1918 р. виїхала до Варшави. Її метою було встановлення порозуміння між обома країнами та з'ясування подальших перспектив польсько-українських відносин. У свою чергу, Польська Республіка також шукала можливості для встановлення дипломатичних контактів з українським урядом. Свідченням цього було рішення Ю.Пілсудського на початку грудня 1918 р. про направлення до УНР місії у складі генерала Г.Остаповича, І.Матушевського та Ю.Клейнберга [20, с. 80].

Зауважимо також, що в цей період УНР фактично перебувала у стані війни з Польщею з огляду на військовий конфлікт між українцями і поляками в Галичині. В цих умовах встановлення постійних дипломатичних відносин між УНР і Польщею було неможливим. І все ж обидві новосталі держави були зацікавлені у нормалізації відносин. Практичними кроками з боку уряду УНР в цьому напрямку стали переговори в лютому 1919 р. міністра закордонних справ УНР К.Мацієвича з польським представником у Румунії М.Лінде, а згодом – з польським представником в Одесі Б.Кутиловським, а також висилання протягом 1919 р. місій Б.Курдиновського, П.Пилипчука, А.Лівицького. Та й сам С.Петлюра не залишився осторонь. Дослідники роблять особливий наголос на ролі особистих контактів Ю.Пілсудського з С.Петлюрою в налагодженні польсько-українських відносин [21, с. 233]. На думку Т.Зарецької, Ю.Пілсудський відіграв позитивну роль у розвитку українсько-польських відносин, оскільки не бажав бачити своїм сусідом радянську Україну. Він, пише дослідниця, «пильнуючи, в першу чергу, польські національні інтереси, доклав зусилля до затвердження польсько-українського союзу» та став ініціатором поновлення переговорів представників УНР з делегацією польського уряду. Дослідниця наголошує, що «йшла мова про спільний союз проти Радянської Росії, яка загрожувала незалежності двох держав» [20, с. 85].

Аналізуючи переговорний процес з поляками, вітчизняні дослідники наголошують, що він відбувався в несприятливій для УНР як міжнародній, так і внутрішній обстановці. Польські дипломати, зазначає Т.Зарецька, у лютому – квітні 1919 р. на Паризькій конференції оголосили кілька заяв про необхідність визнання за РПП східногалицьких територій. У червневій 1919 р. декларації Польського Національного Комітету в справі східного кордону зокрема наголошувалось, що існування малих самостійних держав, таких як Білорусь і Україна, не поєднаних з Польщею, є вкрай шкідливим для її інтересів [21, с. 230]. Отже» констатує В.Павлюк, потенційні союзники Директорії – Варшава і Бухарест – на Паризькій конференції «дбали не так про піднесення української справи перед великими державами, як про власні вигоди з проєктованого союзу: Польща воліла зречення Директорією Східної Галичини, а Румунія – Бессарабії» [22, с. 7].

Важкою для переговорного процесу була і внутрішня ситуація в Україні. Після листопадової катастрофи 1919 р., зазначає А.Гриценко, «поляки поводитися на захоплених українських землях як

окупанти» [23]. Дослідниця, спираючись на архівні документи урядових установ УНР, не лише наводить чисельні приклади брутального поводження поляків на українських територіях, а й підкреслює, що уряд УНР, навіть опинившись у важкій ситуації, намагався дипломатичними каналами боронити українське населення від сваволі польських властей. Загалом, пише А.Гриценко, протягом грудня 1919 – березня 1920 рр. урядові Польщі було направлено кілька нот [24, с. 50]. Завдяки цим нотам, зазначає А.Гриценко, «вдалося усунути деякі проблеми в українсько-польських взаєминах, хоча далеко не всі» [24, с. 50-51]. Проте, наголошує вона, «незважаючи ні на що, в ніч з 21 на 22 квітня 1920 р. був підписаний договір між Річчю Посполитою та проводом УНР, а 24 квітня – військова конвенція» [24, с. 52].

Підписання цих документів, які одержали в українській історіографії назву Варшавського договору, дістало суперечливу, часом контраверсійну оцінку не лише різних прошарків українського суспільства, а й сучасних вітчизняних істориків. Але, враховуючи, що оцінка Варшавської угоди в сучасній вітчизняній історіографії вже була дана автором в його попередніх працях, цей аспект досліджуваної проблеми у представленій статті відсутній.

Здійснений у розділі аналіз засвідчив, що польсько-румунський вектор політики Директорії викликав інтерес вітчизняних істориків, хоча за обсягом публікацій зазначена проблематика поступається історіографії взаємин УНР з країнами Антанти. Проте не всі аспекти діяльності Директорії з налагодження співробітництва з Польщею і Румунією на сьогодні досліджені рівноцінно і всебічно. Звертає на себе увагу фрагментарність висвітлення українсько-румунських взаємин доби Директорії. Більшість дослідників обмежуються тезами про вимушену стриманість Директорії у взаєминах з Румунією через складну міжнародну ситуацію. Як один з ключових епізодів цих відносин розглядають найчастіше Хотинське повстання. У його висвітленні і до сьогодні існують суперечливі твердження та висновки, особливо щодо ставлення до повстання самої Директорії. Не внесено ясності і в питання про організаторів повстання, причетність Директорії і органів влади УНР на Поділлі до прибуття в Хотин відомого політичного діяча УНР І.Сіяка, який керував повстанням на завершальному етапі.

Як правило, дуже стисло і уривками повідомляється про спроби Директорії налагодити економічне співробітництво з румунської стороною. Відчувається брак архівної інформації, дослідники переважно посилаються на спогади українських дипломатів, що працювали в Румунії, – К.Мацієвича та І.Фещенка-Чопівського. Недостатньо досліджено і такий аспект, як вплив румунсько-польських взаємин на відносини Румунії з Директорією, хоча відомо, що Румунія, будучи зацікавленою у союзних відносинах з Польщею, все ж довго уникала прямої підтримки поляків в їх експансіоністських замірах, дотримуючись нейтралітету у польсько-українській війні. У цьому плані вважаємо важливим більш повно дослідити підсумки роботи румунсько-польської конференції у березні 1920 р., де розглядалися і питання підтримки УНР. Нам видається необхідним продовжити пошукову роботу в українських та румунських архівах, розширити джерельну основу і з урахуванням всього комплексу джерел підготувати узагальнюючу монографічну працю, яка б дала наукову трактовку генези українсько-румунських відносин у 1918 – 1920 рр., чіткі відповіді на питання щодо їх впливу на результати державотворчих зусиль Директорії на завершальному етапі Української революції.

Незважаючи на значно глибше опрацювання історії українсько-польських відносин за часів Директорії, є аспекти, які також потребують подальшого вивчення і уточнення. Погоджуємось із думкою С.Литвина про необхідність більш врівноваженої оцінки істориків щодо ставлення Ю.Пілух до українського питання, оскільки висловлювання керівника Польщі на цю тему суперечливі, непослідовні, що нерідко призводить до появи і серед сучасних фахівців тверджень та висновків протилежного змісту. Потребують уточнення і більш чіткого висвітлення деякі епізоди переговорного процесу з Польщею протягом 1919 – 1920 рр., зокрема підсумки місії В.Прокоповича. Не внесено остаточної ясності і в питання про мету місії Б.Курдиновського в травні 1919 р., ініціаторів її поїздки до Варшави.

Нам також видається необхідним більш детально висвітлити хід переговорів Директорії з Польщею на зламі 1919 – 1920 рр. Адже відомо, що після підписання 2 грудня 1919 р. Декларації про засади українсько-польського договору, правочинність якого була підтверджена прибулим до Варшави С.Петлюрою, активність переговорного процесу з поляками значно знизилась, посилившись лише у березні 1920 р. Нам видається далеко не повним пояснення щодо перенесення українсько-польських переговорів аж на весну 1920 р. лише фактом значної протидії східній політиці Ю.Пілух в Сеймі. На нашу думку, потрібно детальніше, із залученням нових архівних документів, дослідити зовнішньополітичну стратегію Польщі на цьому відтинку, зокрема її спроби порозумітись з

радянською Росією. Деякі факти, наведені О.Павлюком, зокрема про таємні польсько-радянські переговори в Білорусі в жовтні – грудні 1919 р., активне дипломатичне листування між урядами Польщі і радянської Росії в лютому-квітні 1920 р., наводять на думку про певну нещирість, а то й подвійну гру з боку Ю.Пілсудського, спроби за спиною С.Петлюри домовитись з більшовиками.

На наше переконання, подальше вивчення недостатньо досліджених аспектів українсько-польських історичних відносин, дозволить українському і польському народам остаточно подолати упередженість і недовіру в оцінці спільного історичного минулого, а отже, сприятиме, в поєднанні з іншими чинниками, зміцненню й подальшому розвитку цивілізованих міждержавних українсько-польських стосунків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лозовий В. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень-листопад 1919 року): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – 19 с.
2. Матяш І. «Основною орієнтацією... мусить бути орієнтація українська» (Протоколи Віденської серпневої наради послів і голів дипломатичних місій 1920 р. Джерело з історії української дипломатії) // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – К., 2005. – Вип. VI. – с. 102 – 144; Матвієнко В.М. Наради послів і голів дипломатичних місій УНР 1919 – 1920. // Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. – К.: Знання України, 2004. – с. 388 - 391; Лозовий В. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень-листопад 1919 року): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998 – 19 с.; Соловйова В.В. Основні напрямки діяльності дипломатичних представництв Директорії Української Народної Республіки // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Науковий збірник. – К., 2003. – с. 197 – 203; Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – 736 с.
3. Соловйова В.В. Основні напрямки діяльності дипломатичних представництв Директорії Української Народної Республіки // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Науковий збірник. – К., 2003. – С. 197 - 203.
4. Павлюк О.В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917 - 1920) // Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – с. 314 - 580.
5. Матяш І. «Основною орієнтацією... мусить бути орієнтація українська» (Протоколи Віденської серпневої наради послів і голів дипломатичних місій 1920 р. Джерело з історії української дипломатії) // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – К., 2005. – Вип. VI. – с. 102 - 144.
6. Шамрасва В.М. Міжнародні відносини УНР доби Директорії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 20 с.
7. Литвин с. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.
8. Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917 – 1921 роки з аналізом сьогодення. – Львів.: Свічадо, 2002. – 704 с.
9. Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – 448 с.
10. Кройтор В.К. Українське питання в політиці Румунії (1918 – 1927 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2007. – 20 с.
11. Держалок М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 роках. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.
12. Аппатов С.Й., Макан І.М. Українсько-румунські відносини: історія та сучасність // Український історичний журнал. – 1999. - №5. – С. 87 - 100.
13. Устименко В. С.Петлюра про зовнішню політику Директорії УНР // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. – Фастів.: Поліфаст, 1999. – с. 43 - 52.
14. Добржанський О. Хотинське повстання. Проблема дослідження // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26 – 29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. II. ХХ століття. – Одеса – Київ – Львів, 1999. – с. 302 - 303; Кройтор В. Хотинське національно-визвольне повстання 1919 р. // Історія в школі. – 2001. - №5. – С. 7 - 11.
15. Кройтор В. Хотинське національно-визвольне повстання 1919 р. // Історія в школі. – 2001. - №5. – с. 7 - 11.
16. Литвин с. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.; Устименко В. С.Петлюра про зовнішню політику Директорії УНР // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. – Фастів.: Поліфаст, 1999. – С. 43 - 52.
17. Павлюк О.В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917 - 1920) // Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – с. 314 - 580; Див. також: Табачник Д., Веденєєв Д. Репрезентанти Війська Українського // Військо України. – 1993. - №2 – 3. – С. 98 – 100.
18. Яблонський В. Зовнішньополітична орієнтація Директорії УНР // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – К.: КНЛУ, 2001. – Вип. 5. – С. 42 – 55.
19. Павлюк О.В. Східна Галичина в європейській політиці 1918 – 1919 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993. – 21 с.
20. Зарецька Т. Відносини Директорії Української Народної Республіки з Польською Республікою (1919 – 1920 рр.) // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 76 - 92.

21. Зарецька Т. Українсько-польські відносини в період відновлення державності Польщі. 1918 – 1919 рр. // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть: Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 229 - 236.
22. Павлюк О.В. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. // Український історичний журнал. – 2000. - №6. – С. 3 - 16.
23. Грищенко А.П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Рік 1920-й. К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 93 с.

Стопчак Н.В. ПОЛИТИКА ДИРЕКТОРИИ ВО ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ С ПОЛЬШЕЙ И РУМЫНИЕЙ В ГОДЫ УКРАИНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 – 1920 ГГ. В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье на многообразном историографическом и археографическом материале исследованы ведущие тенденции и основные этапы накопления знаний, касающиеся политических, экономических взаимоотношений Директории УНР с Польшей и Румынией в годы Украинской национально-демократической революции 1917–1920 гг. в современной отечественной историографии. Выявлено, систематизировано и дано характеристику основным группам историографических источников по данной проблеме. С учетом историографического опыта предложена схема дальнейшего углубленного и комплексного исследования рассматриваемой проблемы.

Ключевые слова: историография истории Украины, историографический процесс, Директория УНР, исторические источники, Украинская национально-демократическая революция 1918 – 1920 гг., украинское государственное строительство, дипломатические отношения.

Stopchak M.V. REFLECTION OF DIRECTORY'S POLICIES IN RELATIONSHIPS WITH POLAND AND ROMANIA IN THE YEARS OF UKRAINIAN NATIONAL-DEMOCRATIC REVOLUTION 1917-1920 IN CONTEMPORARY HOME HISTORIOGRAPHY

Based on the diverse historiographic material and study of early texts the author of the article researched major trends and stages of accumulating knowledge as to political and economic relationships of Directory of the Ukrainian People's Republic with Poland and Romania in the years of Ukrainian national-democratic revolution (1917-1920) in the contemporary home historiography. Defined, systematized and characterized are major groups of historiographic sources on the given problem. The scheme of further in-depth and complex investigation into the given problem based on acquired historiographic experience is suggested.

Key words: historiography of Ukraine's history, historiographic process, Directory of the UPR, historical sources, Ukrainian national-democratic revolution of 1918-1920, Ukrainian state development, diplomatic relations.

УДК: 930(477)

О.М. Тараненко

АГРАРНА ПОЛІТИКА П. СКОРОПАДСЬКОГО У КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1930-ТІ – ПЕРША ПОЛОВИНА 1950-Х РР.)

У статті здійснена спроба аналізу аграрної політики П. Скоропадського радянською історіографією у період утвердження сталінського тоталітарного режиму. Робота базована на дослідженнях і розвідках опублікованих у 1930-х – першій половині 1950-х рр.

Ключові слова: радянська історіографія, аграрна політика, гетьманат П. Скоропадського, гетьманський уряд, марксистсько-ленінська методологія, ідеологічний контроль.

З'ясування особливостей висвітлення в розвідках радянських дослідників 1930-х – першої половини 1950-х рр. подій, що відбувалися в аграрному секторі економіки в період існування Української Держави, заслуговує на увагу. Це пов'язано з тим, що в окреслений нами період відбувається становлення радянської тоталітарної системи та марксистсько-ленінської

21. Зарецька Т. Українсько-польські відносини в період відновлення державності Польщі. 1918 – 1919 рр. // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть: Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 229 - 236.
22. Павлюк О.В. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. // Український історичний журнал. – 2000. - №6. – С. 3 - 16.
23. Грищенко А.П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Рік 1920-й. К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 93 с.

Стопчак Н.В. ПОЛИТИКА ДИРЕКТОРИИ ВО ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ С ПОЛЬШЕЙ И РУМЫНИЕЙ В ГОДЫ УКРАИНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 – 1920 ГГ. В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье на многообразном историографическом и археографическом материале исследованы ведущие тенденции и основные этапы накопления знаний, касающиеся политических, экономических взаимоотношений Директории УНР с Польшей и Румынией в годы Украинской национально-демократической революции 1917–1920 гг. в современной отечественной историографии. Выявлено, систематизировано и дано характеристику основным группам историографических источников по данной проблеме. С учетом историографического опыта предложена схема дальнейшего углубленного и комплексного исследования рассматриваемой проблемы.

Ключевые слова: историография истории Украины, историографический процесс, Директория УНР, исторические источники, Украинская национально-демократическая революция 1918 – 1920 гг., украинское государственное строительство, дипломатические отношения.

Stopchak M.V. REFLECTION OF DIRECTORY'S POLICIES IN RELATIONSHIPS WITH POLAND AND ROMANIA IN THE YEARS OF UKRAINIAN NATIONAL-DEMOCRATIC REVOLUTION 1917-1920 IN CONTEMPORARY HOME HISTORIOGRAPHY

Based on the diverse historiographic material and study of early texts the author of the article researched major trends and stages of accumulating knowledge as to political and economic relationships of Directory of the Ukrainian People's Republic with Poland and Romania in the years of Ukrainian national-democratic revolution (1917-1920) in the contemporary home historiography. Defined, systematized and characterized are major groups of historiographic sources on the given problem. The scheme of further in-depth and complex investigation into the given problem based on acquired historiographic experience is suggested.

Key words: historiography of Ukraine's history, historiographic process, Directory of the UPR, historical sources, Ukrainian national-democratic revolution of 1918-1920, Ukrainian state development, diplomatic relations.

УДК: 930(477)

О.М. Тараненко

АГРАРНА ПОЛІТИКА П. СКОРОПАДСЬКОГО У КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1930-ТІ – ПЕРША ПОЛОВИНА 1950-Х РР.)

У статті здійснена спроба аналізу аграрної політики П. Скоропадського радянською історіографією у період утвердження сталінського тоталітарного режиму. Робота базована на дослідженнях і розвідках опублікованих у 1930-х – першій половині 1950-х рр.

Ключові слова: радянська історіографія, аграрна політика, гетьманат П. Скоропадського, гетьманський уряд, марксистсько-ленінська методологія, ідеологічний контроль.

З'ясування особливостей висвітлення в розвідках радянських дослідників 1930-х – першої половини 1950-х рр. подій, що відбувалися в аграрному секторі економіки в період існування Української Держави, заслуговує на увагу. Це пов'язано з тим, що в окреслений нами період відбувається становлення радянської тоталітарної системи та марксистсько-ленінської

.....
методології в радянській історичній науці. Ці події наклали значний відбиток і на наступні періоди у розвитку радянської історіографії аграрної політики П. Скоропадського.

Враховуючи це, ми поставили за мету прослідкувати еволюцію поглядів радянських дослідників, які займалися вивченням аграрної політики П. Скоропадського упродовж 1930-х – першої половини 1950-х рр. Отже» об'єкт вивчення – аграрна політика П. Скоропадського, предмет – її висвітлення в радянській історіографії 1930-х – першої половини 1950-х рр.

Невдовзі незначні напрацювання дослідників 1920-х рр. були закриті в спецфондах й втрачені для дослідницького загалу за сталінського режиму 1930 – 1955 рр. З другої половини 1930-х рр. доступ науковців до роботи в архівах було закрито, в 1938 р. архіви передавалися у підпорядкування Наркомату внутрішніх справ [1, с. 287].

Другий період (1930-ті – середина 1950-х рр.) започаткував лист Й. Сталіна [2] «О некоторых вопросах истории большевизма» до редакції журналу «Пролетарская революция» та виступ секретаря Оргбюро ЦК ВКП(б) Л. Кагановича на зборах, присвячених 10-річчю Інституту червоної професури у 1931р. Саме ці події породили трагічні наслідки в науковому, політичному та морально-психологічному житті країни. Вони змінили характер вивчення історії, в країні розпочалася кампанія «переосмислення» історичного минулого. Фактично з початку 1930-х рр. історія стала заідеологізованою. Це досягалось шляхом перекручень, фальсифікації та замовчування фактів. Наукові праці контролювалися партійним, а точніше сталінським керівництвом. Історики зазнали великого тиску і репресій.

Концепцію і напрям історичних досліджень у 1930 – першій половині 1950 рр. визначали рішення правлячої партії і догматичні настанови «Історії ВКП (б). Короткий курс» [3]. Як наслідок, відбувається корінна руйнація історичної науки. Насамперед визнавалося недоцільним залучення до історичних розвідок широкого комплексу джерел. Дослідження мали ґрунтуватися на «перевіраних, достовірних» свідченнях про минуле, що підтверджували сталінську інтерпретацію сутності історичного процесу. Праці класиків марксизму-ленінізму ставали методологічним і теоретичним підґрунтям для істориків, вони не піддавалися науковій критиці та вважалися найдостовірнішими джерелами з реальними висновками [4, с. 64 – 65].

Утвердження і розвиток єдино правильної марксистсько-ленінської методології в радянській історичній науці практично припинило дослідження з історії національно-демократичної революції. Інтерес до селянської історії у цей період спадає. Кривава боротьба селян за землю, свої людські права, за національну державу майже не знаходять відображення на сторінках праць українських радянських істориків. Навіть у монографіях та статтях відомих українських дослідників Ю. Кондуфора [5], М. Рубача [6], М. Супруненка [7] великий фактичний матеріал подається однобічно й ілюстративно, що спотворює реальну дійсність.

У період 1930-х – першої половини 1950-х рр. аграрна політика П. Скоропадського та пов'язані з нею питання побіжно розглянуті в роботах українських радянських учених, присвячених історії України періоду громадянської війни. Число цих робіт було значним. Так лише з 1941 по 1955 р. вийшло понад 50 публікацій, присвячених боротьбі селянства проти аграрної політики уряду Української Держави та його іноземних союзників [8, с. 60].

На початку 1930-х рр. продовжує виходити журнал історії КП(б)У та Жовтневої революції на Україні «Літопис революції». У ньому опубліковано уривки із спогадів Г. Калити [9] про 1918 р. на Ніженщині. Нескладно здогадатись, що тональність та зміст цієї статті не позначені науковою значимістю. Згадуючи про практичні заходи уряду П. Скоропадського в аграрному секторі України, автор вказує причини невдоволення селян політикою гетьмана: закон про недоторканість власності поміщиків на землю й майно, контрибуції, свавілля австро-німецьких військ [10, с. 217].

У 1934 р. з'являється дослідження С. Рабіновича «Історія громадянської війни» [11]. У контексті розгляду подій, присвячених громадянській війні, автор в загальних рисах зупиняється і на економічній політиці контрреволюційних урядів. Зазначимо, що праця позначена впливом марксистсько-ленінської методології і тому її наукова вартість незначна. Аграрну політику українських урядів періоду революції С. Рабінович характеризує як буржуазно-поміщицьку диктатуру, яка повернула поміщикам землі, сільськогосподарський інвентар та худобу, що були відібрані у них радянською владою [12, с. 48].

Великий вплив на розвиток історіографічної ситуації, що склалась у 1939 – 1945 рр., мали Друга світова та Велика Вітчизняна війни. Після нападу Німеччини на СРСР частина істориків пішла на фронт, а в ході окупації території УРСР гітлерівцями почалася евакуація

наукових установ і ВНЗ, передислокація частини їх наукових кадрів у східні регіони СРСР. Інститут історії України було перебазовано в Уфу, де він увійшов до складу новоствореного Інституту суспільних наук АН УРСР на правах відділу. У червні 1942 р. він був відновлений як Інститут історії і археології України. Більшість робіт, виданих у цей час мали переважно пропагандистський або героїко-патріотичний характер. Зокрема, на початку 1940-х рр. роботи Е. Городецького [13], А. Гуковського [14], С. Маркова [15] зіграли важливу роль у духовній мобілізації народу України для опору фашистській агресії.

У зв'язку із початком Великої Вітчизняної війни увага істориків була звернена на період перебування на території України австро-німецьких військових частин у 1918 р. У більшості історичних праць, що побачили світ у період війни, увага акцентується на маріонетковому характері уряду П. Скоропадського. Так у 1941 р. вийшла монографія С. Маркова «Вітчизняна війна українського народу проти німецьких інтервентів у 1918 р.», в якій серед інших питань автор також описує й аграрну політику П. Скоропадського, селянський повстанський рух. Позитивним є те, що дослідник намагається проаналізувати гетьманське аграрне законодавство, хоч і робить він це так, аби висвітлити політику гетьмана з негативного боку.

Селянський повстанський рух, на думку автора, мав стихійний характер і був викликаний, передусім, соціально-економічними причинами [16, с. 29]. Крім того, вказана робота цінна тим, що містить певний фактичний матеріал, який допомагає з'ясувати ситуацію на селі періоду Української Держави.

Незважаючи на перемогу СРСР у Великій Вітчизняній та Другій світовій війні, складною залишалась внутрішньоекономічна та політична ситуації в країні. Сподівання населення на позитивні зміни не виправдалися.

Проте упродовж 1946 – першої половини 1950-х рр. історіографія в СРСР, УРСР поступово розвивалась. Цьому сприяло те, що вже в ході звільнення українських земель від гітлерівців до Києва, Харкова, Одеси, а згодом Львова, Чернівців та інших міст поверталися з евакуації наукові установи та навчальні заклади, що стало передумовою відновлення діяльності осередків історичної науки та підготовки кадрів істориків. У липні 1944 р. у Києві була відновлена діяльність Інституту історії України та Інституту археології України АН УРСР, а з липня того ж року почав роботу Відділ Інституту історії України у Львові [17, с. 310–311]. Дослідження з аграрної історії в цей час є не такими актуальними як, скажімо, розвідки про возз'єднання трьох братніх народів – російського, українського, білоруського. Крім того, популярною серед радянських істориків була критика західних дослідників, які по-іншому інтерпретували історію СРСР.

Цим, очевидно, можна пояснити той факт, що у повоєнний період Гетьманат 1918 р. досліджується українськими радянськими істориками виключно в контексті вивчення іноземної інтервенції та громадянської війни. Серед праць повоєнного періоду ми звернули увагу на праці П. Лаврова [18], Г. Заставенка [19], М. Супруненка [20].

Праця кандидата історичних наук П. Лаврова фактично надрукована за матеріалами публічної лекції, прочитаної ним 18 листопада 1946 р. в залі музею В.І. Леніна в Києві. Автор чільне місце відводить характеристиці стану промисловості, аграрного сектора, військових дій радянської влади. Потрібно зауважити, що П. Лавров оперує широкою джерельною базою (хоча її зміст не виходив за межі дозволеного цензурою).

У зв'язку з цим вивчення істориком гетьманського аграрного законодавства позначене ідеологічною заангажованістю, а подекуди звуженням дослідницької теми. Так, наприклад, він пише про те, що «З оголошенням П. Скоропадського гетьманом на Україні були відновлені старі порядки, що існували за царизму. На Україну знову повернулись вигнані українськими робітниками й селянами поміщики і капіталісти» [21, с. 9 –10]. Зрозуміло, що ця теза сучасними істориками може сприйматися лише як данина сформованим на той час у радянській історіографії стереотипам, а тому не містить наукової цінності.

З'ясовуючи аграрну політику П. Скоропадського, автор обмежився критичним аналізом законодавства, з'ясував діяльність каральних експедицій, висвітлив боротьбу проти окупантів. Поза його увагою залишилися такі аспекти, як вироблення аграрного законодавства, зміст реформи, ставлення до її проведення різних політичних сил тощо.

Причини гетьманського перевороту, прихід до влади П. Скоропадського, внутрішня політика гетьмана та вплив на неї інтервентів – питання, що стали об'єктом дослідження Г. Заставенка у праці «Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 р.». Автор в основному зосередився на конфронтації між селянами і поміщиками, австро-німецькими військами.

Говорячи, що «Грамота гетьмана до всього українського народу» була програмою нещадного пограбування народних мас [22, с. 34], не зіставляє її ні з програмою Центральної Ради, ні з більшовицькими програмами. Тому йому немає з чим порівнювати, щоб визначити її характер.

Трактуючи перебування німецько-австрійських військ на Україні як окупацію, Г. Заставенко говорить про «відвертий грабунок військами Центральних Держав сільськогосподарських продуктів». Автор наводить текст інструкції, яку отримали у квітні 1918 р. айстро-угорські військові установи на Україні від уряду. В інструкції, зокрема, було сказано: «...добування продовольства з допомогою військової сили, під яким слід розуміти закупівлю, а не реквізицію треба зберегти, незважаючи на всі властиві йому вади, так само як треба зберегти і діючи поряд з воєнним захватом вільну торгівлю» [23, с. 56]. Так, автор суперечив сам собі, дотримуючись однозначно негативних оцінок поведінки німецько-австрійських військ на хлібному ринку України в 1918 р.

Об'єктом наукової уваги у монографії М. Супруненка стала традиційна для радянської історіографії тема – історія України в період іноземної інтервенції і громадянської війни. М. Супруненко, як і його колеги-попередники – Г. Заставенко, П. Лавров, згідно з традицією, зосередився на висвітленні лише одного аспекту – «встановленні німецькими окупантами буржуазно-поміщицького монархічного режиму й наступі поміщиків проти бідняцького і середняцького селянства» [24, с. 38 – 39]. Висновки автора щодо суті і змісту аграрної політики урядів П. Скоропадського не є науково-об'єктивними. На поцінування заслуговує лише те, що автор намагається описати ситуацію, в якій змушені були діяти гетьманські кабінети міністрів.

Упродовж 1930-х рр. радянські історики продовжують видавати збірники документів, але як і в попередній період вони стосувалися здебільшого повстанського руху проти німецько-австрійських військ. Так, зокрема, у 1933 р. вийшов друком збірник «Німецько-австрійська інтервенція на Україні» [25]; у 1936 р. – «Крах німецької окупації на Україні» [26]; у 1937 р. – «Визвольна війна українського народу проти німецьких окупантів» [27].

Серед них значний інтерес викликає збірник «Крах німецької окупації на Україні», який вміщує документи військових частин Німеччини та Австро-Угорщини. У ньому, зокрема, представлені матеріали щодо діяльності Державного хлібного бюро (ДХБ).

У першому томі збірника «Німецько-австрійська інтервенція на Україні» вміщено наказ Айхгорна про врожай, додатки до протоколу економічного договору між УНР та Німеччиною і Австро-Угорщиною.

Отже» процес нагромадження історичних знань у 1930-х – першій половині 1950-х рр. із аграрної політики П. Скоропадського мав свої особливі та відмінні від попереднього періоду розвитку української радянської історіографії риси. Опрацьований нами історіографічний джерельний матеріал, а також запропоновані критерії для виокремлення історіографічних періодів дозволяють у цьому історіографічному підперіоді виділити такі складники: а) 1931–1938 рр.; б) 1939 – 1945 рр.; в) 1946 – перша половина 1950-х рр.

Порівняно з 1920-и рр., 1930-ті – перша половина 1950-х позначені цілковитим підпорядкуванням історичної науки політиці Й. Сталіна, потребам партії. Це був крок назад у розвитку історіографії теми. Жорсткий ідеологічний контроль, що супроводжувався репресіями, призвів до утвердження в історичних дослідженнях догматизму та крайніх форм заідеологізованості. Історики почали одноставно висвітлювати революційні події в Україні за однією схемою. Загалом історична наука як така практично перестала існувати, вона була перетворена у рупор пропаганди й агітації ВКП(б). Головною причиною невисокої наукової якості історичних досліджень в цей час було те, що доступ істориків до архівних фондів був закритий, а тематика досліджень суворо регламентувалась.

Поняття, що широко використовувалися в 1920-х рр., «Українська революція», «національно-демократична революція» і всі інші, подібні до них, втратили право існування, а всі, хто ними оперував, звинувачувалися в «українському буржуазному націоналізмі» з усіма трагічними наслідками, що з цього випливали. Натомість, практично в усіх працях цього періоду, дотичних до нашої теми, фігурують такі поняття як «скоропадщина», «буржуазно-поміщицькі порядки», «з'їзд поміщиків та куркулів (так називали хліборобів)» тощо із негативним ставленням до постаті П. Скоропадського та аграрної політики його урядів. Така ситуація продовжувала домінувати в радянській історіографії до смерті Й. Сталіна у 1953 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – 496 с.
2. Сталин И. О некоторых вопросах истории большевизма // Пролетарская революция. – 1931. – № 6.
3. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевики): Краткий курс. Под редакцией комиссии ЦК ВКП(б) Одобрен ЦК ВКП(б) 1938 г. – М., 1945.
4. Корновенко с. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. – Черкаси: Ант, 2008. – 238 с.
5. Кондуфор Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. – Х., 1953. – 101 с.
6. Рубач М. Перші кроки колективного землеробства на Україні (листопад 1917 р. – березень 1918 р.) // Наук. записки Ін-ту історії України. – К., 1952. – Т. 4. – С. 53 – 81.
7. Супруненко М. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – К.: Держвидавництво політичної літератури УРСР, 1954. – 104 с.
8. Санцевич А. Українська радянська історіографія (1945 – 1982). – К.: Вища школа, 1984. – 142 с.
9. Калита Г. 1918 рік на Ніженщині (уривки із спогадів) // Літопис революції. – 1933. – №1–2. – С. 210–224.
10. Калита Г. 1918 рік на Ніженщині (уривки із спогадів) // Літопис революції. – 1933. – № 1–2. – С. 210–224.
11. Рабінович с. Історія громадянської війни. – Х.: Державне військове видавництво «На варті», 1933. – 472 с.
12. Рабінович с. Історія громадянської війни. – Х.: Державне військове видавництво «На варті», 1933. – 472 с;
13. Городецкий Е. Отечественная война против германских оккупантов в 1918 году на Украине. – Свердловск: Госполитиздат, 1941. – 16 с.
14. Гуковский А. Иностранная интервенция на Украине в 1917 – 1919 гг. // Историк-марксист. – 1939. – № 1. – С. 76 – 100.
15. Марков С. Отечественная война украинского народа против германских интервентов в 1918 году. – М.: Госполитиздат, 1941. – 64 с.
16. Марков С. Отечественная война украинского народа против германских интервентов в 1918 году. – М.: Госполитиздат, 1941. – 64 с.
17. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – 496 с.
18. Лавров П. Визвольна війна українського народу проти німецьких окупантів у 1918 р. – К.: Київська обласна друкарня, 1947. – 20 с.
19. Заставенко Г. Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 р. – К., 1948. – 78 с;
20. Супруненко М. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни (1918 – 1920 рр.). – К.: Держполітвидав, 1951. – 343 с.
21. Лавров П. Визвольна війна українського народу проти німецьких окупантів у 1918 р. – К.: Київська обласна друкарня, 1947. – 20 с.
22. Заставенко Г. Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 р. – К., 1948. – 78 с.
23. Там само.
24. Супруненко М. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни (1918 – 1920 рр.). – К.: Держполітвидав, 1951. – 343 с.
25. Німецько-австрійська інтервенція на Україні (Матеріали до історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні): У 3-х т. – Х.: Пролетар, 1933. – Т. 1. – 236 с.
26. Крах германской оккупации на Украине (По документам оккупантов). – М.: Госполитиздат, 1936. – 208 с.
27. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов (Документы и материалы). – К.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1937. – 662 с.

Тараненко О.Н. АГРАРНАЯ ПОЛИТИКА П. СКОРОПАДСКОГО В КОНТЕКСТЕ ИЗУЧЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИЕЙ ИСТОРИИ РЕВОЛЮЦИИ И ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ (1930-Е – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 1950-Х ГГ.)

В статье сделана попытка анализа аграрной политики П. Скоропадского советской историографией в период утверждения сталинского тоталитарного режима. Работа базируется на исследованиях и разведках опубликованных в 1930-х – первой половине 1950-х гг.

Ключевые слова: советская историография, аграрная политика, гетманат П. Скоропадского, гетманское правительство, марксистско-ленинская методология, идеологический контроль.

Taranenko O.N. THE AGRARIAN POLICY OF P. SKOROPADSKYI IN CONTEXT OF STADY BY SOVIET HISTORIOGRAPHY THE HISTORY OF REVOLUTION AND CIVIL WAR (1930-EN – FIRST HALF 1950-EN)

The attempt to analyses agrarian policy of P. Skoropadskiy by soviet state history in period of consolidation the Stalinist totalitarian regime. Article based on the researches published in 1930-en – first half 1950-en/

Key word: soviet historiography, agrarian policy, hetmanate of P.Skoropadskiy, hetman government, Marxist-Leninist methodology, ideological control.

УДК 94(477) «1920/1930»

Г.М. Васильчук

СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УРСР 1920-30-Х РР.: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

У статті автор досліджує та порівнює історіографічний доробок вітчизняних та зарубіжних вчених щодо становлення та розвитку радянської системи освіти в 20–30-х рр. ХХ ст. в Україні. Звертає увагу на тематичне розмаїття та пріоритетні напрямки досліджень, невирішені проблеми та малодосліджені питання.

Ключові слова: історіографія, радянська система освіти, освітні реформи, заклади освіти.

На сьогодні в Україні бракує координації тематики науково-історичних досліджень, особливо дисертаційних, що породжує неузгодженість зусиль, а також тематичну одноманітність і дублювання теоретичних схем висвітлення історії формування радянської системи освіти. І хоча вона мала організаційну структуру і функціональну специфіку, тобто з історичної точки зору, була явищем і суб'єктом соціально-культурного життя у 20–30-х рр. ХХ ст., її висвітлення відбувається спорадично. Якщо проаналізувати наукову літературу за принципом тематичного спрямування, то постає нерівномірність вивчення структурних складових системи освіти.

Метою даного дослідження є порівняння історіографічних праць вітчизняних та зарубіжних вчених щодо становлення та розвитку радянської системи освіти в 20–30-х рр. ХХ ст. в Україні.

Починаючи з середини 90-х рр. ХХ ст., дослідники намагаються з'ясувати стан наукової розробки історії формування системи освіти в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. Так, у 1995 р. з'явилася перша дисертаційна робота з історіографії розвитку народної освіти у 1917–1932 рр. [1] Її автор вважає, що наприкінці 1980-х рр. «дослідники остаточно позбавились впливу застарілих ідеологічних догм і стереотипів», відтак «остаточно спростовано твердження про відсутність у діяльності українського Наркомосу прагнення до координації своїх зусиль у галузі організації освіти з керівництвом Російської Федерації та інших республік» [2, с. 13]. Монографічні дослідження В.В. Липинського [3], М.М. Кузьменка [4], М.Ю. Виговського [5], які з'явилися на початку ХХІ ст., засвідчують факт «конфронтації», а не «координації» з РСФРР стосовно організації та функціонування системи освіти.

Дослідження О.П. Ситнікова стосується історії розвитку освіти в УСРР 1920-х рр. [6], у якому узагальнено сучасний стан науково-історичних розвідок. За основу взято хронологічний принцип, що ускладнило виявлення тематичного підходу істориків. Один із розділів його дисертації стосується сучасного періоду історіографії і автор наголошує, що головними особливостями періоду стали відречення вітчизняних науковців від марксистсько-ленінської методології і партійно-класового підходу, прагнення переосмислити на основі сучасних методик процес становлення і розвитку освіти в УСРР у 1920-х рр. Можна погодитись з ним стосовно «відречення», але інституційне усунення марксистсько-ленінської парадигми в історіографії не позбавило істориків пошуку універсальної методології.

Історія становлення та функціонування Наркомосу УСРР висвітлена в дисертаційних та монографічних дослідженнях українських, а також частково російських і західних учених. Так, у 1994 р. була захищена одна з перших дисертацій про діяльність М.О. Скрипника на чолі НКО УСРР у 1927–1933 рр. [7] Її автор опосередковано висвітлює структуру самого

Taranenko O.N. THE AGRARIAN POLICY OF P. SKOROPADSKYI IN CONTEXT OF STADY BY SOVIET HISTORIOGRAPHY THE HISTORY OF REVOLUTION AND CIVIL WAR (1930-EN – FIRST HALF 1950-EN)

The attempt to analyses agrarian policy of P. Skoropadskiy by soviet state history in period of consolidation the Stalinist totalitarian regime. Article based on the researches published in 1930-en – first half 1950-en/

Key word: soviet historiography, agrarian policy, hetmanate of P.Skoropadskiy, hetman government, Marxist-Leninist methodology, ideological control.

УДК 94(477) «1920/1930»

Г.М. Васильчук

СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УРСР 1920-30-Х РР.: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

У статті автор досліджує та порівнює історіографічний доробок вітчизняних та зарубіжних вчених щодо становлення та розвитку радянської системи освіти в 20–30-х рр. ХХ ст. в Україні. Звертає увагу на тематичне розмаїття та пріоритетні напрямки досліджень, невирішені проблеми та малодосліджені питання.

Ключові слова: історіографія, радянська система освіти, освітні реформи, заклади освіти.

На сьогодні в Україні бракує координації тематики науково-історичних досліджень, особливо дисертаційних, що породжує неузгодженість зусиль, а також тематичну одноманітність і дублювання теоретичних схем висвітлення історії формування радянської системи освіти. І хоча вона мала організаційну структуру і функціональну специфіку, тобто з історичної точки зору, була явищем і суб'єктом соціально-культурного життя у 20–30-х рр. ХХ ст., її висвітлення відбувається спорадично. Якщо проаналізувати наукову літературу за принципом тематичного спрямування, то постає нерівномірність вивчення структурних складових системи освіти.

Метою даного дослідження є порівняння історіографічних праць вітчизняних та зарубіжних вчених щодо становлення та розвитку радянської системи освіти в 20–30-х рр. ХХ ст. в Україні.

Починаючи з середини 90-х рр. ХХ ст., дослідники намагаються з'ясувати стан наукової розробки історії формування системи освіти в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. Так, у 1995 р. з'явилася перша дисертаційна робота з історіографії розвитку народної освіти у 1917–1932 рр. [1] Її автор вважає, що наприкінці 1980-х рр. «дослідники остаточно позбавились впливу застарілих ідеологічних догм і стереотипів», відтак «остаточно спростовано твердження про відсутність у діяльності українського Наркомосу прагнення до координації своїх зусиль у галузі організації освіти з керівництвом Російської Федерації та інших республік» [2, с. 13]. Монографічні дослідження В.В. Липинського [3], М.М. Кузьменка [4], М.Ю. Виговського [5], які з'явилися на початку ХХІ ст., засвідчують факт «конфронтації», а не «координації» з РСФРР стосовно організації та функціонування системи освіти.

Дослідження О.П. Ситнікова стосується історії розвитку освіти в УСРР 1920-х рр. [6], у якому узагальнено сучасний стан науково-історичних розвідок. За основу взято хронологічний принцип, що ускладнило виявлення тематичного підходу істориків. Один із розділів його дисертації стосується сучасного періоду історіографії і автор наголошує, що головними особливостями періоду стали відречення вітчизняних науковців від марксистсько-ленінської методології і партійно-класового підходу, прагнення переосмислити на основі сучасних методик процес становлення і розвитку освіти в УСРР у 1920-х рр. Можна погодитись з ним стосовно «відречення», але інституційне усунення марксистсько-ленінської парадигми в історіографії не позбавило істориків пошуку універсальної методології.

Історія становлення та функціонування Наркомосу УСРР висвітлена в дисертаційних та монографічних дослідженнях українських, а також частково російських і західних учених. Так, у 1994 р. була захищена одна з перших дисертацій про діяльність М.О. Скрипника на чолі НКО УСРР у 1927–1933 рр. [7] Її автор опосередковано висвітлює структуру самого

НКО України, зосереджуючись переважно на «концепції національно-культурного відродження республіки», яку розробив нарком освіти, на його організаторській діяльності, участі у формуванні українського радянського мистецтва. Біографічні нариси українських наркомів написав І. Лікарчук, торкаючись одночасно структурних підрозділів Наркомосу та відділів народної освіти [8]. Номенклатуру скрипниківського Наркомосу аналізували В.М. Даниленко та М.М. Кузьменко, присвятивши брошуру, яка вийшла у 2003 р. [9] Політична діяльність Скрипника, у тому числі на посаді наркома освіти, показана в монографії В.Ф. Солдатенка [10], але структура НКО УСРР ним не вивчалася. Соціальне походження, персональний склад та функції номенклатури системи освіти в УСРР 1920–30-х рр. досліджує М.Ю. Виговський. У 2005 р. він опублікував монографію, розділи якої розкривають становлення номенклатури структурних установ НКО України: особовий склад та функції управлінського апарату, соціально-політичне походження службовців, їх освітньо-культурний рівень, повсякденну суспільно-політичну діяльність наркомів освіти – Г.Ф. Гринька, О.Я. Шумського, М.О. Скрипника, В.П. Затонського, а також їхніх заступників – Я.П. Ряппо, П.К. Солодуба, А.Т. Приходька, А.А. Хвилі та інших [11]. Дослідник виділив середню управлінську ланку – адміністративні відділи освіти при виконкомах, персональний склад та функції яких фактично не досліджувалися істориками.

Монографія В.В. Липинського присвячена історії формування радянської системи освіти в 1920-х рр. Він показав мережу навчальних закладів та їх фінансування, матеріально-технічну базу освітніх установ, кадровий склад, навчально-методичну роботу, учнівські та студентські об'єднання [12]. Структурно вона не вирізняється від праць, які виходили в 60–80-х рр. ХХ ст., хоча теоретично-методологічний підхід цілком модерний. Робота є фактологічним дослідженням, проте її перший розділ стосується з'ясування концепції та моделі освіти 1920-х рр., у якому автор покликається на праці українських дослідників. Структурних підрозділів Наркомосу України стосується ґрунтовне монографічне дослідження В. Марочка та Г. Хілліга про репресованих педагогів. Зокрема, вони висвітлюють репресії проти кадрового корпусу НКО УРСР, співробітників відділів народної освіти [13].

Формування радянської системи вищої освіти виявляється найменш дослідженою, якщо взяти за критерій кількість праць. У 1993 р. М. І. Мірошніченко захистила одну з перших дисертацій про діяльність вищої школи в УСРР 1920–1928 рр., її реформування та розвиток [14]. Професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів України становить основний предмет дослідження докторської дисертації М.М. Кузьменка [15], але в контексті науково-педагогічної інтелігенції, а не системи вищої школи. Дисертація О.Ю. Осмоловської, яку вона захистила у 2004 р., стосується професорсько-викладацького складу інститутів народної освіти, університетів, а сама система вищої освіти є другорядною [16]. Інколи можна зустріти епітети «величезна увага», «вагомні результати», які стосувалися досягнень другої половини 1930-х рр. у царині освіти, керівництва нею з боку партійних органів. Опосередковане відношення до функціонування радянської системи вищої освіти мають – дисертація М.Ю. Виговського [17], монографія О.А. Удада [18], позаяк вони торкаються викладацького складу та вищих освітніх закладів України 20–30-х рр. ХХ ст. Докторська дисертація В.В. Липинського також стосувалася вищої школи, її пролетаризації, студентського життя [19].

Розвиток системи вищої освіти в Україні висвітлювався в контексті з'ясування повсякденного життя студентів, робітфаківців [20], тобто внутрішнього соціуму вишів, відтак ці роботи можна віднести до історіографії вищої школи. Дослідження системи вищої школи в Україні відбувається шляхом вивчення наукової спадщини та педагогічної діяльності видатних учених. Так, внесок М.Н. Петровського в українську історичну науку показав А.Ю. Шевченко [21], а громадську, культурно-просвітницьку та наукову діяльність В.І. Щербини дослідила Т.М. Тороповська [22]. Ґрунтовні дисертації В.П. Тельвак, О.В. Юркової розкривають науково-педагогічну діяльність М.С. Грушевського [23]. Наукову та педагогічну діяльність Н.Д. Полонської-Василенко, О.П. Оглоблина досліджував І.В. Верба [24]. Захищено дисертації, які присвячено історії жіночої освіти в Україні, що була реорганізована за радянської влади [25]. З'являються нариси з історії освіти окремих регіонів [26].

Історики виявляють науковий інтерес до проблем становлення середньої ланки освіти в Україні 20–30-х рр. Для праць, які опубліковані протягом першої половини 90-х рр. характерний вплив історіографічної традиції радянської науки. Так, в дисертації В.В. Тартичка

.....
висвітлювалися форми і методи партійно-державного керівництва школою у 1928–1941 рр., а також організаційні основи навчально-виховного процесу, тобто поєднанні історичний та історико-педагогічний аспекти [27]. І.Я. Щупак присвятив дисертаційну роботу вивченню умов підготовки спеціалістів в середній технічній школі, хоча простежив лише розвиток системи технікумів, їх навчально-матеріальної бази [28]. Дисертація М.С. Лисенко проблемно-тематично повторює дослідження І.Я. Щупака, позаяк один розділ стосується мережі технікумів в УСРР, а другий – організації навчального процесу в системі середньої спеціальної освіти [29]. Зазначені роботи дещо ідеалізують досягнення середньої технічної освіти.

Функціонування середньої та вищої ланок освіти другої половини 30-х рр. в Україні показано в монографії Г.Г. Єфіменка, але в контексті державного регулювання та національних відносин [30]. Він розглядає згортання українізації і русифікацію школи, реорганізацію навчальних закладів національних меншин. Проблеми «згортання мережі» німецьких шкіл детально вивчала С.І. Очеретенко [31]. Розвиток системи народної освіти в Криму досліджували Г.М. Кондратюк, М.В. Прохорчик, які також підкресливали трансформацію шкіл нацменшин [32].

Значення системи народної освіти для подолання дитячої безпритульності у 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. в УСРР вивчає О.С. Паращевіна [33]. Її дисертаційна робота вирізняється певною новизною, тому що проблема участі саме освітніх установ у ліквідації цієї соціальної аномалії, досліджувалася побіжно. Автор показує особливості формування організаційно-правової бази подолання дитячої безпритульності, структуру і функції відповідних освітніх установ системи освіти, захист дітей, «попередження» дитячої безпритульності. Становлення загальноосвітньої школи в Україні 1920–1930 рр. – предмет дослідження В.Л. Борисова [34]. Науковець зосередився на традиційних аспектах висвітлення діяльності цієї ланки системи освіти: показав пріоритети навчально-виховної роботи, кадрове забезпечення загальноосвітніх шкіл, роль і місце вчительства, його матеріальне становище, вплив «коренізації» та «українізації» на підготовку кадрів. Фактично робота присвячена історії педагогічної освіти, становленню загальноосвітньої школи в умовах тоталітарної системи, з'ясуванню впливу ідеології на школу та виховання. Але виникає сумнів щодо твердження стосовно «національної загальноосвітньої школи», позаяк уся система освіти в Україні мала державницький статус.

Особливості розвитку шкільної літературної освіти у 1918–1938 рр. дослідила Л.О. Базиль [35], започаткувавши вивчення проблеми на предметному рівні, тобто навчальних дисциплін. Виокремлюється також тематика історико-педагогічного спрямування. Так, Л.В. Дояр захистила дисертацію з історії становлення системи морально-політичного виховання в УСРР 1921–1925 рр. [36] Предметом її дослідження є формування моделі моральної поведінки та спроби запровадження «етики комуніста», виховна діяльність радянської влади серед робітників і селян, «звільнення жіноцтва УСРР від соціально-етичних хвороб», політизація закладів соціального виховання. Робота має виразні ознаки політологічного аналізу історичних подій і явищ.

Система дошкільного виховання в УСРР 1919–1933 рр. стала предметом наукових зацікавлень О.В. Бондар, яка захистила у 2006 р. дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук [37]. Вона розглядає дошкільні установи в контексті освітньої системи, виокремлює їх типи, з'ясовує соціальне, родинне, національне походження вихованців дошкільних закладів. Робота виконана на міждисциплінарному рівні, хоча більшою мірою стосується історико-педагогічної тематики. Відносини школи і сім'ї показано в дисертації Т.Д. Антонюк [38], тобто розкриває соціальний аспект повсякденного життя суспільства.

Організаційні форми підготовки педагогічних кадрів в Україні у 1917–1937 рр. висвітлені в монографії І.О. Кліцакова, яку він опублікував у 1997 р. [39] Він не заперечує того факту, що ця проблема достатньо широко досліджувалася. Сюжети, виокремлені ним, не вирізняються новизною. Дослідник наголошує, що працівники освіти, виконуючи рішення партії, повсюдно прагнули до всебічного розвитку дружби та співробітництва між республіками. Висновок дуже оптимістичний, а головне суперечливий, якщо враховувати гостру дискусію стосовно повноважень Наркомосів України та Росії. Радянська система освіти в Україні досліджується також у контексті політики українізації, про що свідчать розділи колективної монографії [40], а також історіографічні роботи з історії здійснення українізації [41]. Зокрема, у статтях П.І. Соболя, В.О. Стремєцької висвітлена українізація освітніх закладів південних районів України [42].

В той час, коли українська історична наука більше уваги приділяє історії становлення і розвитку системи освіти періоду 20-х–початку 30-х рр. ХХ ст., малодослідженими залишаються проблеми культурно-освітнього життя другої половини 1930-х рр., а загалом спостерігається відносна схематичність та однотипність досліджень. Історичний та історико-педагогічний аспект, характерні для сучасних праць, лише доповнюють системний підхід, сприяють вичерпності наукових розробок.

Сучасна російська та західна історіографія має низку монографічних розвідок, які розкривають модернізаційні процеси в галузі освіти. Культурно-освітні процеси в Україні міжвоєнного періоду висвітлюються в монографіях О.Ю. Борисьонка, А.В. Марчукова, але в контексті політики українізації та українського національного руху [43]. З'ясуванню специфіки радянської вищої школи присвячено розділи монографії російського історика Ю.П. Шарапова [44]. Він показав діяльність дореволюційної інтелігенції у вищих навчальних закладах, «критику буржуазних поглядів на систему вищої освіти», життя і побут студентів, позаяк сам був студентом історичного факультету Московського інституту історії, філософії і літератури у 1937–1941 рр.

Система національної освіти в Росії, її концепції, оцінки, тлумачення зафіксовані у збірнику документів, матеріали якого висвітлюють специфіку розвитку освітньої справи, реорганізацію так званої «старої» і формування радянської системи освіти у 1917–1938 рр. [45] Питання культури та освіти віддзеркалює документальне видання про національне питання у 20-х рр. ХХ ст. [46], яке розкриває проблему міжнаціональних відносин у різних галузях суспільного життя. Необхідно назвати також стенографічний звіт ІV-ої наради ЦК РКП(б) з відповідними працівниками республік та областей, яка відбулася 9–12 червня 1923 р. у Москві, учасники якої обговорювали питання розвитку системи освіти в УСРР та РСФРР, відносини між ними [47]. Українські історики не використовують матеріалів цієї наради, відтак залишаються малоз'ясованими суперечливі питання національної історії.

Російська історіографія 90-х рр. ХХ–початку ХХІ ст. поповнилася працями про розвиток гуманітарних наук у 1920–30-х рр., тобто про їх роль і місце в суспільстві. Історики досліджували особливості управління наукою в СРСР в умовах формування тоталітарного режиму [48], еволюцію державної політики стосовно гуманітарних наук у ХІХ–ХХІ ст. [49], відносини влади і науки у 1917–1941 рр. [50], тобто дисертації згаданих авторів мали безпосереднє відношення до висвітлення специфіки радянської системи освіти. Фактологічно, вони опосередковано стосуються України, але є складовою частиною історіографічного дискурсу щодо спільної наукової проблематики. Доля учених та освітян, постає у книзі В.С. Брачова, у якій розкриваються політично-репресивний процес над істориками у 1929–1931 рр. [51], в лещата якого потрапила і наукова українська інтелігенція.

Західні історики вивчають культурно-освітні відносини в УРСР 20–30-х рр. ХХ ст. у контексті соціально-політичної історії, масових репресій, розвитку педагогічної думки. Відомим дослідником історії української педагогіки та системи освіти 20–30-х рр. є професор Марбурзького університету Г. Хілліг. Він – автор великої низки праць про педагога і письменника А.С. Макаренка, про його відносини з номенклатурою Наркомосу та НКВС УСРР [52]. Німецький учений досліджує також педагогічну спадщину Г. Ващенка [53]. Його колега З. Вайтц показав історію вирішення проблем правопорушень серед молоді у 20-х рр. в СРСР [54]. Деякі аспекти державного управління культурно-освітніми процесами в СРСР міжвоєнного періоду розглядаються в монографіях Б. Шулер і Б. Унфріда [55], Е. Мюллера та Г. Шрьодера [56].

Отже, підсумовуючи історіографічний огляд літератури з проблем формування та розвитку системи освіти в УРСР 1920–30-х рр., варто підкреслити її кількісне зростання, а з другого боку фактологічний та структурний підходи. Історики висвітлюють складові організаційні форми системи освіти за галузевим принципом, але уникають системного аналізу. З'явилося декілька історіографічних досліджень, але в них не виділено недоліки, а вони існують. Фактично відсутні роботи з історії повсякденного життя школи – вищої та загальноосвітньої, учителів та професорсько-викладацького складу радянських вишів. Історики не дослідили ефективності освітніх реформ у 20–30-х рр. ХХ ст., тобто наслідки ліквідації університетів, їх трансформацію за галузевим принципом, роль і місце освітніх установ у підготовці радянських кадрів, тобто інженерів, медиків тощо. Поступово почали вивчати номенклатуру радянської системи освіти, обмежуючись управліннями вищої та середньої ланки. Малодослідженою залишається ситуація в освітніх закладах, яка виникла упродовж

.....

другої половини 1930-х рр., коли внаслідок репресій була знищена науково-педагогічна еліта, а натомість на керівні кафедральні посади “висунута” студентська молодь. Окреслена відмінність між українською та російською системами освіти у 1920-х рр., але спеціальних досліджень не проведено. Потребує додаткового вивчення та критичного перегляду концепція про формування “національної системи” освіти в УСРР у зазначений період, а також низка інших теоретико-методологічних питань. Дослідники не вивчають модернізаційні процеси в освітніх установах, не співставляють їх із досвідом європейських держав досліджуваного періоду, відтак не використовують цивілізаційний підхід, обмежуючись критикою радянської системи освіти. Повсякденне життя учнівської та студентської молоді не стало предметом широкого науково-історичного дослідження, відтак висвітлення соціальної історії є однополярним, тобто в контексті теорії тоталітаризму, відносин влади і школи, ідеології та освіти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чирва Ю.І. Розвиток народної освіти України (1917–1932 рр.): історіографія проблеми : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / Ю.І. Чирва. – Дніпропетровськ, 1995. – 19 с.
2. Там само. – С. 13.
3. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки / В.В. Липинський – Донецьк, 2000. – 247 с.
4. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років / М.М. Кузьменко – Донецьк, 2004. – С.168–209.
5. Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції / М.Ю. Виговський – К., 2005. – 308 с.
6. Ситніков О.П. Освіта в Українській СРР (1920-і роки): історіографія : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / О.П. Ситніков – К., 2003. – 20 с.
7. Шарпаций В.Г. Діяльність М.О. Скрипника на чолі Наркомату освіти Радянської України (1927–1933 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / В.Г. Шарпаций – Запоріжжя, 1994. – 17 с.
8. Лікарчук І.В. Міністри освіти України. У 2-х т. Т. 1. (1917–1943 рр.). Монографія / І.В. Лікарчук – К.: Видавець Ешке О.М., 2002. – 328 с.
9. Даниленко В.М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу. Біографічні нариси / В.М. Даниленко, М.М. Кузьменко – Севастополь: Вибор, 2003. – 56 с.
10. Солдатенко В.Ф. Життя і смерть Миколи Скрипника / В.Ф. Солдатенко – К., 2002. – 352 с.
11. Виговський М.Ю. Зазнач. праця.
12. Липинський В.В. Зазнач. праця.
13. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. Марочко, Г. Хілліг – К., 2003. – 302 с.
14. Мірошніченко М.І. Вища школа Радянської України в 1920–1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / І.М. Мірошніченко – К., 1993. – 16 с.
15. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. ХХ ст.: еволюція соціально-історичного типу : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / М.М. Кузьменко – Х., 2005. – 25 с.
16. Осмоловська О.Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920–1930-ті рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / О.Ю. Осмоловська – Донецьк, 2004. – 20 с.
17. Виговський М.Ю. Становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / М.Ю. Виговський – К., 2006. – 35 с.
18. Удод О.А. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках / О.А. Удод – К.: Генеза, 2000. – 292 с.
19. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / В.В. Липинський – Харків, 2001. – 39 с.
20. Лаврут О.О. Студентство Радянської України в 20-ті роки ХХ ст. : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / О.О. Лаврут – Донецьк, 2004. – 19 с.; Шепель Л.Ф. Роль робітничих факультетів УСРР в підготовці спеціалістів (20-ті рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / Л.Ф. Шепель – К., 1996. – 26 с.

Наукові записки

21. Шевченко А.Ю. Петровський М.Н. та його внесок в українську історичну науку 20-х – початку 50-х рр. XX століття : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / А.Ю. Шевченко – Дніпропетровськ, 2003. – 18 с.
22. Тороповська Т.М. Громадська, культурно-просвітницька і наукова діяльність Володимира Щербини (1850–1936) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / Т.М. Тороповська – К., 2004. – 17 с.
23. Тельвак В.П. Михайло Грушевський – дослідник української історіографії : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / В.П. Тельвак – К., 2004. – 19 с.; Юркова О.В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / О.В. Юркова – К., 1998. – 21 с.
24. Верба І.В. Н.Д. Полонська-Василенко – історик та археограф (1884–1973) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / І.В. Верба – К., 1994. – 16 с.; Верба І.В. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні / І.В. Верба – К., 1999. – 380 с.
25. Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / В.А. Добровольська – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.; Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / В.В. Вірченко – К., 2006. – 20 с.
26. Самойленко Г.Д. Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVII – XX ст. Нариси культури. Ч. 3 / Г.Д. Самойленко, О.Г. Самойленко, С.Г. Самойленко – Ніжин: НДПІ, 1996. – 226 с.
27. Тартычка В.В. Развитие начального и среднего образования в Украине (1928–1941 гг.). Общественно-политический аспект : автореф. дис... на соиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «история СССР» / В.В. Тартычка – К., 1992. – 22 с.
28. Щупак І.Я. Підготовка спеціалістів в середній технічній школі УРСР (кінець 20-х – 30-ті роки) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / І.Я. Щупак – Запоріжжя, 1995. – 25 с.
29. Лисенко М.С. Становлення середньої спеціальної освіти в Україні (1922–1930 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / М.С. Лисенко – Харків, 2000. – 19 с.
30. Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938) / Г.Г. Єфіменко – К., 2001. – 304 с.
31. Очеретенко С.І. Німецька національна освіта в Україні (20–30-ті роки XX ст.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / С.І. Очеретенко – Харків, 2003. – 20 с.
32. Кондратюк Г.М. Етнополітика і розвиток народної освіти в Криму в 20–30-х роках XX століття : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / Г.М. Кондратюк – К., 2005. – 19 с.; Прохорчик М.В. Народна освіта у Криму в 1921–1929 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / М.В. Прохорчик – Запоріжжя, 2000. – 18 с.
33. Паращевіна О.С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. XX століття в Україні.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / О.С. Паращевіна – Дніпропетровськ, 2005. – 17 с.
34. Борисов В.Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр. : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / В.Л. Борисов – Дніпропетровськ, 2003. – 19 с.
35. Базиль Л.О. Становлення і розвиток шкільної літературної освіти в Україні у 1918–1938 рр. : Автореф. дис... к. пед. н. – К., 2004. – 20 с.
36. Дояр Л.В. Становлення системи морально-політичного виховання в УСРР (1921–1925 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / Л.В. Дояр – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.
37. Бондар О.В. Становлення та розвиток системи дошкільного виховання в УСРР (1919–1933 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / О.В. Бондар – Харків, 2006. – 20 с.
38. Антонюк Т.Д. Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянської освіти в УСРР (20-ті–початок 30-х років XX століття) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / Т.Д. Антонюк – К., 2005–18 с.
39. Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.) / І.О. Кліцаков – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – 310 с.
40. «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003. – С. 84–106.

41. Ващенко І.В. Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / І.В. Ващенко – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.
42. Сობоль П.І. Українізація освіти півдня України: 1920–30-ті роки // Історія України. – 2000. – № 8. – С. 4–8; Стремєцька В.О. Діяльність освітніх закладів півдня України по впровадженню української мови у 20–30-х рр. XX ст. // Наук. пр. Іст. науки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Микол. філія. Т. 5 / В.О. Стремєцька – Миколаїв, 2000. – С. 88–93.
43. Борисенко Е. Феномен советской украинизации / Елена Борисенко – М., 2006. – 241 с.; Марчуков А.В. Украинское национальное движение УССР. 1920–1930-е годы. Цели, методы, результаты / А.В. Марчуков – М.: Наука, 2006. – 599 с.
44. Шарапов Ю.П. Первая «оттепель». Нэповская Россия в 1921–1928 гг.: вопросы идеологии и культуры. Размышления историка /Ю.П. Шарапов – М., 2006. – С. 150–205.
45. Национальное образование в России: концепции, взгляды, мнения. 1905–1938 гг. Сб. док. / Редкол.: А.Ф. Киселев, М.Н. Кузьмин. – М., 2002. – Ч. 2. 1917–1938. – 312 с.
46. Национальный вопрос на перекрестке мнений: Документы и материалы 20-х годов. – М.: Наука, 1992. – 268 с.
47. Тайны национальной политики ЦК РКП(б): Стенографический отчет 4-го совещания ЦК РКП(б) с ответственными работниками республик и областей в г. Москве 9–12 июня 1923 г. – М.: НПО ИНСАН, 1995 – 292 с.
48. Стрекопытов С.П. Организация управления наукой СССР в условиях складывания тоталитарного режима (20–30-х гг): автореф. дис... на соиск. науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «история СССР» / С.П. Стрекопытов – М., 1992. – 38 с.
49. Соловей Ю.Д. Историческая эволюция государственной политики в отношении гуманитарных наук в России (XIX–начало XXI вв.): автореф. дис... на соиск. науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.01 «отечественная история» / Ю.Д. Соловей – М., 2005. – 39 с.
50. Берлявский Л.Г. Власть и отечественная наука: формирование государственной политики (1917–1941 гг.): автореф. дис... на соиск. науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.01 «отечественная история» / Л.Г. Берлявский – Ростов-на-Дону, 2005. – 38 с.
51. Брачев В.С. «Дело историков» 1929–1931 гг /В.С. Брачев – СПб: Нестор, 1997. – 113 с.
52. Хиллиг Гетц. Макаренко и сталинизм. Размышления и комментарии к дискуссионной теме /Г. Хиллиг – Opuscula Makarenkiana. Nr. 16. – Марбург, 1995. – XXI с.; Прометей Макаренко и «Главбоги» педолимпиа: Соколянский, Залужный, Попов. – Opuscula Makarenkiana. Nr. 19. – Марбург, 1997. – 154 с.; Испытание властью. Киевский период жизни Макаренко (1935–1937 гг.) – Opuscula Makarenkiana. Nr. 22. – Марбург, 2000. – 200 с.; Verblaste Gesichter, vergessene Menschen... 28 Portats von «Freunden» und «Feinder» A.S. Makarenkos. – Bremen: Edition Temmer, 1999. – 295 s.
53. Хиллиг Г. Метаморфозы Г.Г. Ващенко. Дополнительные штрихи к портрету украинского ученого, которому не удалось выйти из тени А.С. Макаренко / Г. Хиллиг, Н. Окса – Opuscula Makarenkiana. Nr. 23. – Марбург, 2000. – 68 с.
54. Weitz S. Geschichte der Jugendverwahr Losung in der Sowjetunion. Zweite erw. Auflage in zwei Bänden. Band / Darstellung / S. Weitz – Marburg, a. ol. Lohn: transdata publ., 1990. – 386 s.
55. Schuler Brigitte, Unfried Berthold. Der Stalinistische Partei Kader: identitäts – stiftende Praktiken und Diskurse in der Sowjetunion der dreisiger Jahre / B. Schuler, B. Unfried – Köln–Wiemar–Wien: Böhlau, 2001. – 326 s.
56. Müller Eberhard, Schröder Hans Henning. Partei, Staat und Sowjetgesellschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte politischer Macht. Dokumente. 1917–1941 /– Tübingen, 1993. – 547s.

Васильчук Г.М. СТАНОВЛЕНИЕ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СОВЕТСКОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В УССР 1920-30-Х ГГ.: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

В статье автор исследует и сравнивает историографические достижения отечественных и зарубежных ученых в изучении становления и развития советской системы образования в 20–30-х г. XX ст. Обращает внимание на тематическое разнообразие и приоритетные направления исследований, нерешенные проблемы и малоисследованные вопросы.

Ключевые слова: историография, советская система образования, реформы образования, учреждения образования.

Vasulchuk G.M.BECOMING AND FUNCTIONING OF THE SOVIET EDUCATION SYSTEM IN UKRAINE OF 1920-30TH: TO A HISTORIOGRAPHY OF A PROBLEM SUMMERY

In clause the author investigates and compares historiography achievements of domestic and foreign scientists in studying becoming and development of the Soviet education system in 20-30-th of

.....
the XX century. Pays attention to a thematic variety and priority directions of researches, unresolved problems and open questions.

Key words: *historography, soviet system of education, educational reforms, establish mints of education.*

УДК 94(477) «1919/1939»

О.А. Мельничук

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920 – 1930-Х РР.

В статті аналізуються опубліковані джерела, що розкривають організаційно-правові засади та практику соціального страхування в Україні впродовж 1920 – 30-х рр.

Ключові слова: *збірники документів, офіційна статистика, періодичні видання, систематизація законодавства*

Вимушений перехід до НЕПу спричинив поглиблення соціального розшарування населення та розширення кола осіб, що потребували соціального захисту. У цих умовах радянсько-партійним керівництвом було прийняте рішення про запровадження соціального страхування як провідної форми соціального захисту робітників та службовців в умовах ринкових відносин. Такий крок аж ніяк не свідчив про зміну основоположних принципів соціального захисту, а був лише спробою пристосування соціальної політики до політичного моменту. Основним завданнями при цьому був захист пролетаризованих верств від декласування в умовах ринкової економіки, перенесення фінансового тягаря системи соціального захисту на підприємства недержавної форми власності та демонстрація турботи про робітничий клас перед міжнародною громадськістю.

Метою вказаної статті є характеристика опублікованих джерел, в яких висвітлювалися організаційно-правові засади та практика соціального страхування в Україні впродовж 1920 – 1930-х рр.

Запровадження соціального страхування в радянській Україні на початку 1920-х рр. супроводжувалося активною правотворчістю у цій сфері. Оскільки наркомат праці, у віданні якого знаходився соцстрах, був об'єднаним, то найвищу юридичну силу у даній сфері мали нормативні акти СРСР, хоча в переважній більшості випадків вони дублювалися законодавством УСРР. Оприлюднення вказаних законодавчих актів здійснювалося, насамперед, офіційними виданнями, які виходили російською та українською мовами та визначали час їх вступу в дію: «Собрание законов СССР», «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», «Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», «Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України». Вказані нормативні акти паралельно публікувалися у фахових періодичних виданнях наркоматів («Вестник социального обеспечения», «Вопросы страхования», «Бюллетень ГУСС») та профспілок («Вісті», «Вестник профдвижения Украины»). Перші радянські страхові декрети можна відшукати у збірниках «Систематический сборник важнейших декретов 1917–1920 гг.» та багатотомному виданні «Декреты советской власти». Різні за юридичною силою підзаконні акти у сфері соціального страхування в Україні спочатку видавалися радянськими, партійними та профспілковими органами. У 1923 – 1933 рр. творення підзаконних актів покладалося, переважно, на Головсоцстрах та НКП УСРР, а в 1933–1939 рр. – було компетенцією ВУРПС.

Оскільки розвиток соціального страхування здійснювався експериментальним шляхом, то в мозаїці нормативних актів, які надзвичайно швидко змінювали один одного, було важко розібратися навіть страховим працівникам. Зважаючи на це, з переходом соціального страхування у відання НКП за участю начальника Головсоцстраху УСРР І. Фреймана було проведено першу систематизацію нормативних актів [1]. Головним завданням, яке ставив перед собою упорядник, було: перегляд офіційного матеріалу у сфері соціального страхування з метою узгодження його із загальносоюзною практикою, а також кодифікація законодавства для зручного користування відповідальними страховими працівниками. До збірника увійшли лише чинні декрети, постанови, циркуляри та інструкції. Весь матеріал був згрупований у хронологічному порядку з доданням особливого систематичного вказівника. Фактично зібрані нормативні акти дають можливість простежити організаційно-правові засади становлення та

.....
the XX century. Pays attention to a thematic variety and priority directions of researches, unresolved problems and open questions.

Key words: *historography, soviet system of education, educational reforms, establish mints of education.*

УДК 94(477) «1919/1939»

О.А. Мельничук

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920 – 1930-Х РР.

В статті аналізуються опубліковані джерела, що розкривають організаційно-правові засади та практику соціального страхування в Україні впродовж 1920 – 30-х рр.

Ключові слова: *збірники документів, офіційна статистика, періодичні видання, систематизація законодавства*

Вимушений перехід до НЕПу спричинив поглиблення соціального розшарування населення та розширення кола осіб, що потребували соціального захисту. У цих умовах радянсько-партійним керівництвом було прийняте рішення про запровадження соціального страхування як провідної форми соціального захисту робітників та службовців в умовах ринкових відносин. Такий крок аж ніяк не свідчив про зміну основоположних принципів соціального захисту, а був лише спробою пристосування соціальної політики до політичного моменту. Основним завданнями при цьому був захист пролетаризованих верств від декласування в умовах ринкової економіки, перенесення фінансового тягаря системи соціального захисту на підприємства недержавної форми власності та демонстрація турботи про робітничий клас перед міжнародною громадськістю.

Метою вказаної статті є характеристика опублікованих джерел, в яких висвітлювалися організаційно-правові засади та практика соціального страхування в Україні впродовж 1920 – 1930-х рр.

Запровадження соціального страхування в радянській Україні на початку 1920-х рр. супроводжувалося активною правотворчістю у цій сфері. Оскільки наркомат праці, у віданні якого знаходився соцстрах, був об'єднаним, то найвищу юридичну силу у даній сфері мали нормативні акти СРСР, хоча в переважній більшості випадків вони дублювалися законодавством УСРР. Оприлюднення вказаних законодавчих актів здійснювалося, насамперед, офіційними виданнями, які виходили російською та українською мовами та визначали час їх вступу в дію: «Собрание законов СССР», «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», «Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», «Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України». Вказані нормативні акти паралельно публікувалися у фахових періодичних виданнях наркоматів («Вестник социального обеспечения», «Вопросы страхования», «Бюллетень ГУСС») та профспілок («Вісті», «Вестник профдвижения Украины»). Перші радянські страхові декрети можна відшукати у збірниках «Систематический сборник важнейших декретов 1917–1920 гг.» та багатотомному виданні «Декреты советской власти». Різні за юридичною силою підзаконні акти у сфері соціального страхування в Україні спочатку видавалися радянськими, партійними та профспілковими органами. У 1923 – 1933 рр. творення підзаконних актів покладалося, переважно, на Головсоцстрах та НКП УСРР, а в 1933–1939 рр. – було компетенцією ВУРПС.

Оскільки розвиток соціального страхування здійснювався експериментальним шляхом, то в мозаїці нормативних актів, які надзвичайно швидко змінювали один одного, було важко розібратися навіть страховим працівникам. Зважаючи на це, з переходом соціального страхування у відання НКП за участю начальника Головсоцстраху УСРР І. Фреймана було проведено першу систематизацію нормативних актів [1]. Головним завданням, яке ставив перед собою упорядник, було: перегляд офіційного матеріалу у сфері соціального страхування з метою узгодження його із загальносоюзною практикою, а також кодифікація законодавства для зручного користування відповідальними страховими працівниками. До збірника увійшли лише чинні декрети, постанови, циркуляри та інструкції. Весь матеріал був згрупований у хронологічному порядку з доданням особливого систематичного вказівника. Фактично зібрані нормативні акти дають можливість простежити організаційно-правові засади становлення та

розвитку соціального страхування в Україні у 1922–1923 рр.

Розвиток соціального страхування у складі НКП частково позбавив його собезівських принципів початкового етапу розвитку, що й зумовило потребу в подальшій кодифікації страхового законодавства. Черговий збірник, упорядкований юрисконсультом Головного управління соціального страхування УСРР Н. Бассом, вийшов із друку у 1926 р. [2]. Характерними його ознаками були: систематичний виклад матеріалу, що охоплював усі види соціального страхування; переважно змістовий, а не хронологічний спосіб поєднання норм; включення законодавчих матеріалів інших відомств, що стосувалися даного інституту соціального захисту.

У 1929 р. начальником ГУСС УСРР І. Фрейманом було здійснено останню кодифікацію законодавства за різними видами соціального страхування [3]. До збірки включено також додатки, що стосувалися обсягу страхування та характеристики контингенту застрахованих. У 1927–29 рр. Головоцстрахом УСРР було опубліковано також збірки постанов Союзної та Всеукраїнської рад соціального страхування, що увійшли у загальносоюзний збірник нормативних актів [4].

Із узяттям курсу на модернізацію економіки влада поступово відходить від страхових принципів у соціальному забезпеченні робітників. Реформування інституту соціального страхування на початку 1930-х рр. та передача його у відання профспілок остаточно ліквідували його самодіяльні форми. Зважаючи на це, в даний період вийшла із друку лише одна збірка законодавства, в яку увійшли окремі постанови уряду [5].

Нормативні акти з соціального страхування другої половини 1930-х рр. можна знайти у виданнях збірників офіційних матеріалів [6] та інкорпораціях окремих видів соціального страхування [7] для практичної роботи страхових працівників на місцях. Діапазон юридичної сили вказаних нормативних актів був надзвичайно широкий: від ключових нормативних актів, що визначали зміст та принципи соціального страхування, до інструкцій, які визначали порядок їх реалізації. Збірники нормативних актів зарубіжного законодавства [8] дають можливість порівняти розвиток соціального страхування в Україні та країнах Європи.

Текстологічний аналіз нормативних документів 1920–30-х рр. дозволяє з'ясувати предмет та обсяг соціального страхування, порядок забезпечення застрахованих у разі тимчасової та постійної втрати працездатності, безробіття, надання медичної та санаторно-курортної допомоги. При цьому нормативні акти містили конкретні норми щодо умов забезпечення, порядку призначення, позбавлення та тривалості видачі допомог, визначення їх розмірів. Водночас із регулюванням правових основ діяльності та функціонування органів соціального страхування, в нормативних актах держави чітко простежувалися основні принципи та напрямки радянської соціальної політики, пристосування її до тих чи інших періодів соціалістичного будівництва.

Окрему групу опублікованих джерел склали матеріали офіційної статистики. Найбільш інформативно насиченими є фінансові та статистичні звіти Головоцстраху України. Перший із них вийшов друком у 1924 р. [9], після чого публікуються щорічні звіти за 1924/25 р. [10], 1925/26 р. [11], 1926/27 р. [12], 1927/28 р. [13]. Із узяттям курсу на згорання НЕПу звіти наступних років так і не були опубліковані, хоча деякі із них і збереглися в архівних фондах. Поданий у звітах статистичний матеріал стосується розвитку мережі страхових органів, кількісної та якісної характеристики страхувачів та контингенту застрахованих, призначення та стягнення страхових внесків, операційних та організаційних витрат страхових органів.

У 1930-х рр. публікувалися плани бюджетів союзних та республіканських органів соціального страхування [14]. Інколи Наркомат праці УСРР видавав статистичні матеріали з окремих видів страхування [15]. В окремі роки статистичні звіти видавав і Цусстрах СРСР [16]. Статистичні дані містять в собі опубліковані звіти окружних кас і матеріали страхових конференцій [17]. Додатковими джерелами, які допомагають визначити ступінь охоплених соціальним страхуванням, його частку в соціально-побутовому та медичному забезпеченні робітників, роль соціалізованої заробітної плати в сімейному бюджеті застрахованих, виступають статистичні щорічники [18], матеріали промислової статистики [19], статистики праці [20], статистики охорони здоров'я [21].

Визначення місця й ролі соціального страхування у більшовицькій доктрині суспільного розвитку, характеристика системи управління соціальним страхуванням з боку партійних і профспілкових органів стали можливими через використання спеціальних відомчих збірників документів [22], а також стенографічних звітів партійних [23], радянських [24] та

профспілкових з'їздів [25]. Окремі відомості про соціально-побутове забезпечення робітників можна зустріти у збірниках документів і матеріалів, що вийшли друком упродовж 60 – 80-х рр. XX ст. [26].

Різноманітну інформацію, що стосується діяльності органів соціального страхування, містили періодичні видання, що виходили впродовж досліджуваного періоду. Залежно від статусу та відомчого підпорядкування, на шпальтах журналів, газет, бюлетенів оприлюднювалися офіційні документи, дані статистики, аналітично-інформаційні матеріали. Цілком зрозуміло, що частина поміщених в них аналітичних матеріалів, пройшовши радянську цензуру, через своє ідеологічне спрямування потребує критичного переосмислення дослідниками. Водночас звіти та відомості про роботу місцевих органів соціального страхування, що надходили з місць, містили оцінку ефективності діяльності страхових органів з боку самих застрахованих.

Центральним фаховим періодичним виданням вказаного періоду був журнал «Вопросы страхования». Заснований більшовицькою фракцією IV Державної думи як центральний страховий орган журнал виходив друком у 1913–1914 та 1917–1918 рр. Із відродженням соціального страхування в період НЕПУ «Вопросы страхования», як щотижневий офіційний орган Центрального управління соціального страхування в Москві, висвітлював питання, пов'язані з діяльністю органів соціального страхування у союзних республіках упродовж 1922–1937 рр. і надсилався в порядку обов'язкової підписки у всі республіканські підрозділи соціального страхування. За структурою журнал складався із декількох рубрик, вивчення яких є важливим для комплексного історичного дослідження проблеми. Так кожен номер видання обов'язково містив офіційний відділ, в якому публікувалися всі загальносоюзні та найважливіші республіканські нормативні акти, за допомогою яких здійснювалося правове регулювання діяльності органів соціального страхування, та обіжники Центрального управління соціального страхування, що визначали завдання для страхових органів на місцях. Окремий розділ присвячувався практиці соціального страхування в союзних республіках, в тому числі і в Україні, через діяльність постійних кореспондентів при кожній окружній страховій касі. У рубриці «За рубежом» подавалися матеріали про функціонування системи соціального страхування в передових країнах Європи та Америки, що можуть бути використані дослідниками для порівняльного аналізу. Наприкінці кожного номера подавалася бібліографія джерел і літератури із соціального страхування.

Матеріали директивного характеру (постанови, інструкції, обіжники) та відомості про роботу страхових органів у складі Наркомату соціального забезпечення УСРР у 1922 р. містив «Вестник социального обеспечения», що виходив у 1921–1931 рр., в тому числі протягом 1925–1929 рр. українською мовою. Подана в ньому інформація, яка відображала початковий період діяльності страхових органів в Україні, є надзвичайно важливою, оскільки в матеріалах Центрального державного архіву цей період представлений досить фрагментарно. Друкований орган НКП УСРР «Питання праці на Україні», що виходив один раз на два тижні у 1928–1931 рр. українською та російською мовами, публікував переважно статті про роботу страхових кас з забезпечення робітників найбільших промислових підприємств допомогами та пенсіями. «Вісті Всеукраїнської ради професійних спілок», як офіційне видання наркомату праці та професійних спілок, що виходило впродовж досліджуваного періоду (1921–1935 рр.) також під назвами «Вестник народного комиссариата труда на Украине», «Бюллетень управления уполномоченного Наркомтруда РСФСР при Совнаркомехе УССР», «Известия управления уполномоченного Наркомтруда РСФСР при Совнаркомехе УССР», «Вісті народного комісаріату праці УСРР (1926–1938 рр.)» включали в себе поточне законодавство та відомчі розпорядження радянських і партійних органів з керівництва соціальним страхуванням. «Вестник профдвижения Украины», як орган ВУРПС та ВУЦВК УСРР, що виходив у 1922–1929 рр. містив спеціальний відділ для висвітлення питань соцстраху в Україні. Окремі матеріали, що стосувалися сфери соціального страхування можна зустріти і в інших виданнях загальносоюзного характеру: «Вопросы труда», «Вестник труда», «Гигиена труда» тощо. Певні прогалини нормативного характеру, особливо 1930-х рр., можна відтворити через використання поточних відомчих бюлетенів ВЦРПС, НКОЗ УСРР, ГУСС та газет «Известия ЦИК СССР», «Известия НКТ СССР».

Отже, опубліковані джерела 1920–30-х рр., маючи різний ступінь достовірності та репрезентативності, відіграли важливу роль у створенні цілісної характеристики діяльності органів соціального страхування та визначенні їх місця і ролі у системі соціального захисту

населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сборник постановлений и распоряжений по социальному страхованию. – Харьков: Уполнаркомтруд РСФСР при СНК УССР, 1923. – 332 с.
2. Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине. Под общей редакцией И.И. Фреймана. – Харьков: «Вопросы труда», 1926. – 499 с.
3. Фрейман И.И. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. – Харків: Питання праці, 1929. – 270 с.
4. Горбунов А. И., Гутерман Б.Н., Усиков А.Я. Действующее законодательство по социальному страхованию СССР и РСФСР. Под ред. проф. Е.Н. Даниловой. – М.: Гострудиздат, 1930. – 774 с.
5. Збірка постанов по державному соціальному страхуванню. – К.: Радянська торгівля, 1937. – 30 с.
6. Государственное социальное страхование в СССР. Сборник официальных материалов. - М.: Профиздат, 1954. – 319с; Сборник важнейших постановлений и ведомственных распоряжений по социальному страхованию. – М.: Госфиниздат, 1940. – 348 с.
7. Действующее законодательство об обеспечении в порядке социального страхования по инвалидности, по случаю потери кормильца, по старости и за выслугу лет. На 1 января 1930 г. – М.: Гострудиздат., - 1930. - 280 с.; Действующее законодательство по обеспечению в порядке социального страхования по безработице. - М.: Гострудиздат.,- 1930. - 111 с.; Действующие законы об обеспечении в порядке социального страхования по временной нетрудоспособности. - М.: Гострудиздат., - 1930.- 102 с.; Збірник правил про забезпечення учасників страхкас допомогою з причин тимчасової непрацездатності, пенсією та додатковими видами (на народжених, на годування дитини та на поховання. – Х., 1934. – 56 с та ін.
8. Эрдели Б.В. Законодательство о труде в зарубежных странах. Выпуск 3. Социальное страхование. Сравнительный обзор иностранного и советского законодательства. – М.: Вопросы труда, 1927. – 45 с.
9. Финансовой отчет и анализ финансового положения социального страхования на Украине за 1-ю половину 1923/24 г.- Харьков: Издание Главного управления социального страхования НКТ УССР, 1924. – 92 с.
10. Социальное страхование в 1924-1925 гг. Материалы к страховой компании. – М.: Вопросы труда, 1925. – 118 с.
11. Социальное страхование на Украине в 1925-1926 гг. – Харьков: Изд. НКТ УССР, 1927. – 123 с.
12. Соціальне страхування на Україні у 1926-1927 рр. (Статистичні та фінансові матеріали. – Харків, 1928. – 144 с.
13. Соціально страхування на Україні у 1927-1928 рр. (Статистичні та фінансові матеріали. – Харків, 1929. – 131 с.
14. Бюджет государственного страхования на 1938 год. – М.: Профиздат, 1938. – 54 с; Бюджет державного соціального страхування на 1935 рік. – Харків: Український робітник, 1935. – 56 с.
15. Материалы по статистике социального страхования на Украине. Под ред. проф. Э.М. Кагана. Вып. I. – Харьков: Издание Главного управления социального страхования на Украине, 1927. – 148 с; Материалы по статистике социального страхования на Украине. Под ред. И.И. Фреймана и проф. Э.М. Кагана. Вып. II. – Харьков: Издательство «Вопросы труда», 1927. – 205 с.
16. Статистические материалы по труду и социальному страхованию за 1925-1926 год. Под ред. Л.Я. Минца и И.Ф. Энгеля. – М.: Вопросы труда, 1927. – 88 с; Статистические материалы по труду и социальному страхованию за 1926-1927 год. Под ред. Л.Я. Минца и И.Ф. Энгеля. – М.: Вопросы труда, 1927. – 48 с.
17. Резолюції прийняті на 1-й окружній страховій конференції Сумської округи 17-20 грудня 1925 року. – Суми: Окрстрахкаса, 1926. – 19 с.; Краткий отчет 2-й Киевской окружной страховой конференции 13-17 января 1926 р. – К.: Окрстрахкасса, 1926. – 92 с.; Звіт Сумської окружної каси соціального страхування з 1 жовтня 1925 по 1 жовтня 1926 р. – Суми: Окрстрахкаса, 1927. – 24 с.; Годовой отчет о работе Харьковской окружной страховой кассы социального страхования за время с 1 октября 1926 по 1 октября 1927 г. – Харьков: Окрстрахкасса, 1928. – 24 с.; Отчет о работе комитета Днепропетровской окружной кассы социального страхования за 1927/28 операционный год. – Днепропетровск: Окрстрахкасса, 1928. – 50 с.; Резолюції V-ї Вінницької окружної страхової конференції 10-13 січня 1926 р. – Вінниця: Окрстрахкаса 1926. – 16 с.; Отчет 1-й Луганской окружной межсоюзной конференции 10-14 января 1926 г. – Луганск: Окрстрахкасса, 1926. – 90 с.
18. Україна: Статистичний довідник. — Х.: ЦСУ, 1925. — 516 с; Україна: Статистичний щорічник. — Х.: ЦСУ УСРР, 1926. — 407 с.; Україна: Статистичний щорічник на 1928 р. — Х.: ЦСУ, 1928. — 387 с.; Україна: Статистичний щорічник на 1929 р. — Х.: ЦСУ, 1929. — 399 с.
19. Важка промисловість УСРР: Підсумки промисловості за перші 5 місяців 1932 р. та виконання п'ятирічки. – Харків: ОНТВ України, 1932. – 80 с; Праця в промислових закладах України в 1926 році: Статистика праці № 127. — Х.: ЦСУ УСРР, 1928. — 214 с.
20. Праця в п'ятирічному плані розвитку народного господарства УСРР: 1928/29 – 1932/33 рр. – Харків:

- Питання праці, 1929. – 144 с.; Стан праці в першому півріччі 1924/25 р. – Харків: ЦСУ УСРР, 1925. – 85 с.; Праця в УРСР. (Статистичний довідник). – К.: Державне видавництво народного господарства, 1937. – 302 с.
21. Медико-санітарна справа в містах України на 1 жовтня 1924 р. – Харків: ЦСУ УСРР, 1925. – 94 с.
  22. ВКП(б) и профсоюзы о социальном страховании: Сб. документов / Под общ. Ред. Д. Антошкина. – М.: Профиздат, 1934. – 182 с.; Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании. Сборник документов. Подготовили к изданию А. Таубер и И. Ахматовский. – М.: Профиздат, 1940. – 112 с.; Директивы ВКП(б) по хозяйственным вопросам. – М.: Профиздат, 1931. – 628 с.
  23. Девятый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 6—12 декабря 1925 г.: Стенографический отчет. — Х.: Пролетарий, 1926. — 395 с.; Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 20—19 листопада 1927 р.: Стенографічний звіт. — Х.: Держвидав України, 1928. — 619 с.
  24. Седьмой Всеукраинский съезд Советов. 10—14 декабря 1922 г.: Стенографический отчет. — Х.: Изд-во Управления делами ВУЦИК, 1922. — 95 с.; XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів: Стенографічний звіт. — Х.: Вид-во Оргвідділу ВУЦВК, 1929. — 769 с.; XII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 25 лютого — 4 березня 1931 р.: Стенографічний звіт. — Х.: Вид-во Оргвідділу ВУЦВК, 1931. — 466 с.
  25. Второй съезд профсоюзов Украины 3—8 ноября 1924 г.: Стенографический отчет. — Х.: Изд-во ВУСПС, 1924. — 232 с.; Резолюції IV пленуму профспілок 3—5 липня 1933 р. — Х.: Український робітник, 1933. — 34 с.; IV-й Всеукраїнський з'їзд профспілок 1—8 грудня 1928 р.: Стенографічний звіт. — Б. м., Укр. робітник, б. р. — 448 с.
  26. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.). Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1964. – 593 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926 – 1932 гг.). Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1966. – 594 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933 – 1941 гг. Сборник документов и материалов. Ч. 1. – К.: Наукова думка, 1977. – 511 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933 – 1941 гг. Сборник документов и материалов. Ч. 2. – К.: Наукова думка, 1977. – 288 с.

Мельничук О.А. ОПУБЛИКОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ СОЦИАЛЬНОГО СТРАХОВАНИЯ В СОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ 1920 – 30-Х ГГ.

В статье анализируются опубликованные источники, которые освещают организационно-правовые принципы и практику социального страхования в Украине на протяжении 1920 – 30-х гг.

Ключевые слова: сборники документов, официальная статистика, периодические издания, систематизация законодательства.

Melnychuk O.A. THE PUBLISHED SOURCES TO ON HISTORY OF SOCIAL SECURITY IN SOVIET UKRAINE 1920 – 30TH.

The published sources which light organization rightful principles and practice of social security in Ukraine during 1920 are analysed in the article – 30th

Key words: collections of documents, official statistics, magazines, systematization of legislation.

УДК 930[94(477) «195/196»:631]

Ж.Б. Кукура

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР (1950 – 1960-ТІ РР.) В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті досліджується вивчення проблеми розвитку сільського господарства УРСР в 1950-ті – 60-ті рр. в сучасній українській історіографії. Зроблена спроба систематизації наукових досягнень з даної проблеми.

Ключові слова: аграрний сектор економіки, колгоспи, УРСР, сучасна історіографія.

У нинішніх умовах розвитку нашої держави, проблеми сільського господарства, на жаль, не знаходять свого вирішення ще з часу здобуття Україною незалежності. Тому тема нашого

- Питання праці, 1929. – 144 с.; Стан праці в першому півріччі 1924/25 р. – Харків: ЦСУ УСРР, 1925. – 85 с.; Праця в УРСР. (Статистичний довідник). – К.: Державне видавництво народного господарства, 1937. – 302 с.
21. Медико-санітарна справа в містах України на 1 жовтня 1924 р. – Харків: ЦСУ УСРР, 1925. – 94 с.
  22. ВКП(б) и профсоюзы о социальном страховании: Сб. документов / Под общ. Ред. Д. Антошкина. – М.: Профиздат, 1934. – 182 с.; Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании. Сборник документов. Подготовили к изданию А. Таубер и И. Ахматовский. – М.: Профиздат, 1940. – 112 с.; Директивы ВКП(б) по хозяйственным вопросам. – М.: Профиздат, 1931. – 628 с.
  23. Девятый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 6—12 декабря 1925 г.: Стенографический отчет. — Х.: Пролетарий, 1926. — 395 с.; Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 20—19 листопада 1927 р.: Стенографічний звіт. — Х.: Держвидав України, 1928. — 619 с.
  24. Седьмой Всеукраинский съезд Советов. 10—14 декабря 1922 г.: Стенографический отчет. — Х.: Изд-во Управления делами ВУЦИК, 1922. — 95 с.; XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів: Стенографічний звіт. — Х.: Вид-во Оргвідділу ВУЦВК, 1929. — 769 с.; XII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 25 лютого — 4 березня 1931 р.: Стенографічний звіт. — Х.: Вид-во Оргвідділу ВУЦВК, 1931. — 466 с.
  25. Второй съезд профсоюзов Украины 3—8 ноября 1924 г.: Стенографический отчет. — Х.: Изд-во ВУСПС, 1924. — 232 с.; Резолюції IV пленуму профспілок 3—5 липня 1933 р. — Х.: Український робітник, 1933. — 34 с.; IV-й Всеукраїнський з'їзд профспілок 1—8 грудня 1928 р.: Стенографічний звіт. — Б. м., Укр. робітник, б. р. — 448 с.
  26. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.). Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1964. – 593 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926 – 1932 гг.). Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1966. – 594 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933 – 1941 гг. Сборник документов и материалов. Ч. 1. – К.: Наукова думка, 1977. – 511 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933 – 1941 гг. Сборник документов и материалов. Ч. 2. – К.: Наукова думка, 1977. – 288 с.

Мельничук О.А. ОПУБЛИКОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ СОЦИАЛЬНОГО СТРАХОВАНИЯ В СОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ 1920 – 30-Х ГГ.

В статье анализируются опубликованные источники, которые освещают организационно-правовые принципы и практику социального страхования в Украине на протяжении 1920 – 30-х гг.

Ключевые слова: сборники документов, официальная статистика, периодические издания, систематизация законодательства.

Melnychuk O.A. THE PUBLISHED SOURCES TO ON HISTORY OF SOCIAL SECURITY IN SOVIET UKRAINE 1920 – 30TH.

The published sources which light organization rightful principles and practice of social security in Ukraine during 1920 are analysed in the article – 30th

Key words: collections of documents, official statistics, magazines, systematization of legislation.

УДК 930[94(477) «195/196»:631]

Ж.Б. Кукура

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР (1950 – 1960-ТІ РР.) В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті досліджується вивчення проблеми розвитку сільського господарства УРСР в 1950-ті – 60-ті рр. в сучасній українській історіографії. Зроблена спроба систематизації наукових досягнень з даної проблеми.

Ключові слова: аграрний сектор економіки, колгоспи, УРСР, сучасна історіографія.

У нинішніх умовах розвитку нашої держави, проблеми сільського господарства, на жаль, не знаходять свого вирішення ще з часу здобуття Україною незалежності. Тому тема нашого

дослідження продовжує залишатися актуальною й нині. Зважаючи на особливості розвитку тогочасного українського села, беручи до уваги ті помилки, яких припускалось радянське керівництво, ми повинні досконало вивчати минулий досвід заради правильного вирішення тих проблем, які постають на шляху державотворчих процесів.

Тому метою нашого дослідження є з'ясувати, які проблеми розвитку сільського господарства УРСР в 1950-ті – 60-ті висвітлювались в сучасній українській історіографії та показати наукове бачення їх вирішення.

Об'єктом дослідження є сучасна українська історіографія.

Предмет – вивчення проблеми розвитку сільського господарства УРСР в 1950-ті – 60-ті рр. в сучасній українській історіографії.

Обмеження огляду історіографії даної проблеми лише працями сучасних українських дослідників автор обумовлює необхідністю більш глибокого їх аналізу, а також вузькими рамками даного дослідження.

Історіографія цього питання представлена у праці «Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття» [1]. Різних аспектів історіографії з аграрно-селянського питання торкались Л.Ю. Беренштейн, В.Я. Галаган, В.П. Михайлюк, І.П. Прокопенко [2], В.К. Баран [3; 4], П.П. Панченко [5], І.М. Лубко [13].

Проблеми розвитку сільського господарства знайшли своє відображення в монографіях сучасних істориків, на сторінках періодичних історичних видань, у збірниках наукових праць, в авторефератах та дисертаційних дослідженнях.

Насамперед слід розглянути монографії, які присвячені дослідженню особливостей розвитку аграрного сектору економіки УРСР в 50-60-ті рр. ХХ ст., а також ті праці, в яких в контексті вивчення хрущовських реформ певне місце відводиться реформуванню сільського господарства.

Однією з таких праць є монографія історика, який безпосередньо займається вивченням проблем українського села в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст., І.М. Романюка «Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття» [6]. Автор досліджує соціально-економічні та культурні процеси в українському селі в 1950-ті – першій половині 60-х рр. Особлива увага приділена політиці реформування села в роки «відлиги», змінам в організації сільського господарства.

Зважаючи на обмежені рамки нашої статті, звернемо увагу лише на окремі висновки, до яких приходять І.М. Романюк у своєму дослідженні.

Зокрема автор переконаний, що колгоспи, отримавши досить значну порівняно з минулим, свободу дій, все ж справжніми господарями на землі не стали. Система економічного примусу, що ставила їх у повну залежність від директивних органів, так подолана й не була. Механізм, за допомогою якого держава без особливих проблем отримувала від колгоспів всі потрібні їй ресурси, продовжував активно функціонувати [6, с. 48].

Розширення радгоспного сектору в сільському господарстві визначалось діючим механізмом радянського ладу, спрямованого на підвищення рівня усупільнення виробництва й наростання одноманітності відносин власності, що не тільки призвело до її одержавлення й деградації, а й подальшого відчуження трудівника від землі та інших матеріальних засобів [6, с. 59].

Державна політика укрупнення колгоспів була політикою, спрямованою проти селянства як соціальної верстви суспільства. Цими заходами була зроблена ще одна спроба трансформації сільськогосподарської праці в тип індустріальної [6, 91].

Оцінюючи спроби М. Хрущова реформувати сільське господарство, І.М. Романюк зазначає ще один важливий, на його думку, чинник. Завзятий опір змінам чинився з боку старих, ще сталінських структур компартії та уряду, які блокували реальне здійснення в сім реформ. Та й самі реформи не були спрямовані на корінну ломку системи. При цьому недооцінювати реформи 50-х – першої половини 60-х рр. не можна. Вони зробили перший пролом у командно-адміністративній системі керівництва сільським господарством і колгоспами, хоч до її ліквідації було ще далеко. Адміністративно-командний підхід держави до питань господарювання з особливою силою вразив сільськогосподарське виробництво. Галузь розглядалась винятково як сировинний придаток індустрії, надійне джерело покриття видатків військово-промислового комплексу [6, с. 250].

Описуючи становище України після смерті Сталіна, історик В.К. Баран один з розділів своїх нарисів присвячує проблемам в сільському господарстві країни. Називаючи сільське

господарство «пасинком соціалізму», історик стверджує, що з часів колективізації воно перебувало в стані хронічного застою [7, с. 26].

Стан сільського господарства в період хрущовського керівництва охарактеризований дослідником як такий, що покращився до середини 50-х років, проте з другої половини 50-х пішов спад в сільськогосподарському розвитку. Певне значення у розвитку аграрної політики В.К. Баран відводить пленумам ЦК КПРС, які відбулися у 1953–1955 рр. Вжиті тоді заходи, вважає історик, сприяли піднесенню сільського господарства і поліпшенню становища трудящих. Серед найважливіших кроків М. Хрущова автор називає підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників, збільшення державних асигнувань на потреби села, покращення технічного і кадрового забезпечення господарств [7, с. 26].

Але, як тільки економіка села зміцніла, коли стало помітним зростання урожайності зернових, поголів'я худоби, – почалися дальші обмеження особистих господарств колгоспників, констатує дослідник. Після 1958 р. темпи розвитку сільського господарства значно знизились, складаючи в середньому 2,0% на рік, виробництво продуктів тваринництва майже не зросло [7, 29]. Аналогічні погляди на політику хрущовської влади в галузі сільського господарства має В.М. Даниленко, який разом з В.К. Бараном створили багатотомну працю «Україна крізь віки», один з томів якої присвячений періоду 1946–1980-х рр. – «Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.)» [8]. Сама назва тому «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)» свідчить про те, що даний період в історії радянської України – це період, в якому криза мала системний характер, і, наближаючись до 90-х років вона загострювалась, що було зумовлене традиційними, неефективними методами керівництва республікою.

Певну інформацію про становище в сільському господарстві України в часи правління М. Хрущова можна знайти в монографіях Л.В. Ковпак «Найближча історія: Україна 1945–2000 рр.» [9] та «Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.)» [10]. Аналізуючи пенсійну реформу 1956 р., історик звертає увагу на соціальне забезпечення колгоспників, яке, за її словами, мало свої специфічні риси. Зокрема, воно здійснювалось за рахунок колгоспів і залежало від їхнього економічного стану, а також від встановленого в кожній артілі порядку призначення пенсій. Проте висновок, до якого приходять Л.В. Ковпак, переконує нас в тому, що в цілому система соціального забезпечення інвалідів і престарілих у сільській місцевості була не досконалою. Колгоспи обмежували цю роботу наданням матеріальних коштів через каси взаємодопомоги, але ті не володіли достатніми фондами [9, 37].

Відчувається критика автора в характеристиці певних кроків Хрущова в аграрній сфері. Зокрема автор заявляє, що М. Хрущов робив спроби підвищити віддачу сільського господарства, використовуючи волонтаристські, сумнівні експерименти, наприклад, укрупнення колгоспів, перетворення їх у радгоспи, ліквідація так званих «неперспективних» сіл, створення «агроміст» тощо. Почалися всілякі обмеження присадибного господарства колгоспників, щоб воно «не заважало» їм працювати на суспільному виробництві [10, 54].

Збагатили українську історіографію нариси «Історія українського селянства» [11], де окремий розділ присвячений українському селу в добу реформ М. Хрущова. Характеризуючи процеси, що відбувалися в сільському господарстві, автори нарисів роблять спробу відповісти на питання: що ж фактично принесли хрущовські реформи селу? Нарешті відверто було сказано про складне становище радянського сільського господарства. Заявлено про те, що відтоді й надалі поліпшення становища сільського господарства буде одним з головних напрямків діяльності партії і держави. Однак досягнуті результати не були адекватними до поставлених завдань, відповідають на поставлене питання дослідники [11, с. 440].

Аграрна політика М. Хрущова висвітлюється у праці В.М. Литвина «Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965)». Автор дає загальну характеристику політичним ініціативам М. Хрущова в аграрній сфері, відзначає поспішність і необдуманість реформаторських ідей радянського лідера партії, непослідовність в їх реалізації. На окремих прикладах В.М. Литвин показує провали таких починань. Негативно оцінює історик намагання М.Хрущова позмагатися з американським сільським господарством, яке було побудоване на приватному господарюванні. На черговому пленумі ЦК КПРС з аграрних питань, що відбувся в грудні 1959 р., він запевнив усіх, що СРСР незабаром наздожене і обжене американців за виробництвом м'яса [12, с. 130].

Дослідженням проблеми аграрних перетворень М. Хрущова та їхнього впливу на українське село займається І.М. Лубко. Вивчаючи сутність, характер та особливості аграрних перетворень 1953–1964 рр. в українському селі, І.М. Лубко визначає та аналізує етапи реалізації реформ в сільському господарстві, розкриває наслідки нововведень, висвітлює конкретні умови життя селянства в ході реформування аграрного сектору. Історик підкреслює, що протягом досліджуваного періоду (1953–1964 рр.) відбуваються якісно-кількісні зміни в структурі матеріально-технічного забезпечення сільського господарства. Помітно зріс рівень механізації виробничих процесів, особливо тоді, коли техніка стала власністю колгоспів. Проте механізація галузі відбувалася вкрай нерівномірно. Однак, зауважує І.М. Лубко, поступово М. Хрущов починає все більше вдаватися до раніше ним же відкинутих методів адміністрування. Суб'єктивні витоки важливих рішень у сфері аграрної політики 1953–1964 рр. добре проглядаються на прикладі ініційованих М. Хрущовим трьох широкомасштабних програм: освоєння цілинних земель, різкого розширення посівів кукурудзи та форсування підйому тваринницької галузі [13, с. 12]. Звернемо увагу на висновки, до яких приходять І.М. Лубко. Масштабні кампанії та акції, голосно ініційовані М. Хрущовим, вважає дослідниця, передбачали вирішення найгостріших проблем сільського господарства та економіки країни в цілому і мали яскраво виражене гуманістичне спрямування. Кардинальні організаційно-управлінські, а згодом і політичні реформи ініційовані М. Хрущовим, розхитали традиційну радянську систему функціонування аграрного сектору економіки. Проте в їх автора забракувало мужності підняти руку на саму сутність системи, продуктом якої він був. М. Хрущов близько підійшов до розуміння об'єктивної необхідності і глибоких перетворень в сільському господарстві країни. Зокрема переведення його на сучасні індустріальні рейки. Намічені шляхи та суто технологічні рішення в умовах України були раціональними й досить прогресивними. Закладений за його ініціативи фундамент інтенсифікації сільського господарства був сповна використаний у майбутньому [13, с. 16].

Проблема сільськогосподарського розвитку радянської України в добу Хрущова зацікавила учасників наукового семінару, присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова.

Порівнюючи становище України в добу Леніна, Сталіна і Хрущова, С.В. Кульчицький протиставляє терористичним сталінським методам демократизацію політичного життя за М. Хрущова. Зокрема, що стосується сільського господарства, історик наголошує на тому, що уряд здійснив істотне скорочення збройних сил і почав вкладати зекономлені кошти у сільське господарство. Паспортна система поширилась на сільську місцевість [14, с. 10].

Займаючись дослідженнями проблем аграрного розвитку, Л.Ю. Беренштейн поповнює список своїх праць, беручи участь в науковому семінарі і представивши свою статтю на сторінках збірника. Аналізуючи стан аграрного сектору економіки радянської України, автор виділяє певні позитивні результати втілення в життя концептуальних настанов М.С. Хрущова з аграрно-селянського питання. Це, зокрема, розширення соціальних і юридичних прав хліборобів: було скасовано фактичне прикріплення селян до місця проживання і роботи. Вони одержали паспорти й можливість самостійно вирішувати, де їм жити й чим займатися. З середини 50-х рр. для працівників сільського господарства були введені пенсії [15, с. 80].

Водночас дослідник звертає увагу і на невдачі та помилки у діяльності першого секретаря. Програми з проблем організації сільськогосподарського виробництва не були реалізовані. Окрім того, на початку 60-х рр., коли вони повинні були дати позитивні наслідки, поглибилися кризові явища в сільськогосподарському виробництві [15, с. 83].

Про суперечливі підходи до вирішення проблем власності, переконаний Л.Ю. Беренштейн, свідчать судження М.С. Хрущова щодо проблеми розвитку машино-тракторних станцій. На XX з'їзді КПРС (1956) він говорив про необхідність їх зміцнення і підвищення ролі в розвитку аграрного сектора. У лютому 1958 р. вже йшла мова про їх так звану реорганізацію [15, с. 84].

Важливими для історіографії обраної нами проблеми є окремі публікації в історичних періодичних виданнях. Так С.В. Кульчицький в контексті дослідження реформ 1956–1964 рр., цікавиться впливом аграрної політики М.Хрущова на сільське господарство України. В аграрній політиці М. Хрущова, на думку історика, завжди співіснували ідеологічна і прагматична тенденції. Найчастіше перемагала перша з них. Керуючись комуністичною доктриною, перший секретар ЦК КПРС прагнув відштовхнути колгоспників від присадибної ділянки, щоб вона не «заважала» їм працювати в громадському господарстві. Аналізуючи інші

.....
ініціативи М. Хрущова в сільському господарстві, С.В.Кульчицький доходить до висновку, що у середині 1963 р. сільське господарство знову перетворилося на найслабшу ланку хронічно хворої радянської економіки [16, с. 126].

Дослідження проблеми аграрних реформ 1950-х – першої половини 1960-х рр. та їх впливу на українське село знаходять своє логічне продовження в публікаціях І.М. Лубко [17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24;], І.М. Романюка [25; 26; 27;], С.О. Шамари [28], С.А. Морозової [29]. Автори торкаються різних сторін діяльності першого секретаря в аграрній сфері, розкривають проблеми трансформацій в сільському господарстві радянської України 50–60-х роках ХХ ст., висвітлюють становище сільського населення в умовах перетворень, аналізують особистість М. Хрущова та показують його роль в житті українського села.

Отже, питання реформування аграрного сектору економіки радянської України посідає чільне місце в новітній українській історіографії. На відміну від радянських дослідників, які перебували під ідеологічним впливом тогочасної влади, сучасні історики роблять спроби об'єктивного підходу до оцінки хрущовських перетворень в аграрній сфері.

Сподіваємося, що дане дослідження не обмежиться рамками цієї статті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / За ред. С.В. Кульчицького, Л.Ю. Беренштейна. – К.: Інститут історії України НАНУ, НАУ, 1999. – 526 с.
2. Висвітлення аграрних відносин в Україні у працях вчених і політичних діячів української діаспори (1917-1991 рр.) / Л.Ю. Беренштейн, В.Я. Галаган, В.П. Михайлюк, І.П. Прокопенко. – К., 1992. – 325 с.
3. Баран В.К. Україна 1950-1960 рр.: еволюція тоталітарної системи. Автореферат дис. д-ра іст. наук (07.00.01) / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1997. – 46 с.
4. Баран В.К. Україна 1950-1960 рр.: еволюція тоталітарної системи / В.К. Баран. - НАНУ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1997. – 46 с.
5. Українське село у 20-90-х роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис) / Беренштейн Л.Ю., Панченко П.П. та ін. – К., 1998.
6. Романюк І.М. «Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття» / І.М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
7. Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. / В.К. Баран. – Львів: МП «Свобода», 1992. – 124 с., іл.
8. Україна крізь віки: в 15 т. / Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.) Т. 13. – К.: Вид. Дім Альтернативи, 1999. – 303 с.
9. Ковпак Л.В. «Найближча історія: Україна 1945-2000 рр. / Л.В. Ковпак. – К.: Наш час, 2007. – 248 с.: іл.
10. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
11. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / В.А. Смолій (відп. ред.), - К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2 / О.В. Андросук, В.К. Баран, О.М. Веселова та ін. – 2000. – 652 с., іл.
12. Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965) / В.М. Литвин. – К.: Вид. дім «Лі-Терра», 2004. – 272 с.
13. Лубко І.М. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953-1964 рр.) : автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук / І.М. Лубко. – Донецьк, 2002. – 19 с.
14. Кульчицький С.В. М.С. Хрущов і Україна / С.В. Кульчицький. // Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С 6-11.
15. Беренштейн Л.Ю. Аграрні проблеми у діяльності М.С. Хрущова / Л.Ю. Беренштейн // Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 79-87.
16. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956-1964) / С.В. Кульчицький // УДЖ. – 1998. - № 3. – с. 120-129.
17. Лубко І.М. Особисте підсобне господарство українського селянства в контексті аграрної політики М. Хрущова / І.М. Лубко // Вісник ЧДУ. – Черкаси, 2000. – Вип. 21. – С. 91-96.
18. Лубко І.М. Стан матеріально-технічної бази колгоспів України в 1953-1964 рр. / І.М. Лубко // Вісник ЧДУ. – Черкаси, 2001. – Вип. 27. – С. 98-101.
19. Лубко І.М. Спроби організаційно-економічного подолання кризи колгоспного виробництва в середині 50-х – на початку 60-х рр. / І.М. Лубко // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси. 2002. – Вип. 5. - С. 116-119.
20. Лубко І.М. Реорганізація МТС та її соціально-економічні наслідки в Україні (1958-1964 рр.) / І.М. Лубко // Вісник ЧДУ. – Черкаси, 2001. – Вип. 33. – С. 115-118.

21. Лубко І.М. Матеріальна зацікавленість колгоспників як фактор підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва / І.М. Лубко // Збірник наукових праць Миколаївської філії національного університету «Києво-Могилянська академія». – Миколаїв, 2002. – С. 51-55.
22. Лубко І.М. Висвітлення проблем аграрної політики М. Хрущова в сучасній історіографії / І.М. Лубко // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси, 2000. – вип. 1. – С. 21-26.
23. Лубко І.М. Суб'єктивний фактор в аграрній перетвореннях середини 50-х – на початку 60-х рр. / І.М. Лубко // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. Матеріали III Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 316-319.
24. Лубко І.М. Лібералізація планового централізму в другій половині 50-х років ХХ століття / І.М. Лубко // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 242-244.
25. Романюк І.М. Трансформація колгоспів України у другій половині 50-60-х рр.. ХХ ст. / І.М. Романюк. // Український селянин. – 2003. – Вип. 7. – С. 161-162.
26. Романюк І.М. Наслідки проведення в Україні реорганізації машино-тракторних станцій у 1958 р. / І.М. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2003. – С.80-86.
27. Романюк І.М. Стан матеріально-технічного забезпечення українського села після реорганізації МТС у 1958 р. / І.М. Романюк. // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – 2007. – Вип.11. – С. 408- 414.
28. Шамара С.О. Проблеми розвитку сільського господарства Черкаської області в 1954-1965 рр. / С.О. Шамара. // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 244-247.
29. Морозова С.А. Хімізація сільського господарства України у 60-80-ті роки ХХ століття та її наслідки / С.А. Морозова // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 247-250.

Кукуруза Ж.Б. ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УССР (1950– 60-Е ГГ.) В НОВЕЙШЕЙ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.

Исследуется изучение проблем развития сельского хозяйства УССР (1950– 60-е гг.) в новейшей украинской историографии. Сделана попытка систематизации научных достижений по данной проблеме.

Ключевые слова: аграрный сектор экономики, колхозы, УССР, современная историография.

Kukuruza Z.B. THE PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURE IN USSR (1950 – 60-TH) IN THE CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY.

The study of the problems of the development of the agriculture in USSR (1950 – 60-th) in the contemporary Ukrainian historiography is investigated in the article. The attempt of systematization scientific achievement is on this issue was done.

Key words: agricultural cektor, economic, kolhos, USSA, _historiography.

УДК 94(477) «1960-1980»

О.В. Лісовська

**СТАНОВИЩЕ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА
В 60–80-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ**

У статті зроблена спроба комплексного висвітлення сучасних історичних поглядів на становище матеріально-технічної бази українського села в 60–80-ті роки ХХ ст. Аналізуються наукові праці періоду незалежної України. З'ясовано структуру, повноту й достовірність знань про матеріально-технічне забезпечення села.

Ключові слова: історіографія, українське село, сільське господарство, матеріально-технічна база.

Стан вивчення розвитку матеріально-технічної бази українського села в 1960–1980-х роках не можна назвати задовільним. Хоч ця проблема розглядалася в багатьох працях, проте в жодній з них вона не була цілісно відображена.

Тривалий час в історичній науці практикувався описовий підхід у галузі сільського господарства і майже зовсім не розкривався справжній діалектичний процес. Справді наукове переосмислення новітньої аграрної історії України розпочалося з початку 90-х рр. ХХ ст.

21. Лубко І.М. Матеріальна зацікавленість колгоспників як фактор підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва / І.М. Лубко // Збірник наукових праць Миколаївської філії національного університету «Києво-Могилянська академія». – Миколаїв, 2002. – С. 51-55.
22. Лубко І.М. Висвітлення проблем аграрної політики М. Хрущова в сучасній історіографії / І.М. Лубко // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси, 2000. – вип. 1. – С. 21-26.
23. Лубко І.М. Суб'єктивний фактор в аграрній перетвореннях середини 50-х – на початку 60-х рр. / І.М. Лубко // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. Матеріали III Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 316-319.
24. Лубко І.М. Лібералізація планового централізму в другій половині 50-х років ХХ століття / І.М. Лубко // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 242-244.
25. Романюк І.М. Трансформація колгоспів України у другій половині 50-60-х рр.. ХХ ст. / І.М. Романюк. // Український селянин. – 2003. – Вип. 7. – С. 161-162.
26. Романюк І.М. Наслідки проведення в Україні реорганізації машино-тракторних станцій у 1958 р. / І.М. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2003. – С.80-86.
27. Романюк І.М. Стан матеріально-технічного забезпечення українського села після реорганізації МТС у 1958 р. / І.М. Романюк. // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – 2007. – Вип.11. – С. 408- 414.
28. Шамара С.О. Проблеми розвитку сільського господарства Черкаської області в 1954-1965 рр. / С.О. Шамара. // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 244-247.
29. Морозова С.А. Хімізація сільського господарства України у 60-80-ті роки ХХ століття та її наслідки / С.А. Морозова // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 247-250.

Кукуруза Ж.Б. ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УССР (1950– 60-Е ГГ.) В НОВЕЙШЕЙ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.

Исследуется изучение проблем развития сельского хозяйства УССР (1950– 60-е гг.) в новейшей украинской историографии. Сделана попытка систематизации научных достижений по данной проблеме.

Ключевые слова: аграрный сектор экономики, колхозы, УССР, современная историография.

Kukuruza Z.B. THE PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURE IN USSR (1950 – 60-TH) IN THE CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY.

The study of the problems of the development of the agriculture in USSR (1950 – 60-th) in the contemporary Ukrainian historiography is investigated in the article. The attempt of systematization scientific achievement is on this issue was done.

Key words: agricultural cektor, economic, kolhos, USSA, _historiography.

УДК 94(477) «1960-1980»

О.В. Лісовська

**СТАНОВИЩЕ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА
В 60–80-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ**

У статті зроблена спроба комплексного висвітлення сучасних історичних поглядів на становище матеріально-технічної бази українського села в 60–80-ті роки ХХ ст. Аналізуються наукові праці періоду незалежної України. З'ясовано структуру, повноту й достовірність знань про матеріально-технічне забезпечення села.

Ключові слова: історіографія, українське село, сільське господарство, матеріально-технічна база.

Стан вивчення розвитку матеріально-технічної бази українського села в 1960–1980-х роках не можна назвати задовільним. Хоч ця проблема розглядалася в багатьох працях, проте в жодній з них вона не була цілісно відображена.

Тривалий час в історичній науці практикувався описовий підхід у галузі сільського господарства і майже зовсім не розкривався справжній діалектичний процес. Справді наукове переосмислення новітньої аграрної історії України розпочалося з початку 90-х рр. ХХ ст.

Дослідники починають аналізувати проблеми сільськогосподарського виробництва з позицій науковості, об'єктивності, історизму. Значно розширився доступ до архівних фондів, з'явилася реальна можливість повно і неупереджено висвітлювати історичні процеси та події. Протягом 1991–2009 років опубліковано чимало змістовних праць, які тематично чи хронологічно торкалися окресленої проблеми.

Так монографія Г. Сургая «Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс» поєднує старі й нові підходи при оцінці не тільки розвитку аграрної економіки, але й деяких соціальних аспектів сільськогосподарського виробництва, зокрема запровадження нових форм організації праці в колгоспах і радгоспах, підготовки сільськогосподарських кадрів тощо [1].

П. Панченко в праці «Сторінки історії України ХХ ст.: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги)» по-новому підійшов до питань розвитку аграрного сектора [2]. У дослідженні в більш критичній формі аналізуються прорахунки влади при керівництві аграрним сектором. Автор наголошує, що держава суворо диктує селу тверді, передусім їй вигідні ціни закупівлі сільськогосподарської продукції, встановлює сприятливі для неї ціни на аграрну техніку та знаряддя праці, монополізує податкову політику.

Колектив авторів Інституту історії України, до складу якого входив П. Панченко, приділив увагу дослідженню розвитку українського села в 20–90-ті роки ХХ ст. [3]. Беручи до уваги рівень технічного оснащення сільського господарства, його матеріальне забезпечення з боку держави, науковці дійшли висновків, що, незважаючи на прийняття багатьох постанов і рішень, у 50–80-х роках в аграрному виробництві посилювалися кризові явища, що призвело до погіршення продовольчого становища в країні.

Ряд важливих аспектів розвитку сільського господарства показано у спільній роботі П. Панченка та В. Шмарчука [4]. Але стан та розвиток матеріально-технічної бази українського села, як і в багатьох інших працях, показано в загальному контексті аграрної історії. Автори досить докладно проаналізували досягнення і прорахунки в розвитку сільського господарства.

У розділі «Аграрний сектор України 70-х рр. у контексті нового осмислення» показано, що немає підстав розглядати аграрну політику Радянського уряду в зазначений період як науково-комплексну і розраховану на різке піднесення сільськогосподарського виробництва. Навпаки, ця політика стосовно до українського селянина була виснажливо-грабіжницькою. Наступна частина праці «Проблеми українського села у 80-х рр.: пошуки, результати» висвітлює, щоправда, досить побіжно спробу керівництва СРСР вирішити продовольчу проблему в республіці у 80-х рр. шляхом реалізації комплексу заходів. Загалом праця відзначається ґрунтовністю, багатотою джерельною базою, аргументованістю висновків.

Привертає увагу дослідження І. Рибак, присвячене аналізу соціально-побутової структури українського села [5]. У значній за обсягом монографії «Соціально-побутова структура українського села» проаналізовано широкий спектр проблем, пов'язаних із життєдіяльністю українського селянства. На підставі аналізу значного фактичного матеріалу він показав, що до середини 80-х рр. у соціально-побутовій сфері села нагромадилася низка невіршених питань, які створювали істотні труднощі мешканцям села. Досить гостро залишалася проблема якості сільського житла, впорядкування та благоустрою сільських населених пунктів. Значною мірою вони фактично не виходили за межі селянського двору. Відставало медичне та культурно-освітнє обслуговування. Разюча нерівноцінність умов задоволення життєвих потреб сільського населення порівняно з міським спричинила розвиток інтенсивної міграції.

У світлі нового бачення розвиток аграрних відносин в УРСР показано у праці О. Завальнюка та І. Рибак [6]. На основі сучасного осмислення сутності соціально-економічного життя українського селянства у ХХ ст. автори аналізують низку аспектів, пов'язаних із розвитком матеріально-технічної бази Української РСР.

Проблеми, пов'язані з підвищенням загальної культури українського села, пошуком шляхів інтелектуально-професійного забезпечення аграрної сфери, дослідив О. Нікілев [7]. Серед аналізу широкого кола питань, які раніше не були предметом спеціального розгляду науковців, значну увагу автор приділив і матеріально-технічній основі господарювання на селі.

Ряд важливих аспектів досліджуваної проблеми висвітлено в монографії С. Падалки [8]. Розглядаючи загальні проблеми життя українського суспільства в умовах тоталітаризму та посттоталітаризму, автор торкається й питань умов праці та духовності жителів села. Дослідник, зокрема, справедливо вказує на те, що характер і умови праці, зацікавленість чи,

.....
навпаки, відсутність належної зацікавленості в результатах праці через зміни духовності прямо впливають на ставлення працівника до землі.

Серед новітніх публікацій особливу увагу привертають дві близькі за змістом, інформаційно насичені монографії – «Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. XX ст.)» Г. Кривчика [9] та «Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті рр. XX ст.)» С. Падалки [10]. На основі ґрунтовної джерельної бази автори показали, що в основу аграрної політики компартійного керівництва було закладено використання принципів екстенсивного ведення сільського господарства. с. Падалка окремий розділ присвятив матеріальному забезпеченню сільськогосподарського виробництва, де охарактеризував капіталовкладення держави в цю галузь, стан технічного забезпечення рослинництва і тваринництва. Автор дійшов висновків, що матеріально-технічне забезпечення аграрного виробництва значно відставало від потреб часу, державна політика в цій сфері не відзначалася раціональністю, панувало тяжіння до кількісних показників. Уся робота стримувалася економічною політикою тоталітарної держави.

Значну увагу аналізу проблем соціології села, соціальним особливостям сільськогосподарської праці, основним напрямкам соціальної політики держави на селі приділив А. Шатохін [11]. У дослідженні, поряд з іншим, автор розглядає інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва та її вплив на тривалість робочого дня робітників у різні пори року. А. Шатохін також торкається на умовах праці в селі в 70–80-ті роки, оцінюючи їх як незадовільні, що вело до плінності кадрів.

Важливі тенденції соціально-економічного та культурного життя українського селянства у 50-х – першій половині 60-х рр. XX століття проаналізував І. Романюк [12]. Автор спеціально підкреслює те, що через надмірний адміністративний поспіх навіть досить реалістичні у своїй основі новації з інтенсифікації аграрного сектору економіки, започатковані в цей період в Україні з ініціативи М. Хрущова, призвели до стрімкого зростання напруження ситуації в українському селі.

Особливістю праць історіографічного плану, які торкалися аграрного сектору, є те, що вони мали здебільшого проблемний характер, спеціальні публікації було присвячено висвітленню організації партійним і державним керівництвом шляхів впровадження інтенсивних технологій у землеробстві, особливостям розвитку продуктивних сил в аграрному секторі України загалом та спеціально показу особливостей розвитку продуктивних сил у землеробстві. Окремі видання ставили собі за мету аналіз публікацій, присвячених розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства [13] та розвитку продуктивних сил сільського господарства [14].

Вагомі праці історіографічного характеру з'явилися на початку 90-х рр. У 1991 р. була опублікована ґрунтовна праця О. Павлова «Соціальні процеси на селі у 60–80-ті рр.: питання методології та історіографії» [15]. У таких розділах монографії як «Економічні відносини на селі та їх висвітлення в науковій літературі», «Історіографія соціально-класової структури сучасного села», «Дослідження культурно-побутових умов життя сільського населення» було критично проаналізовано оцінки дослідників про місце і роль орендних відносин і господарського розрахунку в діяльності колгоспів і міжгосподарських сільськогосподарських підприємств. У роботі наведено дані про обсяг будівництва житла і культурно-освітніх установ на селі, а також про благоустрій сільських жител. Аналіз переконливо засвідчив, що в більшості праць значно перебільшувалися досягнуті результати.

Понад 170 колективних та індивідуальних монографій, які побачили світ у 70-ті – на початку 90-х рр. XX ст., проаналізовано в праці В. Михайлюка [16]. Автор виокремлює позитивні і негативні моменти в дослідженнях суспільствознавців та визначає десять груп причин кризи сільськогосподарського виробництва: теоретико-методологічні, політичні, організаційні, економічні, демографічні, технічні, технологічні, психологічні, кадрові.

Розглядаючи різноманітні аспекти взаємовідносин людини, техніки і природи, В. Кравчик у монографії «Аграрна політика в ракурсі взаємовідносин людини, техніки і природи» підкреслює, що саме в аграрній сфері виробництва взаємодія цих складових здійснюється найбільш безпосередньо, бо не лише людина, але й техніка та природа також відіграють активну роль, диктуючи свої умови людині, яка вступила у відносини з нею, і, отже, визначаючи значною мірою відповідні дії людини [17].

Відзначимо, що в усіх проаналізованих працях питання стану і розвитку матеріально-технічної бази села не знайшло свого цілісного відображення. Висвітлення цієї теми здійснювалося лише в загальному контексті аналізу аграрної політики в Україні у 60–80-х рр.

Нині дослідники продовжують активно працювати в цій надзвичайно важливій для подальшого аграрного розвитку сфері людського буття. Проте низка питань ще потребує свого подальшого висвітлення. Останні надбання українських науковців не вичерпують пошукових та публікаційних можливостей тематики дослідження, але вони стали достатньо надійним фундаментом для творчого осмислення проблеми і визначення найбільш важливих напрямків подальшого вивчення всього комплексу питань, що стосуються становища матеріально-технічного забезпечення українського села.

Отже, історіографічний аналіз показує, що розробку теми матеріально-технічного забезпечення українського села в 60-80-ті роки ХХ ст. не можна припиняти. Адже в центрі уваги дослідників був переважно стан сільського господарства цього періоду. Меншою мірою висвітлювалися питання постачання галузі технікою, автоматизації та механізації сільськогосподарських робіт, матеріального забезпечення села. Низка вузлових аспектів залишається малодослідженими.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сургай Г.І. Сільське господарство України: Уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К.: Либідь, 1991. – 184 с.
2. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ ст. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги): Навч. посібник для студ. вузів, вчителів та учнів серед. шкіл. – К.: ІСДО, 1995. – 230 с.
3. Українське село у 20-90-х роках ХХ століття: Короткий історико-економічний нарис / [Л.Ю. Бернштейн, П.П. Панченко та ін.]. – К., 1998. – 122 с.
4. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000 – 342 с.
5. Рибак І. Соціально-побутова структура українського села. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.
6. Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 288 с.
7. Нікілев О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.). – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2004. – 208с.
8. Падалка С.С. Україна 60-х – 90-х років ХХ ст. (Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності). – К.: Ін-т історії України, 2000 – 390 с.
9. Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.). – Д.: Вид-во Дніпропетровського університету, 2001. – 192 с.
10. Падалка С.С. Українське село в контексті тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.). – К.: Український центр духовної культури, 2003 – 160 с.
11. Шатохін А.М. Соціологія села. – К.: Науковий світ, 2000. – 271 с.
12. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
13. Котигоренко В.А. К историографии вопроса о повышении роли КПСС в укреплении материально-технической базы сельского хозяйства в десятой пятилетке // Научные труды по истории КПСС. – К., 1980. – Вып. 120. – С. 118-125.
14. Панченко П.П. Дослідження тематики історії селянства і розвитку продуктивних сил сільського господарства // Український історичний журнал. – 1986. – № 7. – С. 26-33.
15. Павлов А.І. Соціальні процеси на селі в 60–80-ті рр.: Питання методології і історіографії. – К.: Либідь, 1991. – 176 с.
16. Михайлюк В.П. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті–початок 90-х рр.). – К.: Вид-во Укрдержагроуніверситету, 1992. – 181 с.
17. Кравчик В.В. Аграрна політика в ракурсі взаємовідносин людини, техніки і природи. – К.: Український центр духовної культури, 2003. – 172 с.

Лисовская О.В. ПОЛОЖЕНИЕ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ УКРАИНСКОГО СЕЛА В 60-80-Е ГОДЫ ХХ ВЕКА: СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

В статье сделана попытка комплексного освещения современных исторических взглядов на положение материально-технической базы украинского села в 60-80-е годы ХХ в. Анализируются научные работы периода независимой Украины. Выяснено структуру, полноту и достоверность знаний о материально-техническом обеспечении села.

Ключевые слова: историография, украинское село, сельское хозяйство, материально-техническая база.

Lisovska O.V. THE SITUATION OF MATERIAL AND TECHNICAL BASE OF THE UKRAINIAN VILLAGE OF 60-80-IES OF XX CENTURY: THE MODERN HISTORIOGRAPHY

The paper attempts a comprehensive coverage of contemporary historical views on the situation of material and technical base of the Ukrainian village of 60-80-ies of XX century. Analyzes the scientific work of the independent Ukraine. To examine the structure, completeness and accuracy of knowledge about the logistics of the village.

Keywords: historiography, Ukrainian village, agriculture, material and technical base.

УДК 930:94(477) «196/199»

К.М. Ніколаєць

ВІТЧИЗНЯНІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ

У статті аналізуються публікації історіографічного спрямування, в яких подається визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років. Авторка висловлює пропозиції щодо поліпшення проведення відповідних студій та визначає дослідників, які внесли найбільший внесок у вивчення цієї проблеми.

Ключові слова: наукові дослідження, історіографія, політичні процеси, методи досліджень, історіографічна ситуація.

Історіографічні студії, метою яких було визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років можна поділити на три нерівні групи. Більшу складають праці науковців радянського періоду, які розглядали українську радянську історіографію як складову частину всієї радянської історіографії, що ґрунтувалася на засадах марксистсько-ленінської методології. Значно менша група історіографічних досліджень утворена працями пострадянських дослідників, які аналізували літературу, присвячену вивченню окремих питань суспільно-політичного життя республіки. Найменшу частину наукових пошуків у даному напрямі складають твори зарубіжних авторів, переважна більшість яких залишаються дотичними до теми дослідження.

Серед історіографічних досліджень радянських науковців, присвячених аналізу праць з історії суспільно-політичних процесів в УРСР, найбільше представлене визначення стану дослідження посилення керівної ролі КПРС, ідеологічної роботи партійних органів та політичної активності представників робітників, селян та певною мірою інтелігенції.

Найбільш вагомий внесок у визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років внесли А.В. Санцевич та Я.С. Калакура. Певною мірою стосується тематики дослідження праця А.В. Санцевича «Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії»[1], де автор визначив низку особливостей написання наукових робіт радянськими вченими, вказавши на недоліки їхньої підготовки. Критиці було піддано слабке застосування конкретно-соціальних досліджень, низький рівень використання результатів прикладних досліджень соціологів. Фактично науковець наголошував на об'єктивності використання міждисциплінарного підходу при написанні студій з історії суспільно-політичних процесів. А.В. Санцевич закликав до розширення публікацій архівних документів, що значно полегшило б роботу вчених, замість опублікування у відповідних збірниках ряду газетних публікацій. Крім того, дослідник окреслив тематику досліджень наукових пошуків у цій сфері із визначенням кількості творів певної тематики. Автор справедливо вказував на важливість встановлення доцільного співвідношення між узагальнюючими дослідженнями історії УРСР та вивченням місцевої історії, від чого, на його думку, залежало переконливе розкриття загального та особливого в історичному процесі.

У роботі А.В.Санцевича «Українська радянська історіографія (1945–1982)» 8 розділ присвячено висвітленню відображення періоду розвинутого соціалізму істориками Української РСР». Тут автор зосередив увагу на аналізі досліджень, автори яких розкривали діяльність

Ключевые слова: историография, украинское село, сельское хозяйство, материально-техническая база.

Lisovska O.V. THE SITUATION OF MATERIAL AND TECHNICAL BASE OF THE UKRAINIAN VILLAGE OF 60-80-IES OF XX CENTURY: THE MODERN HISTORIOGRAPHY

The paper attempts a comprehensive coverage of contemporary historical views on the situation of material and technical base of the Ukrainian village of 60-80-ies of XX century. Analyzes the scientific work of the independent Ukraine. To examine the structure, completeness and accuracy of knowledge about the logistics of the village.

Keywords: historiography, Ukrainian village, agriculture, material and technical base.

УДК 930:94(477) «196/199»

К.М. Ніколаєць

ВІТЧИЗНЯНІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ

У статті аналізуються публікації історіографічного спрямування, в яких подається визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років. Авторка висловлює пропозиції щодо поліпшення проведення відповідних студій та визначає дослідників, які внесли найбільший внесок у вивчення цієї проблеми.

Ключові слова: наукові дослідження, історіографія, політичні процеси, методи досліджень, історіографічна ситуація.

Історіографічні студії, метою яких було визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років можна поділити на три нерівні групи. Більшу складають праці науковців радянського періоду, які розглядали українську радянську історіографію як складову частину всієї радянської історіографії, що ґрунтувалася на засадах марксистсько-ленінської методології. Значно менша група історіографічних досліджень утворена працями пострадянських дослідників, які аналізували літературу, присвячену вивченню окремих питань суспільно-політичного життя республіки. Найменшу частину наукових пошуків у даному напрямі складають твори зарубіжних авторів, переважна більшість яких залишаються дотичними до теми дослідження.

Серед історіографічних досліджень радянських науковців, присвячених аналізу праць з історії суспільно-політичних процесів в УРСР, найбільше представлене визначення стану дослідження посилення керівної ролі КПРС, ідеологічної роботи партійних органів та політичної активності представників робітників, селян та певною мірою інтелігенції.

Найбільш вагомий внесок у визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років внесли А.В. Санцевич та Я.С. Калакура. Певною мірою стосується тематики дослідження праця А.В. Санцевича «Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії»[1], де автор визначив низку особливостей написання наукових робіт радянськими вченими, вказавши на недоліки їхньої підготовки. Критиці було піддано слабке застосування конкретно-соціальних досліджень, низький рівень використання результатів прикладних досліджень соціологів. Фактично науковець наголошував на об'єктивності використання міждисциплінарного підходу при написанні студій з історії суспільно-політичних процесів. А.В. Санцевич закликав до розширення публікацій архівних документів, що значно полегшило б роботу вчених, замість опублікування у відповідних збірниках ряду газетних публікацій. Крім того, дослідник окреслив тематику досліджень наукових пошуків у цій сфері із визначенням кількості творів певної тематики. Автор справедливо вказував на важливість встановлення доцільного співвідношення між узагальнюючими дослідженнями історії УРСР та вивченням місцевої історії, від чого, на його думку, залежало переконливе розкриття загального та особливого в історичному процесі.

У роботі А.В.Санцевича «Українська радянська історіографія (1945–1982)» 8 розділ присвячено висвітленню відображення періоду розвинутого соціалізму істориками Української РСР». Тут автор зосередив увагу на аналізі досліджень, автори яких розкривали діяльність

КПРС, спрямовану на створення матеріально-технічної бази комунізму, досліджували питання науково-технічного прогресу із показом поширення руху за комуністичну працю. Дослідник довів, що працям про форми соціалістичного змагання бракувало узагальнювальних статистичних відомостей щодо охоплення ним трудящих на різних етапах [2]. Водночас з позиції сьогодення неприйнятними залишається заклик автора до оволодіння марксистсько-ленінською теорією, як запорука написання ґрунтовних історичних творів. Не визначеним залишилося співвідношення висвітлення політичної активності різних верств населення України та поділ інтелігенції виключно на наукову, технічну та творчу попри заклик до написання праці, присвяченої вивченню творчого шляху представників інтелектуальної праці. Неправильним залишилося визначення мети роботи істориків, як виховання радянських людей на основі ленінських принципів партійності та історизму.

У статті, присвяченій визначенню стану дослідження зростання ролі КПРС у політичній системі розвинутого соціалізму, Я.С.Калакура зробив висновок, що достатньо повно висвітлені питання діяльності партії щодо створення та удосконалення політичної системи соціалістичного суспільства, об'єктивні та суб'єктивні фактори зростання в ній керівної ролі Комуністичної партії. У числі недостатньо вивчених питань вчений називав діяльність партії з розвитку та вдосконалення соціалістичної демократії. Особливо наголошував вчений на необхідності активізації досліджень керівної ролі партії у зв'язку із закріпленням її відповідного статусу у Конституції СРСР [3].

Узагальнення щодо розвитку історико-партійної науки в УРСР між XIII і XXIV з'їздами КПРС містилися у праці Я.С.Калакури, де автор накреслив основні здобутки і недоліки у роботі істориків УРСР цього періоду. Неправомірно високо оцінюючи значення Постанови ЦК КП України від 16 лютого 1971 р., де засуджувалася діяльність українських науковців за надмірне захоплення регіональними проблемами, низький рівень осмислення теоретичної діяльності партії, дослідник пропонував більше звертати уваги на вивчення організаторської діяльності та ідеологічної роботи партії, підготовку науково обґрунтованих рекомендацій щодо дальшого удосконалення стилю і методів партійного керівництва. Цілком справедливо вчений зазначав про відсутність в українській радянській історіографії ґрунтовних наукових досліджень, автори яких аргументовано критикували представників буржуазних ідеологій, підкріплюючи свої висновки прикладами з реального життя радянських громадян. Варто також відзначити слушний заклик вченого до використання в історичних працях широких філософських узагальнень, поєднаних із постановкою нових проблем [4].

Докторська дисертація Я.С.Калакури присвячувалася визначенню стану дослідження ролі Комуністичної партії України в умовах розвинутого соціалізму. Її п'ятий розділ присвячувався аналізу вивчення питань партійного керівництва суспільно-політичним розвитком республіки. Автор охарактеризував основні монографічні дослідження з теми, визначивши внесок вчених у вивчення ролі партії у керівництві суспільно-політичним життям УРСР. Великого значення у роботі надавалося аналізу праць, автори яких висвітлювали роль ідеологічної роботи партії у забезпеченні виконання трудящими рішень вищого партійного керівництва [5].

Зовсім з інших позицій написана новітня праця Я.С.Калакури «Українська історіографія» (2004 р.), де автор обґрунтував наукову періодизацію зародження й розвитку знань з історії України, простежив внесок в українську історичну науку провідних істориків, наукових осередків та інституцій на тлі європейської історичної науки. Науковець справедливо відзначав, що в умовах тотального російщення України, насадження принципу партійності науки справжні історичні дослідження зазнавали руйнації і нищення, проти чого висловлювалися дисиденти. Відзначаючи пропагандистський характер публікацій, присвячених доведенню «об'єктивності» збереження і посилення керівної і спрямовуючої ролі КПРС у розвитку радянського суспільства, він вказував на важливість використання величезного фактичного матеріалу, який забезпечував відомості про вузлові питання партійного будівництва та діяльність партійних організацій в різних сферах господарського та культурного життя. Критичне осмислення цього доробку, на думку дослідника, дозволило глибше зрозуміти причини системної кризи авторитарного суспільства, об'єктивний процес його самознищення [6]. Тут варто додати, що при проведенні критичного аналізу даних публікацій варто звертати увагу на власне підбір фактичного матеріалу, покликаний проілюструвати задалегідь визначені висновки. У названій праці Я.С.Калакури також вказано імена українських вчених, які внесли вагомий внесок у дослідження суспільно-політичних процесів на теренах республіки. Водночас аналіз їхньої творчості потребує більш ґрунтовного аналізу.

Серед історіографічних студій радянських дослідників варто виділити кілька праць, автори яких аналізують окремі проблеми, пов'язані із темою дослідження. Так А.Ліповський вивчав стан дослідження діяльності КППС з комуністичного виховання студентів у період так званого розвинутого соціалізму, виділивши аналіз праць, для яких був характерним подальший розвиток творчої спадщини В.І.Леніна про комуністичне виховання, дослідження щодо узагальнення досвіду роботи ВНЗ з комуністичного виховання. Також відзначимо висновок автора про необхідність поєднання історичних досліджень із соціологічними для визначення рівня політичної свідомості студентів [7].

У роботі О.Павлової подано аналіз наукової літератури, присвяченої висвітленню діяльності КППС щодо керівництва комсомолом у розвитку соціальної активності молодого покоління робітничого класу. Стверджуючи, що публікації документів у 1960-х роках з історії комсомольських організацій сприяли зміцненню методологічної бази вивчення проблеми, дослідниця наголошувала, що значне місце в історичній літературі відводилося питанням узагальнення досвіду діяльності партії щодо залучення молоді до створення матеріально-технічної бази комунізму, до активної участі у будівництві нових промислових об'єктів, які подавалися у вигляді висвітлення різних суспільно-політичних рухів. Можна погодитися із висновком авторки про те, що в історичній літературі практично не висвітлювалися питання соціальної активності молодого покоління робітничого класу у сфері суспільно-політичної діяльності. До недоліків наукових праць О.Павлова справедливо відносила відсутність фундаментальних досліджень достатньо повних щодо охоплення часу та галузей промисловості, неоднаковий ступінь дослідження окремих етапів розвитку соціальної активності молодих працівників, використання в основному матеріалів областей, районів, міст, що не дозволяло історикам зробити більш вагомі висновки. Вона також правильно зазначала про відсутність спеціальних монографічних досліджень, які б узагальнювали трудову та суспільно-політичну активність молодого покоління робітничого класу [8].

Д.Шелест та Л.Прокопенко зробили спробу проаналізувати праці, автори яких висвітлювали досвід роботи партійних організацій республіки з інтернаціонального і патріотичного виховання робітничого класу. Констатуючи наявність великої кількості публікацій радянських авторів з цієї тематики, науковці вказували на необхідність більше уваги приділяти узагальненню досвіду роботи парторганізацій підприємств, питанням партійного керівництва у інтернаціональному та патріотичному вихованню трудящих. На жаль, висновки цієї праці залишилися формальними, вони фактично не відображають визначення ступеня дослідження радянськими дослідниками вказаної проблематики, а сама праця представлена у вигляді аналізу окремих публікацій без узагальнення досвіду роботи науковців [9].

Критичне ставлення до тверджень західнонімецьких вчених щодо визначення ролі комсомолу в політичній системі радянського суспільства висловлене у праці В.Семененка. Автор відкидав твердження західних науковців про відсутність серйозної уваги більшовицького керівництва до проблем молоді, про існування тиску з боку партійних органів на комсомольські організації, про неефективність методів виховання молодих людей у СРСР. Автор стверджував, що історики ФРН несправедливо принижували роль радянської молоді, прагнули представити її виключно у як бездумну масу, яка сліпо підкорялася диктатурі партії [10].

Окремі аспекти висвітлення радянськими вченими ідеологічної роботи КППС розглянуті у праці А.Ліповського та А.Чайченка, які відзначали одним із завдань історико-партійної науки поєднання досягнень суміжних наук у висвітленні питань морального виховання із практикою партійної роботи у середовищі студентства. На їхню думку, до перспективних напрямів роботи науковців мали належати дослідження практичного досвіду діяльності вузівських парторганізацій з морального виховання студентів, висвітлення роботи кафедр суспільних наук із виділенням найбільш ефективних форм і методів партійної діяльності щодо забезпечення ефективного виховання студентства у позанавчальний час. Аналіз наукової літератури у вказаній праці здійснений поверхово, автори лише констатували наявність переважної більшості публікацій без визначення їх наукової цінності [11].

Л.Бардагова, М.Кладіна, І.Остапенко проаналізували частину досліджень українських радянських науковців, присвячених вивченню роботи партійних організацій України з комуністичного виховання трудящих із поданням короткої характеристики історичних досліджень. Автори констатували певні зміни у підходах дослідників до висвітлення цієї проблематики: розширення географічних меж досліджень, посилення уваги до роботи

.....
партійних організацій у період другої половини 1960-х – 1970-х років. Вони стверджували, що подальшого висвітлення потребували питання морального виховання трудящих, їх політінформування, ефективності роботи засобів масової інформації [12].

Аналіз стану дослідження партійного керівництва патріотичним та інтернаціональним вихованням молоді на революційних, бойових та трудових традиціях містився у праці А.І.Підсадної та П.Г.Радько, які виділили найбільш важливі, на їхній погляд, праці, присвячені даній тематиці, визначили коло питань, які потребували подальшого вивчення. Проте аналіз наукових досліджень у праці здійснений поверхово, без виділення особливостей написання і спрямування праць окремих авторів. Водночас автори справедливо відзначили відсутність спеціалізованих соціологічних досліджень патріотичного й інтернаціонального виховання та обмеженість розкриття питання про роль комплексного підходу до системи патріотичного та інтернаціонального виховання, його зв'язку з ідейно-політичним, моральним, трудовим, атеїстичним та фізичним вихованням [13].

Література про роль комсомолу у вихованні молоді розглянута у праці Л.Є. Ляміної та В.В. Малиновської, які відзначили різке скорочення у 1980-х роках кількості дисертаційних досліджень, присвячених історії комсомолу, та надмірне захоплення вчених наведенням фактичного матеріалу всупереч поданню власних суджень з проблеми [14].

Аналіз стану дослідження радянськими вченими суспільно-політичного життя в УРСР 1960-х – 1980-х років містився в узагальнюючій праці «Історіографія історії Української РСР», яка вийшла друком у 1987 р. Пов'язуючи посилення участі трудящих у суспільно-політичних процесах із здобутками соціалізму за умови зростання ролі політичної системи суспільства, автори зосередили увагу на аналізі наукових праць, в яких висвітлювалися різні аспекти діяльності КППС, радянських органів, профспілок, кооперативів, комсомолу та інших громадських організацій, а також трудових колективів. Але численні узагальнення оцінок праць вчених фактично витіснили визначення внеску у розробку теми окремих дослідників, а самі оцінки у більшості випадків являли собою пропагандистські штампи. Окремо у «Історіографії історії Української РСР» розглядалися наукові праці, де доводилася необхідність підвищення керівної ролі партії у суспільстві, участі у суспільно-політичних процесах представників робітничого класу, селянства та інтелігенції, а також розгортання соціалістичного змагання. Певні сумніви викликає висновок авторів цієї колективної праці, що зростання керівної ролі партії у суспільстві 1960-х років зумовлювалося певними економічними причинами, тоді як у 1970–1980-х роках цей процес відбувався під тиском політичних факторів. У сучасних умовах видаються наївними твердження щодо доведення об'єктивності зростання ролі соціалістичної демократії в радянському суспільстві [15].

Окремо варто розглянути історіографічні публікації так званого контрпропагандистського спрямування, автори яких аналізували праці, присвячені критиці «буржуазних фальсифікацій» суспільно-політичного життя в УРСР. У праці Т.В. Орлової подано аналіз праць представників радянської історіографії, автори яких критикували своїх зарубіжних колег, що писали про відносини між КППС та суспільними організаціями. У ній наголошувалося, що радянська історико-партійна наука обов'язково має зосереджувати свою головну увагу на викритті фальсифікацій західних науковців ролі партії, яку вони цілком справедливо розглядали у як головний засіб, що заважав суспільно-політичним організаціям виконувати свої функції. Справедливим залишається й зауваження щодо відсутності необхідної аргументації для критики. Однак зауважимо, що твердження авторки про доцільність використання висвітлення ролі КППС як вищої форми суспільно-політичної організації у якості основного аргументу, необхідного для широкого використання у публікаціях критичного спрямування, не відповідало історичній дійсності в умовах радянського тоталітаризму, існування якого ставало неможливим без диктату правлячої партії [16].

Певні зрушення у проведенні аналізу, покликаною визначити стан дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років, відбулися у рамках пострадянської історіографії. У 1993 р. була захищена дисертація Костюк Л.К. «Українська історіографія діяльності місцевих Рад з другої половини 50-х до середини 80-х рр.» [17]. Структура роботи має функціональний характер. Дослідниця виділяє літературу про взаємовідносини місцевих Рад та компартійних структур, літературу про господарську діяльність Рад та літературу, що висвітлює роль Рад у вирішенні соціально-економічних питань.

Відносно невелика кількість історіографічних праць до останнього часу була присвячена визначенню стану дослідження руху кримських татар за повернення до місць постійного проживання після примусового виселення. Виділимо працю О.Рафальського «Національні меншини у ХХ столітті: Історіографічний нарис», в якій проаналізовано праці, що стосувалися наслідків проведення депортації безпосередньо для репресованого народу, боротьби кримських татар за право повернення на рідну землю та протидії радянської системи цьому прагненню [18]. У спільній праці О.Рафальського і М.Панчука література з цієї проблеми проаналізована у контексті загальних тенденцій історіографічного процесу в Україні із обґрунтуванням необхідності подолання негативних стереотипів у сприйнятті кримськотатарської спільноти та визначенні її ролі в українській історії [19].

Аналіз джерел та літератури щодо окремих аспектів проблеми кримських депортацій та повернення й соціальної адаптації репатріантів здійснили О. Бойцова, В. Войналович, Н. Макаренко, М. Кирюшко [20].

Деякі історіографічні аспекти суспільно-політичних процесів в УРСР присутні у вступних частинах праць А.Русначенка, Ю.Данилюка, О.Бажана та В.Кафарського та ін. [21], які торкнулися стану висвітлення окремих політичних процесів в УРСР, українського опозиційного руху. У 2000 р. вийшла монографія вчених Інституту історії України НАН України, присвячена висвітленню історіографії, методології та джерельної бази досліджень аграрних відносин в Україні другої половини ХХ століття [22].

Виділимо докторську дисертацію Т.В. Орлової, присвячену визначенню стану дослідження протягом ХХ – початку ХХІ ст. ролі жінок у історії України. У ній вперше комплексно проаналізовано наукові праці, присвячені висвітленню участі українського жіноцтва у громадсько-політичному житті на рівні руху за свої права, жіночої преси, ролі у державотворенні, участі у найвищих формах політичної боротьби – революціях та війнах [23].

Загалом переважна більшість публікацій радянських істориків мали пропагандистське значення та несли у собі контрпропагандистське спрямування. Наукові історіографічні праці контрпропагандистського спрямування мали й деяке позитивне значення, оскільки в умовах повної ізоляції українського суспільства від Заходу вони були мало не єдиним джерелом інформації про наукове життя в діаспорі та ставлення західних науковців до радянської дійсності.

Аналіз наукових праць, присвячених висвітленню стану дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років, засвідчив їхню фрагментарність, певну обмеженість історіографічних джерел, що виявилися у полі зору авторів. В основному він пов'язаний із проведенням наукових пошуків в інших сферах історіографічного знання, пов'язаних у передусім із проведенням відповідних історичних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії / А.В. Санцевич. – К., 1967.
2. Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945-1982 рр.) / А.В. Санцевич. – К., 1984.
3. Калакура Я.С. О возрастании роли КПСС в политической системе развитого социализма (историографический обзор) / Я.С. Калакура // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – с. 40-48.
4. Калакура Я.С. Развитие историко-партийной науки на Украине в период между XXIII и XXIV съездами КПРС / Я.С. Калакура // Науч. работы по истории КПРС. – Вып. – К., 1972. – с. 13.
5. Калакура Я.С. Коммунистическая партия Украины в условиях развитого социализма. Историография / Я.С. Калакура. – Дис... д-ра. истор. наук. – К., 1980.
6. Калакура Я.С. Українська історіографія / Я.С. Калакура. – К., 2004.
7. Липовский А.Ф. Историография деятельности КПСС по коммунистическому воспитанию студенческой молодежи в период развитого социализма / А.Ф. Липовский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 106-115.
8. Павлова О.Ф. Деятельность КПСС по руководству комсомолом в развитии социальной активности молодого поколения рабочего класса в условиях развитого социализма (Историография проблемы) / О.Ф. Павлова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 91. – К., 1977. – С. 29-35.
9. Шелест Д.С., Прокопенко Л.Л. О работе партийных организаций республики по интернациональному и патристическому воспитанию рабочего класса на этапе развитого социализма (Историография вопроса) / Д.С.Шелест, Л.Л. Прокопенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 3-10.

10. Семененко В.И. О критике западногерманской буржуазной историографии по вопросу о роли и месте ВЛКСМ в политической системе советского общества / В.И. Семененко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 106-113.
11. Липовской А.Ф., Чайченко А.П. О работе КПСС по нравственному воспитанию студенчества в условиях развитого социализма (Историография проблемы) / А.Ф. Липовской, А.П. Чайченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 76-82.
12. Бардагова Л.Е. О работе партийных организаций Украины по коммунистическому воспитанию трудящихся (Историография вопроса) / Л.Е. Бардагова, М.А. Кладина, И.М. Остапенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 119-123.
13. Подсадная А.И., Радько П.Г. Историография партийного руководства патриотическим и интернациональным воспитанием молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях / А.И. Подсадная, П.Г. Радько // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 109-114.
14. Лямина Л.Е., Малиновская В.В. Некоторые вопросы партийного руководства комсомолом по воспитанию молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях Коммунистической партии и советского народа (Историография проблемы) / Л.Е. Лямина, В.В. Малиновская // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 119-125.
15. Историография истории Украинской ССР / Ин-т истории АН УССР; Редкол.: И.С.Хмель и др. – К., 1987. – С. 443-513.
16. Орлова Т.В. Критика буржуазных фальсификаций взаимоотношений КПСС и общественно-политических организаций (Историография проблемы) / Т.В. Орлова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 138. – К., 1986. – С. 122-129.
17. Костюк М. Л. Українська історіографія діяльності місцевих Рад з другої половини 50-х до середини 80-х років. – Дис... канд. іст. наук / М.Л. Костюк – К., 1993. – 199 с.
18. Рафальський О. Національні меншини у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О.О. Рафальський. – К., 2000. – С. 267-277, 343.
19. Панчук М.І., Рафальський О.О. Етнополітичний розвиток Криму: до питання історіографії / М.І. Панчук, О.О. Рафальський // Кримські студії. – 2005. – № 1-2. – С. 50-77.
20. Макаренко Н. Етнополітичний та етносоціальний розвиток Криму у другій половині 50-х – кінці 80-х рр. ХХ ст.: Історіографія проблеми / Н.І. Макаренко // Наук. записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 23. – К., 2003. – с. 111-137; Войналович В. Етноконфесійні процеси у Криму ХХ століття: Історіографія проблеми / В.А. Войналович // Там само. – С. 216-234; Кирюшко М.І., Бойцова О.Є. Іслам в Криму: релігійна самоідентифікація кримськотатарського народу / М.І. Кірюшко, О.Є. Бойцова. – К., 2005.
21. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 50-х – початок 1990-х років А.М. Русначенко. – К., 1998. – с. 4-11; Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні / Ю.З. Данилюк, О.Г. Бажан. – К., 2000. – с. 4-15; Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух / В.О. Кафарський. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 15-20.
22. Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / С.В. Кульчицький, П.П. Панченко, С.С. Падалко та ін. – К., 2000.
23. Орлова Т.В. Жінка в історії України: Історіографія ХХ – початку ХХІ ст. / Т.О. Орлова. – Дис... докт. іст. наук. – К., 2010.

Николаец К.Н. ОТЕЧЕСТВЕННОЕ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В УССР ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 1960-Х – НАЧАЛА 1990-Х ГОДОВ

В статье проанализированы историографические публикации, где определяется состояние исследования общественно-политических процессов в УССР второй половины 1960-х – начала 1990-х годов. Автор озвучивает предложения по улучшению проведения соответствующих исследований, а также называет ученых, которые внесли наибольший вклад в изучение данной проблемы.

Ключевые слова: научные исследования, историография, политические процессы, методы исследований, историографическая ситуация.

Nikolaets K.N. THE MOTHERLAND HISTORIOGRAPHIC STUDY OF SOCIAL AND POLITICAL PROCESS OF HISTORY IN USSR SECOND HALF OF 1960 - EARLY 1990'S

The author of the given article is analyses science research about political processes in Ukraine during 1960-1990's. The author is proposed new propositions in this affair end named greatest researches of Ukrainian historiography.

Key words: scientific researches, historiography, political processes, methods of research, historiographical situation.

ЕТИМОЛОГІЯ ГОРБАЧОВСЬКОЇ ГЛАСНОСТІ (1985–1991 РР.) ЯК ПРОБЛЕМА
СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Сфера застосування поняття «гласність» на теренах вітчизняної та зарубіжної історіографії змінювалась фактично від самого початку перебудови. Позначена цим поняттям політика «революційного оновлення соціалізму» у 1986 р. істотно відрізняється від тлумачення «гласності» на початку 1990-го чи 1991-го років. Додаткові «змісти» гласності виникають і в процесі дослідження історії перебудови 1985–1991 рр., особливо в мемуарній та публіцистичній літературі. З огляду на те, що «гласність» не належить до суто «горбачовських» неологізмів і має істотну доперебудовну та дорадянську історію вжитку, цілком очевидно є потреба в дослідженні її етимології, що може істотно полегшити аналіз змістів цього поняття впродовж 1985–1991 рр. та в сучасній історіографії.

Ключові слова: історіографія, перебудова, гласність, етимологія.

Сфера застосування поняття «гласність» на теренах вітчизняної та зарубіжної історіографії змінювалась фактично від самого початку перебудови. Позначена цим поняттям політика «революційного оновлення соціалізму» у 1986 р. істотно відрізняється від тлумачення «гласності» на початку 1990-го чи 1991-го рр. Додаткові «змісти» гласності виникають і в процесі дослідження історії перебудови 1985–1991 рр., особливо в мемуарній та публіцистичній літературі. З огляду на те, що «гласність» не належить до суто «горбачовських» неологізмів і має істотну доперебудовну та дорадянську історію вжитку, цілком очевидно є потреба в дослідженні її етимології, що може істотно полегшити аналіз змістів цього поняття впродовж 1985-1991 рр. та в сучасній історіографії.

Як зауважує О.Алтунян, про гласність у політичному сенсі мова виникала щоразу, коли в Росії (власне, на теренах російської імперії та в СРСР. – В.Т.) починались процеси лібералізації: у 1860-х, у 1900-х, на початку 1960-х, наприкінці 1980-х рр.[1]. Вочевидь, у кожен із зазначених періодів сприйняття та інтерпретація «гласності» мали певні особливості. Особливо багатим на різночитання та неузгодженості є останній період т.зв. *горбачовської «гласності»*, дослідження якої в межах сучасної історіографії демонструє тенденцію до надання їй не властивих етимологічних витоків.

Відтак основним завданням статті є з'ясування природної етимології горбачовської «гласності», її компаративний аналіз із «іншими» гласностями: від початку ХІХ ст. до 1991 р.

Слід окремо наголосити на тому, що жодна версія доперебудовної історії вжитку цього поняття не є надійним ґрунтом для розуміння сутності «гласності» зразка середини – другої половини 1980-х рр. У цьому сенсі характерним є висновок С.Кульчицького – одного з перших дослідників перебудови – про горбачовську «гласність», як «суто радянський термін».

У зв'язку із цим ми розглянемо лише ті прецеденти «гласності», які до сьогодні є складовими її історіографічного образу часів перебудови. Найперше це стосується двох найбільш типових для сучасної історіографії тенденцій відносити етимологію горбачовської «гласності» до періоду хрущовської «відлиги» 1960-х рр. або ж до епохи «Великих реформ» Олександра ІІ 1860-х – 1880-х рр. Окрема увага буде приділена етимології власне горбачовської «гласності» упродовж 1985–1991 рр.

Найбільш вірогідна версія появи поняття «гласність» у суспільно-політичному лексиконі стосується періоду 1801–1815 рр., який традиційно вважається часом формування в Російській імперії громадської думки [2, с.3]. Вважається, що «гласності» належало одне з чільних місць у реформах М.Сперанського – власне, у намаганнях оздобити самодержавну владу певними конституційними нововведеннями, у контексті яких між 1809 та 1810 рр. і з'являється дане поняття, що тлумачилося як дароване зверху право «у відомих, чітко визначених межах» публічно обговорювати питання поточного політичного та громадського життя [3].

У 1826 р. схожу ідею висловив у своїх нотатках до імператора Миколи І Фаддей Булгарін (1789–1856) – один з піонерів упровадження т.зв. «пропагандистської», обмеженої «гласності». Передбачалося, що пропозиція суспільству вільно та публічно обговорювати окремі, наперед визначені, теми, зможе стати запорукою недоторканості засад монархічного устрою [4, с. 48].

Утім, лише напередодні епохи «Великих реформ» Олександра II 1860-х – 1880-х рр. «гласність» стає предметом жвавих дискусій, що водночас засвідчує її поступове проникнення до масової суспільної свідомості. У 1859 р. О.Герцен виступає проти видань, які кепкували над «невдалими досвідом першої гласності» (власне, проти сатиричних статей і віршів у журналах «Современник» та «Свисток») [5]. Зміст суперечки полягав у тому, що стратегія болгаринської «деякої гласності», яка була покладена в основу лібералізації 1860-х рр., не влаштовувала прибічників «свободи слова». М.Чернишевський зауважував: «Гласність – це бюрократичний вислів, вигаданий для заміни «свободи слова», й вигаданий з пересторогами, що вислів «свобода слова» може бути неприємним або різким комусь». Із захопленням ставився до «гласності» і М.Достоевський [6, с. 61].

Варто наголосити на тому, що в дискурсі реформ Олександра II «гласність» остаточно закріпилась після ліквідації кріпацтва й судово-адміністративної реформи 1860-х рр., спочатку як один із засадничих принципів судочинства (1862 р.); по тому – як принцип ведення публічної політики (зокрема, повідомлення громадськості про наміри реформ, оприлюднення важливих державних документів тощо); насамкінець, як принцип спілкування влади із суспільством. У ліберальних колах «гласність» була особливо популярною, оскільки вважалася уособленням цінностей лібералізму: свободи, публічності, відкритості.

Отже, суспільно-політична практика XIX ст. сформувала узагальнений і, водночас, один з найпоширеніших образів гласності у вигляді державної політики «зверху», що має за мету зберегти «старий порядок» за допомогою його часткової модернізації, зокрема через сурогатну «свободу слова» та контрольовану зверху «самокритику».

Спроби вивести родовід горбачовської гласності із її дорадянського контексту фіксуються вже на заключному етапі перебудови. Широкі історичні аналогії і сьогодні викликають інтерес як у дослідників, так і в читацької аудиторії. Приміром, потужна промоутерська кампанія книги Е.Радзінського, присвяченої реформаторові Олександрові II, ґрунтувалась саме на транслітерах «гласність», «перебудова» та «відлига». Їхня етимологія із «довгого XIX століття» була використана як маркетинговий хід до потенційних читачів із «короткого XX-го», звиклих саме до горбачовської «перебудови» та «гласності» [7].

Не менш відомою, ніж попередня, є інтерпретація поняття «гласність» як інтелектуального спадку хрущовської «відлиги», яка начебто запрограмувала алгоритм основних реформ Горбачова. Приміром, як стверджує О.Даніель, гласність, поряд із цілою низкою інших «суспільних цінностей», була через «ліберальних публіцистів епохи перебудови» успадкована від «правозахисного руху та широкої дисидентської активності 60-х – 80-х рр.» [8].

Цікаво у зв'язку із цим відзначимо, що авторка культового російського «соціологічного» роману «Презумпція винуватості» Лариса Матрос підкреслює своєрідну харизму «шістдесятника», характерну для перших років сприйняття інтелектуальною елітою країни особи реформатора-Горбачова. Зокрема, йдеться про обмін враженнями від виступу Горбачова на Всесоюзній нараді із завідуючими кафедрами суспільних наук у жовтні 1986 р.: «Горбачов – типовий шістдесятник..., в усіх його промовах і висловлюваннях присутній підтекст, «подвійне дно» [9].

Простота та зовнішня очевидність такої конструкції спричинилася до низки прикрих неточностей у цілком поважних та популярних працях зарубіжних авторів. Приміром, Е.Хобсбаум стверджує, що Солженіцин відстоює «гласність» у відомому листі до з'їзду Спілки письменників СРСР у 1967 р., в якому, натомість, йдеться про подолання цензури та свободу літературної творчості, що, безперечно, не є одним і тим самим, і в жодному контексті не згадується поняття «гласність» [10].

Ще більш категоричною є відома російська дисидентка та правозахисниця В.Новодворська, яка стверджує, що «Горбі (Горбачов. – В.Т.) здійснював реформи за нашою, дисидентською, формулою, починаючи із 1986 р.» «Власне, уся реформа, – зауважує авторка, – полягала в тому, аби витягнути кляп з рота. Реформа називалась «гласність». Проблеми не вирішувались, проте про них було дозволено говорити і писати» [11].

Етимологія горбачовської гласності. Поняття «гласність» вперше з'являється в офіційному дискурсі КПРС у грудні 1984 р. в доповіді М.Горбачова – на той час члена політбюро ЦК – «Живое творчество народа», що, за спогадами сучасників, була підготовлена групою науковців для Всесоюзної науково-практичної конференції «Совершенствование

развитого социализма и идеологическая работа партии в свете решений июньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС» [12]. Теза із цієї доповіді про «розширення гласності» була розгорнута на березневому та квітневому 1985 р. пленумі ЦК компартії у виступах М.Горбачова вже як генерального секретаря ЦК КПРС [13].

Проте сам М. Горбачов вважає «першим актом гласності» свою т.зв. «ленінградську промову» у травні 1985 р. Саме тоді, за спогадами генсека, «відбувся незвичний контакт керівника із людьми». «Промова без папірця та без будь-яких попередніх консультацій із колегами створила цілу проблему для Політбюро, – підкреслює М.Горбачов. – Уперше багато з того, що містилося в неопублікованих матеріалах березневого та квітневого Пленумів ЦК, про що йшлося «у закритому порядку» в партійних верхах, було «обрушено» на усіх» [14].

Важливе місце, яке відводилося питанням «гласності» у тогочасній агітаційно-пропагандистській та ідеологічній роботі свідчить про відповідну трансформацію уявлень Горбачова та «архітекторів перебудови» про завдання, цілі та інструментарій реформ упродовж 1986-1988 рр. Про це, зокрема, свідчить доповідь генсека на XXVII з'їзді КПРС у лютому 1986 р. Прецедентний характер зазначеного тексту впливає із цілої низки фактів, серед яких варто звернути увагу на те, що саме із політичною доповіддю Горбачова на з'їзді чимало дослідників пов'язували і пов'язують *початок політики гласності*.

У мемуарах М.Горбачова цей епізод описаний як поворотний у долі перебудови. Підкреслено, що тема гласності з'явилась в документі як відповідь на численні перешкоди та зневіру у фундаментальності і незворотності реформаторської кампанії [15]. «Принциповим для нас є питання про розширення гласності. – Зауважував Горбачов на з'їзді. – Це питання політичне. Без гласності немає і не може бути демократизму... Нам треба зробити гласність бездоганно працюючою системою. Вона потрібна в центрі, але не менше, а можливо, навіть і більше потрібна на місцях, де живе і працює людина. Вона хоче і повинна знати не тільки про те, що вирішується у державному масштабі, але й те, які рішення приймаються місцевими партійними і державними органами, адміністрацією підприємств та профспілками» [16].

Не важко, проте, помітити, що «гласність», попри свою нову «політичну» обгортку, усе ще лишається категорією переважно соціально-економічних відносин [17]. Приблизно до цього часу належить відоме зауваження Ф.Конта про те, що «гласність мала чітко окреслені обмеження», позаяк «йшлося про що завгодно, але тільки не про свободу слова у західному розумінні» [18, 180].

Утім, як впливає із аналізу партійних документів та публіцистики цього часу, ні сам Горбачов, ні його оточення й не ставили за мету конвертувати «гласність» у свободу слова. Опосередковано це підтверджує «канонічний» текст перебудови – ювілейна доповідь М.Горбачова з приводу 70-річчя Жовтневої революції. Тричі побіжно згадана «гласність» не отримала у доповіді, яка в цілому є визначальною для даного етапу перебудови, ні нового прочитання, ні більш радикального змісту. Названа серед інших «насушних проблем перебудови», гласність лишалась «інструментарієм забезпечення політики КПРС» [19].

Помітні зрушення «у сфері гласності» відбулися тільки в другій половині 1988 р. Саме вони спричинили специфічно «розкуту» атмосферу XIX партійної конференції та спровокували особливу увагу Горбачова до цього питання. Окрема резолюція конференції «Про гласність» засвідчила спроби «перебудовників» оформити її у вигляді раціонального політичного курсу, безпосередньою метою якого було не стільки деклароване подальше «поглиблення» й «поширення» гласності («...ми розглядаємо гласність, як процес, що розвивається», – йшлося у документі), скільки її контроль та стримування [20].

На наш погляд, питання про «точку неповернення» гласності є одним з найважливіших у дослідженні гуманітарного аспекту історії перебудови. Гласність стає політикою з того моменту, коли, умовно кажучи, із цілком декларативного гасла перетворюється на колонку у держбюджеті СРСР. Відтепер її можна описати у матеріальних одиницях, а відтак й відокремити те, що робилося «зверху» на гроші партії, від того, що продукували самвидавці, неформальні «низи».

Отже, трансформація гласності у державну політику насправді є багатозначною подією. З огляду на висловлені зауваження цілком можливо, що її конвертування у раціональну політичну площину спричинилося до виділення з «атмосфери гласності» суспільного руху «за гласність», що мав набагато більшу кількість радикальніших завдань (змістів), як інтуїтивних, так і наперед продуманих. Подібна трансформація гласності «з технології контрольованої

.....
комунікації» у «майже повністю автономний процес» є сьогодні однією з найбільш типових оцінок ситуації кінця 1989 – початку 1990 рр. [18, 178–179].

Цікаво підкреслити, що зазначену тезу не відкидають і дослідники з Горбачов-Фонду, які часом демонструють зайву апологетичність до історії перебудови. Приміром, у програмному документі Фонду – ювілейній доповіді «Перебудова: двадцять років по тому» (Москва, 1 березня 2005 р.) – зауважено, що «...внутрішня діалектика перебудови полягала в тому, що гласність і демократизація, які спочатку розглядались реформаторами ...як засіб для «ремонт» існуючого соціалізму», з часом трансформувались у «самодостатні цілі»: гласність – у свободу слова; демократизація – у політичну демократію. Відтак, підкреслюється у доповіді, «ініційована реформаторами соціально-політична динаміка набула ...власної логіки розвитку» [21].

У своїх спогадах М.Горбачов також підкреслює характерну трансформацію гласності, що «виривалась із рамок, які з самого початку намагались їй накреслити», а з часом «набула характеру незалежного від чийось указів і директив процесу». Утім, для Горбачова ця трансформація не є однозначно позитивним явищем. Як йдеться у його мемуарах: «Ми прагнули дати людям свободу – слова, думок, творчості, а вже те, як вони нею скористаються, залежало від них самих. Сьогодні доводиться із сумом визнавати, що значна частина інтелігенції використовувала цю свободу далеко не на користь суспільству і навіть самій собі» [22].

Наголосимо на тому, що проблема трансформації поняття «гласність» у політику гласності та суспільний рух за гласність не є однозначною через невизначеність відносин між «старим» і «новим» порядком у межах перебудовних трансформацій. Відоме горбачовське гасло: «Не можна змішувати гласність із всездозволеністю» якраз і віддзеркалює подібну невизначеність.

Очевидно, що політика гласності, у вигляді класичної «політики зверху», розпочиналась ще в контексті орієнтації на збереження «старого порядку». Ю.Афанасьєв описує цей процес як вимушений, радикальний захід, пов'язаний із бажанням Горбачова зберегти владу. Пожертвувавши «доктринальною цнотою» та «поділившись політичною монополією», М.Горбачов, на думку Ю.Афанасьєва, уклав із суспільством «щось на зразок усиченого компромісу». Відтак гласність як вимушений крок, на який владу штовхнув інстинкт самозбереження, став «фатальним» для КПРС, оскільки з часом перестав бути контрольованим (23, с.302–305). У свою чергу, саме неконтрольованість політики гласності з боку КПРС є першою ознакою формування суспільного руху «за гласність» [24].

Французький поет та інтелектуал П.Валері (1871–1945) порівнював термінологічні ігри із пляшковими етикетками, що не можуть «ні оп'янити, ні вгамувати спраги», оскільки єдиним їхнім призначенням є «іменування вмісту». Відтак вельми показовим у контексті винесеної у заголовок проблеми є те, що «гласність» стала однією з перших термінологічних «заковок» у спробах західних інтелектуалів з'ясувати сутність горбачовської реформації. Приміром, Т.Кузьо писав у 1989 р.: «На початку 1988 р. головний редактор Правди Віктор Афанасьєв заявив, що завдяки політиці гласності засоби масової інформації СРСР не мають теми, на яку радянським журналістам заборонено було б писати. Але в такому випадку, як стоїть справа з темами, що охоплюють період радянської історії, в якому відбулися великий терор, колективізація і штучний голод 1933 р. в Україні? Чи імовірно, що гласність стосуватиметься і цих подій?» [25, с.72]. Подекуди зарубіжні дослідники намагались вкласти власний зміст у горбачовську «гласність», що нагадувало не стільки спробу визначити горбачовські реформи, скільки вписати їх у контекст традиційних уявлень про Російську імперію, СРСР та прецеденти їхнього реформування. Відтак горбачовська «гласність» виводилась з попередньої реформаторської практики, її етимологія отримувала прямий родовід із XIX ст., а «свобода слова» (у західному розумінні) оголошувалась її кінцевою і єдиною метою [26, с. 7].

На наш погляд, ближчим до первісного змісту горбачовської «гласності» є визначення О.Алтуняна про те, що вона є передусім «свідомою політикою влади стосовно до суспільства», яка спрямована на «підтримання існування влади», а за своєю природою є «ідеологічною парадигмою» [1].

Як висновок, передусім, спробуємо запропонувати власну дефініцію поняття гласність із урахуванням означених в даній публікації проблем. Отже, гласність – це проголошена М.Горбачовим у 1987 р. політика у сфері поширення та тлумачення інформації. На етапі літа

1988 р. політика гласності трансформується у суспільний процес, який охоплює, насамперед, сфери історичної пам'яті та актуальні питання поточного життя (від взаємин у середовищі номенклатури та цінової політики до питання майбутнього СРСР).

По-друге, важливо усвідомити та погодитись із тим, що існує своєрідна внутрішня термінологія «перебудови», яка включає терміни і поняття, що не вживаються взагалі (або вживаються вкрай рідко) поза межами кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Попри те, що цей перебудовний «новояз» достатньо широко використовується дослідниками та мемуаристами, сам він предметом дослідження практично не був.

Відтак немає нічого дивного у тому, що наразі, після майже 20 років «постперебудови», поняття «гласність» тлумачиться по-різному. Систематичні намагання дослідників надати горбачовській гласності не притаманні їй етимологічні корені усе ще лишаяються ознакою сучасної історіографії проблеми. На наш погляд, коло питань, що виникає у зв'язку із окресленою проблемою, є доволі значним. Слід з'ясувати, як вибудовувались і вибудовуються стратегії дослідження проблем, в яких поняттям перебудовної епохи належить чільне місце; чи залежать такі стратегії від змісту чи змістів, що дослідники вкладають у ці поняття; зрештою, наскільки свідомо вживається зазначена термінологія і чи не виходить її вживання за межі її природної поняттєвої «октави» [27].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алтунян А. О единстве, гласности и плюрализме // Знамя. – 2001. – №2.
2. Див.: Рейтблат А. Русские писатели и III Отделение (1826-1855) // Новое литературное обозрение. – 1999. – № 40.
3. Див., напр.: Эйдельман Н. «Революция сверху» в России (Заметки историка) // Наука и жизнь. – 1988. – №10-12; 1989. – №1-3.
4. Див.: Булгарин – автор теории ограниченной гласности // Журналист. – 2003. – №9. – С.22; Независимую прессу в России породила цензура // Журналист. – 2003. – №1. – С.48. Тонкощі булгаринської «деякої гласності» яскраво показані в дисертаційному дослідженні секретаря Ю.Лотмана Тетяни Кузовкіної. Див.: Кузовкіна Т. Феномен Булгарина: проблема літературної тактики. – Дисертація ...доктора філософії по російській літературі / Отделение русской и славянской филологии Тартуского университета. – Тарту, Эстония. – С.85-86.
5. Герцен А.И. «Very dangerous!!!» // Сочинения в 9-ти томах. – М.: ГИХЛ, 1958. – т. VII. – с. 254-259.
6. Достоевский Ф.М. Идиот // Полн. собр. соч.: в 30-ти тт. – Л.: Наука, 1972 - 1990. – Т. 18.
7. Прим.: Зокрема, Н. Новодворська вважає, що «Яковлев став для Горбі [Горбачова. – В.Т.] тим, ким був Сперанський для Олександра Першого» і називає одного з головних ідеологів перебудови «Яковлев-Сперанський». «Звісно, він [Горбачов. – В.Т.], – зауважує авторка, – є схожим на Олександра Першого: і в реформах, і в коливаннях, і в прихильності до Заходу». Новодворская В. Россия в стране реформ и чудес // http://www.sps.ru/?id=206905&cur_id=216715
8. Див.: Даниэль А.Ю. [Из материалов, присланных на конференцию] Круглый стол проекта «Горбачевские чтения», 15 декабря 2004 г. // Горбачевские чтения: Выпуск 3: Власть факта и власть мифа: как создается образ современной истории России. Некоторые проблемы освещения истории перестройки в учебниках истории. – М.: Горбачев-Фонд, 2005.
9. Див.: Матрос Л. Презумпция виновности: Социологический роман. – М.-Нью-Йорк, 2000.
10. Див.: Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914—1991). – М.: НЛО. – С.508.; Солженицын А. Бодался теленок с дубом. Очерки литературной жизни. – Париж, YMCA-PRESS, 1975.
11. Див.: Новодворская В. Россия в стране реформ и чудес // <http://www.sps.ru/>
12. Горбачев М.С. Живое творчество народа: докл. на всесоюз. науч.-практ. конф. «Совершенствование развитого социализма и идеол. работа партии в свете решений июньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС» 10 дек. 1984 г. – М.: Политиздат, 1985. – 47 с.
13. Див.: Гласность и журналистика: 1985-2005: сб. статей / под ред. Я.Н. Засурского, О.М. Здравомысловой. – М.: Горбачев-Фонд; ф-т журналистики МГУ им. М.В.Ломоносова; Фонд Дмитрия Зимина «Династия», 2006.
14. Див.: Горбачев М.С. Первые шаги // Горбачев М.С. Жизнь и реформы: в 2-х книгах. – М.: Новости, 1995. – Кн.1.
15. Див.: Горбачев М.С. Рукописи не горят // Горбачев М.С. Жизнь и реформы: в 2-х книгах. – М.: Новости, 1995. – Кн.1.
16. Горбачев М.С. Политический доклад ЦК КПСС XXVII съезду КПСС. – М.: Политиздат, 1986. – 127 с.

17. Див. про це нашу статтю: Горбачовська гласність у дзеркалі сучасної історіографії: подолання стереотипів // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського: зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Серія: Історія. – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – с. 400-404.
18. Конт Ф. Секретность и гласность // К политической антропологии советской системы: Внешнеполитические аспекты / пер. с фр. Я.Ю. Богданова. – М.: Языки славянской культуры, 2003.
19. Горбачев М.С. Октябрь и перестройка: революция продолжается: доклад на совместном торжеств. заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвящ. 70-летию Великой Октябрьской соц. революции, в Кремлевском Дворце съездов, 2 ноября 1987 г. – М.: Политиздат, 1987. – 62 с.
20. Материалы XIX Всесоюзной конференции КПСС // Из архива В.Тарасова-ст., делегата конференции от ХРТЗ.
21. Логика развития перестройки // Презентация доклада «Перестройка: двадцать лет спустя», 1 марта 2005 г. / Перестройка: двадцать лет спустя (Доклад Горбачев-Фонда).
22. Прим.: З огляду на зауваження Михайла Горбачова цілком ймовірним є висновок про те, що березневий закон про ЗМІ також замислювався як фактор стримування, а не черговий каталізатор «переростання» гласності у свободу слова. Див.: Горбачев М.С. Поляризация общественного мнения // Горбачев М.С. Жизнь и реформы: В 2-х книгах. – М.: Новости, 1995. – Кн.1.
23. Див.: Афанасьев Ю.Н. Опасная Россия: Традиции самовластья сегодня. – М.: РГГУ, 2001.
24. Прим.: В цілому, перетворенню гласності на суспільний рух сприяли наступні фактори: «білі плями» історії, громадсько-політична діяльність української діаспори, національне та мовне питання тощо. Див.: Тарасов В. «Білі плями» вітчизняної історії на сторінках публіцистики 1989-1991 рр.: історіографічний та методологічний аспекти / наук. ред. проф. В.К. Якунін. – Х.: Курсор, 2007. – 146 с.
25. Тарас Кузьо. Гласність і проблема голоду 30-их років в Україні // Сучасність. – Вересень 1989. – (Історія і сучасність).
26. Див.: Glasnost, Gorbachev, Khrushchev and Stalin: [An interview with Robert Conquest] // Smoloskyp. – Summer 1987. – Vol.8. – №34. – P.19-20; Ryan-Hayes, Karen L. Russian Publicistic Satire Under Glasnost: The Journalistic Feuilleton. – Edwin Mellen Press, 1993. – 203 p.; Porter C., Schillinger E. Glasnost and the Transformation of «Moscow News» // Journal of Communication. – 1991. – Vol. 41., Issue 2. – P. 125-149. Dear Comrade Editor: Readers' Letters To The Soviet Press Under Perestroika. – Bloomington: Indiana University Press, 1992. – 235 p.; Echoes of Glasnost in Soviet Ukraine / Ed. Romana M. Bahry. – North York; Toronto: Captus University Publications, 1990. – 252 p.
27. Див.: Образ горбачовської «перебудови» 1985-1991 років в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації // Грані. – 2008. – №4. – С.25-28.

Tarasov V.V. ЭТИМОЛОГИЯ ГОРБАЧЕВСКОЙ ГЛАСНОСТИ (1985–1991 гг.) КАК ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.

Сфера употребления понятия «гласность» в пространстве отечественной и зарубежной историографии изменялась фактически с самого начала перестройки. Определенная этим понятием политика «революционного обновления социализма» в 1986 г. существенно отличается от определения «гласности» в начале 1990-го или 1991-го годов. Дополнительные содержания гласности возникают и в процессе исследования истории перестройки 1985–1991 гг., особенно в мемуарной литературе и публицистике. Исходя из того, что «гласность» не принадлежит к сфере исключительно «горбачевских» неологизмов и имеет существенную доперестроечную и досоветскую историю употребления, абсолютно очевидной является необходимость в исследовании ее этимологии, что может существенно облегчить анализ содержания этого понятия на протяжении 1985–1991 гг. и в современной историографии.

Ключевые слова: историография, перестройка, гласность, этимология

Tarasov V.V. ETYMOLOGY OF GORBACHEV GLASNOST (1985-1991) AS PROBLEM OF MODERN HISTORIOGRAPHY.

Sphere of the use of concept «glasnost» in space of domestic and foreign historiography changed actually from the beginning of perestroika. Certain this concept of politician of «revolutionary update of socialism» in 1986 substantially differs from determination of «glasnost» at the beginning of 1990th or 1991th. Additional maintenances of glasnost arise up and in the process of research of history of re-erecting 1985-1991, especially in memoir literature and publicism. Coming from that «glasnost» does not belong to the sphere of exceptionally Gorbachev's neologisms and has substantial period before perestroika and before USSR history of the use, absolutely obvious is a

necessity for research of its etymology, that can substantially facilitate the analysis of gainings of this concept during 1985-1991 and in modern historiography.

Key words: historiography, perestroika, glasnost, etymology

УДК 394 (477)

О.А. Коляструк

**ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ І
ЛЕГІТИМІЗАЦІЇ**

У статті йдеться про стан розвитку історії повсякденності в сучасній українській історіографії.

Ключові слова: історія повсякденності, сучасна українська історіографія.

Антропологічно зорієнтована історіографія, яка ставить у центр історичного аналізу людину, її світобачення й поведінку, є одним з провідних напрямів сучасного історичного знання [1]. Історія повсякденності в західній історіографії, започаткована як самостійний напрям історичних студій у першій третині ХХ ст., набула остаточного оформлення й визнання у Франції, Німеччині, Італії, Великій Британії, США в останній третині минулого століття. У пострадянських країнах (Росії, Беларусі) вона про себе заявила у 1990-і рр. У сучасній вітчизняній історіографії потужно зростає інтерес до людинознавчих студій. Ознакою нашого часу є те, що проблема «людини в історії» все чіткіше окреслюється в теоретичному та історіографічному аспектах [2].

Метою даної розвідки є проаналізувати сучасний стан історії повсякденності в українській історіографії, її здобутки і проблеми, шляхи і перспективи розвитку.

Передусім підкреслимо, що повсякденне життя суспільства не є новітнім об'єктом вивчення. У традиційній історіографії ХІХ – початку ХХ ст., що складалась як один з виявів національної ідентифікації в умовах імперської реальності – і російської, і австрійської, – було опрацьовано величезний пласт етнографічних, фольклорних і краєзнавчих матеріалів, серед них чільне місце складала відомості про народний побут, звичаї, календарно-обрядові традиції, щоденні практики українського суспільства, переважно селянства. М.І. Костомарову, В.Б. Антоновичу, Д.І. Яворницькому, Д.І. Багалію, М.Ф. Сумцову закидали ідеалізацію патріархальщини, захоплення фактографізмом. За поглиблений інтерес до «деталей життя» їх почасті звинувачували в побутописанні, «дрібній тематиці», «хуторянщині». Як зазначає С.І. Дровозюк, і при огляді здобутків академічної науки 20-х рр. ХХ ст. також натрапляємо на поняття «жива людина» у руслі конфлікту між істориками-марксистами і школою М. Грушевського [3]. Ця людинознавча тенденція була знівельована на рубежі 1920–30-х рр. класовим підходом радянською марксистсько-ленінською методологією.

У перше десятиліття після здобуття незалежності необхідність написання нової історії України крізь національно-державницьку призму відсунула проблематику повсякдення на другий план. Спочатку вона не знайшла спеціальної розробки, хоча подолання формаційно-класового підходу і поборення табуйованих тем у результаті все ж дали низку робіт з аспектами повсякденності. Г.М. Васильчук зауважує, що у більшості праць «перебудованої» і пострадянської доби, присвячених аналізу політичного розвитку радянського суспільства, переважаючими теоретичними концепціями були теорія тоталітаризму та теорія модернізації [4, с.186]. В Україні, як і в пострадянській Росії, перші студії з повсякденності зросли з теренів заборонених проблем радянської офіційної історії, передусім йшлося про репресії, соціальні наслідки «воєнного комунізму», післявоєнної розрухи і голоду початку 20-х рр., а також соціалістичної модернізації у промисловості, сільському господарстві, культурній сфері, в тому числі й про Голодомор 1932–33 рр.; звертали увагу на так звані тіньові сторони радянського суспільства: асоціальні і аномальні явища, девіантну поведінку, неподолану релігійність тощо.

На становленні проблематики повсякденності відчутно спричинилась потужна хвиля народознавчих і етнологічних студій перших років незалежності, що здійснювалася крізь призму національної ідентифікації. Невипадково один з методів історії повсякденності відносять до етнометодології.

necessity for research of its etymology, that can substantially facilitate the analysis of gainings of this concept during 1985-1991 and in modern historiography.

Key words: historiography, perestroika, glasnost, etymology

УДК 394 (477)

О.А. Коляструк

**ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ І
ЛЕГІТИМІЗАЦІЇ**

У статті йдеться про стан розвитку історії повсякденності в сучасній українській історіографії.

Ключові слова: історія повсякденності, сучасна українська історіографія.

Антропологічно зорієнтована історіографія, яка ставить у центр історичного аналізу людину, її світобачення й поведінку, є одним з провідних напрямів сучасного історичного знання [1]. Історія повсякденності в західній історіографії, започаткована як самостійний напрям історичних студій у першій третині ХХ ст., набула остаточного оформлення й визнання у Франції, Німеччині, Італії, Великій Британії, США в останній третині минулого століття. У пострадянських країнах (Росії, Беларусі) вона про себе заявила у 1990-і рр. У сучасній вітчизняній історіографії потужно зростає інтерес до людинознавчих студій. Ознакою нашого часу є те, що проблема «людини в історії» все чіткіше окреслюється в теоретичному та історіографічному аспектах [2].

Метою даної розвідки є проаналізувати сучасний стан історії повсякденності в українській історіографії, її здобутки і проблеми, шляхи і перспективи розвитку.

Передусім підкреслимо, що повсякденне життя суспільства не є новітнім об'єктом вивчення. У традиційній історіографії ХІХ – початку ХХ ст., що складалась як один з виявів національної ідентифікації в умовах імперської реальності – і російської, і австрійської, – було опрацьовано величезний пласт етнографічних, фольклорних і краєзнавчих матеріалів, серед них чільне місце складала відомості про народний побут, звичаї, календарно-обрядові традиції, щоденні практики українського суспільства, переважно селянства. М.І. Костомарову, В.Б. Антоновичу, Д.І. Яворницькому, Д.І. Багалію, М.Ф. Сумцову закидали ідеалізацію патріархальщини, захоплення фактографізмом. За поглиблений інтерес до «деталей життя» їх почасті звинувачували в побутописанні, «дрібній тематиці», «хуторянщині». Як зазначає С.І. Дровозюк, і при огляді здобутків академічної науки 20-х рр. ХХ ст. також натрапляємо на поняття «жива людина» у руслі конфлікту між істориками-марксистами і школою М. Грушевського [3]. Ця людинознавча тенденція була знівельована на рубежі 1920–30-х рр. класовим підходом радянською марксистсько-ленінською методологією.

У перше десятиліття після здобуття незалежності необхідність написання нової історії України крізь національно-державницьку призму відсунула проблематику повсякдення на другий план. Спочатку вона не знайшла спеціальної розробки, хоча подолання формаційно-класового підходу і побороення табуйованих тем у результаті все ж дали низку робіт з аспектами повсякденності. Г.М. Васильчук зауважує, що у більшості праць «перебудованої» і пострадянської доби, присвячених аналізу політичного розвитку радянського суспільства, переважаючими теоретичними концепціями були теорія тоталітаризму та теорія модернізації [4, с.186]. В Україні, як і в пострадянській Росії, перші студії з повсякденності зросли з теренів заборонених проблем радянської офіційної історії, передусім йшлося про репресії, соціальні наслідки «воєнного комунізму», післявоєнної розрухи і голоду початку 20-х рр., а також соціалістичної модернізації у промисловості, сільському господарстві, культурній сфері, в тому числі й про Голодомор 1932–33 рр.; звертали увагу на так звані тіньові сторони радянського суспільства: асоціальні і аномальні явища, девіантну поведінку, неподолану релігійність тощо.

На становленні проблематики повсякденності відчутно спричинилась потужна хвиля народознавчих і етнологічних студій перших років незалежності, що здійснювалася крізь призму національної ідентифікації. Невипадково один з методів історії повсякденності відносять до етнометодології.

Не менш помітну роль в актуалізації проблематики повсякдення відіграли краєзнавці. Окремі з них спочатку поодинокі на рівні пробних студій місцевого, історико-краєзнавчого рівня писали про реальне становище людей у минулі часи, про їх думки, настрої, сподівання і наміри [5]. Поруч з використанням архівних відомостей, краєзнавці стали звертатись до неофіційних документів. Уперше були активно запитувані дослідниками листи, щоденники, записки, нотатки звичайних людей. Краєзнавці започаткували практику записів «усної історії» [6]. З їхніх аматорських студій по-новому (з правом звучання) з пилу давнини постав неофіційний сільський пісенний і говірковий фольклор та міський анекдот. Краєзнавці «населити» історію конкретними людьми з їх неповторними, унікальними життєписами, втім, типовими для народу долями.

Реалії повсякденного життя знайшли відображення і в оновленій вітчизняній біографістиці, яку також активно реанімували з часів здобуття незалежності з огляду на потребу відновлення пантеону своїх героїв [7]. Істотно виразними є елементи повсякденнописання у портретистиці реабілітованих історією.

Не можна не відзначити й журналістського внеску, особливо відчутного на рівні місцевої преси.

Ще одним важливим спонукальним чинником зацікавленням повсякденністю був перегляд Міністерством освіти і науки України навчальних програм з історії та їх корегування у бік людинознавчої концепції та орієнтування на світові навчальні стандарти.

На становленні історії повсякденності в українській історичній науці, поза сумнівом, позначились виклики зарубіжної історіографії і методології науки. Йдеться не тільки про переклади європейських і американських новітніх видань з культурно-історичної антропології, а й про безпосередній вплив російської історіографії, що раніше зацікавилась ментальними характеристиками історії та її буденними сюжетами.

Отже, можна стверджувати, що на початку XXI ст. в руслі соціальної історії та культурної антропології на підставі оновлення дослідницьких пріоритетів традиційної вітчизняної історіографії, засвоєння зарубіжного досвіду «нової історичної науки», внаслідок міждисциплінарних контактів і запозичень із суспільно-гуманітарних дисциплін у сучасній українській історіографії оформилась історія повсякденності як напрям досліджень, що вивчає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей [8, с.105]. Це засвідчують спеціальні конференції з проблематики повсякдення [9–11], низка конкретно-історичних досліджень, теоретико-методологічних [12–16], оглядово-історіографічних [17–19], джерелознавчих [20–23] праць.

Історія повсякденності знайшла своїх прихильників серед академічної, професорсько-викладацької, учительської громадськості, а також серед краєзнавців і журналістів. Водночас ще остаточно не подоланий в окремих колах традиційних істориків скептицизм стосовно самодостатності історії повсякденності та її інституційної окремішності, все ще присутня деяка упередженість стосовно неї і звинувачення її в необ'єктивності й релятивізмі, до кінця не подолана певна опірність методиці та інструментарію історії повсякденності, тривають дискусії навколо її джерел і науково-документального забезпечення.

На нинішньому етапі цілком очевидно, що історія повсякденності належить до інтегративних напрямів досліджень. Вона спирається як на суто історичні методи і принципи дослідження, так і на міждисциплінарні запозичення. Це зумовлене, по-перше, об'єктивним універсалізмом сфери повсякдення, і, по-друге, загальнонауковим зацікавленням дослідників феноменом повсякденності, про що свідчать численні публікації й напрацювання спеціалістів різних суспільно-гуманітарних галузей: істориків, філософів, культурологів, соціологів, мистецтвознавців, літературознавців, мовознавців, журналістів тощо.

Сучасними українськими дослідниками зібраний значний фактографічний матеріал з історії щоденності, що відбилось у низці спеціальних наукових публікацій, переважно формату статей чи повідомлень. Відсоток авторських і колективних монографічних досліджень поки що дуже незначний, серед авторів назвемо М.Борисенка, О.Вільшанську, Т.Вронську, В.Молчанова та ін. В Інституті історії України НАН України започаткована серія колективних монографій «З історії повсякденного життя в Україні», щойно вийшли перші дві праці відділів під керівництвом С.В.Кульчицького та В.М.Даниленка [24, 25].

Серед численних публікацій визначимо пріоритети як у хронологічному, так і тематичному плані. Передусім у загальному контексті історії України переважають публікації з

радянського повсякдення, зокрема періоду непу, війни, повоєнного періоду. На розсуд В.Головка, «саме перехідні стани дають можливість одночасно поєднати і події, і статичні аспекти минулого, точніше, подією тут стає часткове зрушення в сталих, буденних соціальних структурах під тиском революційних, модернізаційних і т.д. процесів» [24, с.62].

Щодо розроблених аспектів у загальній проблематиці повсякдення домінують питання матеріально-побутового забезпечення і умов життєдіяльності [26], житлово-комунальна сфера [27–28], відпочинок і дозвілля [29], сімейно-шлюбні аспекти [30], гендерні проблеми соціалізації [31–32].

Наступною ознакою зростаючого інтересу до проблематики повсякденності є збільшення питомої ваги її тематики серед інших історичних проблем на сторінках академічних видань. Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія» розпочав серію документальних публікацій з повсякдення.

Одним з потужних осередків історії, соціології, філософії та культури повсякдення є Київський національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, де повсякденність вивчається як теоретична проблема і практична реалія минулого і сучасності, серед авторів назвемо О.В. Потільчака, О.А. Прохоренко, В.А.Стоян, В.Г. Шарпатога та ін.

В Україні, крім столичного, можна назвати вже кілька регіональних осередків дослідження повсякденності: Харків, Донецьк, Луганськ, Переяслав-Хмельницький, Бердянськ та ін.

У Харкові проведено низку спеціальних конференцій з повсякдення, розпочато збирання «Народного архіву», а також у видавництві «Раритети України» започаткований проект «Історії «Про наше» як серія нарративних і візуальних видань про повсякденне життя, а також серія документальних публікацій (спогадів, листів, щоденників) за програмою «Структури повсякденності».

Міцний осередок із дослідження проблем історичної антропології, зокрема історії повсякденності, склався в Донецькому національному університеті, де під проводом досвідчених науковців З.Г. Лихолобової та О.В. Стяжкіної дослідженням зазначених проблем займаються молоді історики: О.Б. Пенькова, М.С. Герасимова, М.О. Соловей, А.В. Мовчан, С.Л. Андросова та інші. Серед серйозних і оригінальних дослідників радянського повсякдення на особливу увагу заслуговує Н.Т.Гогохія з Луганська. Дидактичні проблеми історії повсякденності розробляються колективом кафедри всесвітньої історії Бердянського педагогічного університету під керівництвом професора К.О.Баханова.

Отже, можна стверджувати, що історія повсякденності на сучасний момент визнана як необхідний напрям історичних досліджень і набула загальної легітимації в вітчизняній історіографії. Поки що вона знаходиться на стадії становлення, тому їй притаманні деяка інституційна невизначеність, елементи наслідування методик та інструментарію інших національних історіографічних течій повсякденної історії. Інерційні процеси зумовили «обережне» ставлення до нетрадиційних джерел, в тому числі й особового походження, а також візуальних та усних, що конче необхідні для історика повсякденності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зашкільняк Л.Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука //Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С.24-57.
2. Балебрех А.Г.Сучасна людина в контексті історичного минулого: гуманітарний аспект //Грані. – 2000. – №3 (11). – С.17-20.
3. Дровозюк С.І. Проблема «живої» людини в українській історичній думці ХХ-ХХІ ст. //www.nbuv.gov.ua/portal/Soc...12/.../problema%20juvoi%20ludunu.pdf.
4. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20-30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. – Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2008. – 314 с.
5. Бондаренко Г.В.Проблема людини в історичному краєзнавстві //V Всеукр. конф. «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991 р.): Тези доповідей та повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С.23-24.
6. Щеглова Т.К. Устная история и краеведческая работа // Преподавание истории в школе. – 1998. – №5. – С.60-63.
7. Чишко В.С.Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України. – К., 1996.

8. Історіографічний словник: навч. посіб. для студентів істор. факультетів університетів / С.І. Посохов, С.М. Куделко, Ю.Я. Зайцева та ін; за ред. С.І. Посохова. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 320 с.
9. Епоха. Культури. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы)// Матер. междунар. науч. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов – Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – 364 с.
10. Історія повсякденності: теорія та практика : матер. Всеукр. наук. конф., м. Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав.2010 р. / [упоряд.: О.М.Лукашевич, Т.Ю.Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.
11. Людина в структурах повсякдення в історії України: матер. Всеукр. наук. конф., м. Луганськ, 2009
12. Васильчук Г.М. Вивчення «радянської повсякденності» 20-30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Зб. ст. – Вип.11. – К.: ПУ НАНУ, 2007. – С.102-111.
13. Гогохія Н.Т. Якісні методи дослідження у вивченні радянської повсякденності 1920-30-х рр.// Вісник ЛНПУ. - 2007. - №23. – С.109-114.
14. Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряду // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наук. пр. – Вип.17. – К.: ПУ НАНУ, 2007. – 494 с. – С.87-101.
15. Удод О.А. Методологічні проблеми історії повсякденності // Матеріали V Міжнародного конгресу українців / 26-30 серпня 2002 р., м. Чернівці. – Історія. – Ч.2. – Чернівці: «Рута», 2004. – 639 с. – С.381-385.
16. Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: проблема постановки й окресленості в сучасній гуманітаристиці // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: Історія. – Вип. 15. – Вінниця, 2009. – С.170-173.
17. Її ж. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С.174-184.
18. її ж. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Зб. ст. – Вип.17. – К.: ПУ НАНУ, 2009. – С.340-348.
19. Куновська О. Quo vadis «Історія повсякдення»? // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип.18. – 488 с. – С.21-30.
20. Герасимова М. с. Джерела з історії радянської повсякденності // Історичні і політологічні дослідження / Голов. ред. П. В. Добров. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2007. – № 1/2 (31/32). – с. 293 – 298.
21. Стяжкіна О.В. «Живі голоси історії» в методології історико-антропологічного аналізу // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. Кн. 12 / Голов. ред. З. Г. Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – с. 250 – 261.
22. Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Український історичний журнал. – 2008. – №3. – С.145-154.
23. її ж. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Зб. ст. – Вип. 14. – К.: ПУ НАНУ, 2007. – С.212-218.
24. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу: Кол. монографія / відп. ред. С.В.Кульчицький. – В 2-х ч. – К.: ПУ НАНУ, 2009-2010.
25. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : Кол. монографія / відп. ред. В.М.Даниленко. – В 3-х ч. – К.: ПУ НАНУ, 2010.
26. Прилуцький В. Побут студентів в 1920-х рр.// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип.15. – С.85-107.
27. Лукашевич О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. – Вип.12. – К., 2004. – С.257-276.
28. Заболотна Т.В. Житлова проблема в окупованому Києві // УІЖ. – 2006. – №3. – С.158-173;
29. Мічуда В.В. Побут і дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.) : автореф. дис. ... к.і.н. 07.00.01 – історія України / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.
30. Мелешко Л. А. Історія сім'ї в контексті повсякдення Донбасу (1990-ті – початок 2000-х рр.) : автореф. дис. ... к.і.н. 07.00.01 – історія України / Донецький національний університет. – Донецьк, 2008. – 20 с.
31. Гогохія Н.Т. «Жінка-стахановка»: новий образ у радянських засобах масової інформації другої половини 30-х рр.// Вісник ЛДПУ імені Тараса Шевченка. – 2005.- №8(88). – С.35-45.
32. Кривуля О.О.Зміна соціальної ролі жінок Радянської України на початковому етапі їх входження до «чоловічого світу» (початок 20-х рр. ХХ ст.) // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 17 (спеціальний). – С. 30-37.

.....
Коляструк О.А. ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОСТИ В УКРАИНЕ: ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕНИЯ И ЛЕГИТИМИЗАЦИИ

В статье речь идет о развитии истории повседневности в современной украинской историографии.

Ключевые слова: история повседневности, современная украинская историография.

Kolyastruk O.A. HISTORY OF EVERYDAY LIFE IN UKRAINE: PROBLEM OF FORMIRATION AND LEGIMITIZATION

The article is dedicated to showing the status of the daily life in the contemporary Ukrainian historiography.

Key words: history of everyday life, contemporary Ukrainian historiography

УДК 394 (477)

М.Ю. Зінчук

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЯК НОВИЙ НАПРЯМОК ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті йдеться про початки звернення філософів, істориків та соціологів до проблематики повсякденності. Окреслено особливості підходів до даної тематики провідних науковців ХХ ст.: Е. Гуссерля, А. Шюца, Н. Еліаса. Охарактеризовано сферу акцентування Франкфуртської школи на історії щоденності та особливостях мікроісторичного її трактування. Для сучасної гуманітарної науки дослідження повсякденності має величезне методологічне та практичне значення.

Ключові слова: повсякденність, історія повсякденності, «життєвий світ», фігурація, Франкфуртська школа, соціальне конструювання, мікроісторія, соціальна ідентичність.

Історія повсякденності до середини ХХ ст. практично не була актуальною темою історичних пошуків. Лише порівняно нещодавно вона стала об'єктом уваги вчених-гуманітаріїв. Це зовсім нова галузь історичного знання, яка реконструює сферу щоденності крізь призму загальноісторичних, культурних, соціальних, політологічних, конфесійних дефініцій. Центром уваги історії повсякденності є дослідження звичного, повторюваного, побутового, такого, що уявляється «нормальним» у контексті існування певного суспільства в конкретний проміжок часу [13]. Обмеження поняття «повсякденність» часовими та просторовими рамками зумовлене різною специфікою побутового життя, що дає право дослідникам виокремлювати, наприклад, повсякденність військової доби. Крім того, дослідники повсякденності в структуру даного визначення також включають поведінкові реакції особистості на певні події.

Дослідження щоденності є актуальним для всіх гуманітарних наук, адже вона є первинною, базисною сферою для кожної окремої особистості і для соціуму в цілому. Вивчення сутності, структури, особливостей повсякденності дає можливість зрозуміти мотиви поведінки людей, їх прагнення, а також корінні причини утворення різних суспільних інститутів.

Європейська наука на сьогодні має значні напрацювання в історії щоденності. Свої праці даній сфері наукового пізнання присвячували Ф. Бродель [2], Б. Вальденфельс [3], М. Кром [7], А. Шюц [14;15;16]. Ці праці, як правило, присвячені окремому аспекту повсякденності і мають вузькотематичний характер. Також значний пласт інформації з історії повсякденності міститься в доробках вчених-соціологів [1; 5; 11; 12]. Праці з історіографії даної проблематики [13] почали з'являтися лише в останні декілька років. Тому закономірно, що вони мають фрагментарний та поверховий характер. Це зумовлює необхідність дослідження напрацювань вітчизняних та зарубіжних дослідників з даної проблематики, систематизації та аналізу їх доробків.

Своїм виокремленням у самостійну галузь історія повсякденності зобов'язана антропологічному повороту кінця 60-х рр. ХХ ст. Проте передумови для самостійного існування історії щоденності виникли задовго до ХХ ст. Ще античні мислителі, розуміючи цінність повсякденного, звертались до категорій практичного досвіду. Платон, Аристотель, Епікур були «батьками» категорії «загального здорового глузду», яку потім сформулював Томас Рід та яку згодом утвердили прагматики ХІХ ст.

.....
Коляструк О.А. ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОСТИ В УКРАИНЕ: ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕНИЯ И ЛЕГИТИМИЗАЦИИ

В статье речь идет о развитии истории повседневности в современной украинской историографии.

Ключевые слова: история повседневности, современная украинская историография.

Kolyastruk O.A. HISTORY OF EVERYDAY LIFE IN UKRAINE: PROBLEM OF FORMIRATION AND LEGIMITIZATION

The article is dedicated to showing the status of the daily life in the contemporary Ukrainian historiography.

Key words: history of everyday life, contemporary Ukrainian historiography

УДК 394 (477)

М.Ю. Зінчук

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЯК НОВИЙ НАПРЯМОК ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті йдеться про початки звернення філософів, істориків та соціологів до проблематики повсякденності. Окреслено особливості підходів до даної тематики провідних науковців ХХ ст.: Е. Гуссерля, А. Шюца, Н. Еліаса. Охарактеризовано сферу акцентування Франкфуртської школи на історії щоденності та особливостях мікроісторичного її трактування. Для сучасної гуманітарної науки дослідження повсякденності має величезне методологічне та практичне значення.

Ключові слова: повсякденність, історія повсякденності, «життєвий світ», фігурація, Франкфуртська школа, соціальне конструювання, мікроісторія, соціальна ідентичність.

Історія повсякденності до середини ХХ ст. практично не була актуальною темою історичних пошуків. Лише порівняно нещодавно вона стала об'єктом уваги вчених-гуманітаріїв. Це зовсім нова галузь історичного знання, яка реконструює сферу щоденності крізь призму загальноісторичних, культурних, соціальних, політологічних, конфесійних дефініцій. Центром уваги історії повсякденності є дослідження звичного, повторюваного, побутового, такого, що уявляється «нормальним» у контексті існування певного суспільства в конкретний проміжок часу [13]. Обмеження поняття «повсякденність» часовими та просторовими рамками зумовлене різною специфікою побутового життя, що дає право дослідникам виокремлювати, наприклад, повсякденність військової доби. Крім того, дослідники повсякденності в структуру даного визначення також включають поведінкові реакції особистості на певні події.

Дослідження щоденності є актуальним для всіх гуманітарних наук, адже вона є первинною, базисною сферою для кожної окремої особистості і для соціуму в цілому. Вивчення сутності, структури, особливостей повсякденності дає можливість зрозуміти мотиви поведінки людей, їх прагнення, а також корінні причини утворення різних суспільних інститутів.

Європейська наука на сьогодні має значні напрацювання в історії щоденності. Свої праці даній сфері наукового пізнання присвячували Ф. Бродель [2], Б. Вальденфельс [3], М. Кром [7], А. Шюц [14;15;16]. Ці праці, як правило, присвячені окремому аспекту повсякденності і мають вузькотематичний характер. Також значний пласт інформації з історії повсякденності міститься в доробках вчених-соціологів [1; 5; 11; 12]. Праці з історіографії даної проблематики [13] почали з'являтися лише в останні декілька років. Тому закономірно, що вони мають фрагментарний та поверховий характер. Це зумовлює необхідність дослідження напрацювань вітчизняних та зарубіжних дослідників з даної проблематики, систематизації та аналізу їх доробків.

Своїм виокремленням у самостійну галузь історія повсякденності зобов'язана антропологічному повороту кінця 60-х рр. ХХ ст. Проте передумови для самостійного існування історії щоденності виникли задовго до ХХ ст. Ще античні мислителі, розуміючи цінність повсякденного, звертались до категорій практичного досвіду. Платон, Аристотель, Епікур були «батьками» категорії «загального здорового глузду», яку потім сформулював Томас Рід та яку згодом утвердили прагматики ХІХ ст.

У ХХ ст. акцент в західній філософії зміщується на дослідження звичного, щоденного. Засновник феноменології Едмунд Гуссерль сформулював поняття «життєвого світу» (Lebenswelt), в рамках якого наукове пізнання ставиться в залежність від «донаукового» та «позанаукового» пізнання. Е.Гуссерль, оперуючи такими поняттями як «безпосереднє» та «очевидне», головним визнає саме практично апробовані знання та досвід. «З самого свого виникнення природознавство й пов'язана з ним геометрія повинні служити цілям, які покликані цим життям й повинні бути співвіднесені з життєвим світом. Людина, що живе в цьому світі, у тому числі й людина, що досліджує природу, може ставити всі свої практичні й теоретичні питання, тільки перебуваючи всередині цього світу, може теоретично ставитися до нього лише в нескінченно відкритому обрії непізнаного», – пише філософ [4, с.165].

Австрійський соціолог Альфред Шюц проаналізував конфігурацію повсякденного сприйняття. Він зосередив свої дослідження на процесі складання картини цього світу у людей, з огляду на їхні прагнення, сподівання, фантазії, сумніви, мрії, реакції на певні події [5, с.116]. Крім того, А.Шюц звернув увагу на поведінкові механізми в контексті окреслення повсякденності. Індивід спочатку переживає соціальний світ як певне поле дій і лише потім як об'єкт мислення. Через це повсякденне сприйняття організується в термінах, релевантних його можливій або реальній дії [16, с.193]. А.Шюц так визначає повсякденний світ: «Він – це світ культури, так як з самого початку повсякденність являє собою сенсовий універсам, сукупність значень, які ми повинні інтерпретувати для того, щоб мати певну опору в цьому світі, жити у згоді з ним» [15, с.130].

Основним предметом дослідження феноменологічної соціології, згідно з А. Шюцом, є аналіз смислових структур повсякденного світу, або соціальної реальності. Останню він визначав як «сукупність усіх об'єктів і явищ соціокультурного світу, яким він уявляється повсякденній свідомості людей, що живуть серед інших людей та пов'язаних з ними різноманітними відносинами взаємодії» [14, с.403].

У середині ХХ ст. німецький соціолог Норберт Еліас оприлюднив ідею взаємозалежного розвитку окремої особистості та суспільства. Він впровадив до наукового обігу поняття фігурації – соціального процесу, в якому люди тісно взаємодіють один з одним. Фігурації постійно змінюються і мають низку особливостей як на макрорівні (зміна загальноприйнятих в суспільстві правил поведінки), так і на мікрорівні (зміни в психології окремої особистості). Н.Еліас першим розглянув суспільство та персоналії «як неподільні елементи одного складного та постійно змінюваного набору взаємозв'язків» [12, с.522; 11].

Ключова думка статті Н. Еліаса «Про поняття повсякденності» полягає в тому, що «...структура повсякденності не наділена характером більш-менш автономної особливої структури, але є складовою структури даного соціального шару й, – оскільки його не можна розглядати ізольовано, – частиною владних структур усього суспільства». Численні ж сучасні визначення поняття «повсякденність», вважає німецький соціолог, імпліцитно мають на увазі протилежне поняття («не-повсякденність» – Nicht-alltag), яке, проте, зазвичай залишається в тіні. Н.Еліас вважає за необхідне окреслити ці сфери, які протиставляються повсякденному життю, щоб уточнити, про які саме аспекти повсякденності йтиметься в тому чи іншому разі [7, с. 11].

Німецький філософ Бернхард Вальденфельс розвинув ідеї Н.Еліаса, стверджуючи, що дослідження повсякденності має безпосередньо залежати від місця, часу, середовища та культури. Крім того, він звернув увагу на те, що щодення як факт значно відрізняється від уявлень людей про нього [3, с.20].

У 30-х рр. ХХ ст. сформувався новий критичний напрямок філософії та соціології, який отримав назву Франкфуртської школи. Тематика, яку розробляли представники Франкфуртської школи, надзвичайно широка. Вони критикували тогочасне суспільство за його антиособистісний характер, акцентували на значимості саме особистісних засад у соціальних взаєминах, на цементуючій ролі ідеології в суспільній структурі.

Франкфуртська школа мала значний вплив на подальші дослідження поняття повсякденності в контексті соціології. Продовжили ці дослідження Пітер Бергер та Томас Лукман. Ці соціологи першими ввели в науковий обіг поняття «повсякденний світ», поставили питання про мову «повсякденних зустрічей», про шляхи «завчання типових щоденних дій», тим самим давши поштовх концепціям соціального конструювання ідентичностей, статі, інвалідності, психіатрії тощо [13].

Метою соціального конструювання було виявлення шляхів, за допомогою яких індивідууми та групи людей беруть участь у створенні загальносуспільної реальності. П. Бергер і Т. Лукман досліджували шляхи створення людьми соціальних феноменів, які поступово інституціонуються та перетворюються в традиції. Вони доводять, що будь-яка система уявлень і знань індивідуума про навколишній світ базується на здоровому глузді. У процесі спілкування люди знаходять підтвердження правильності своїх уявлень про реальний світ. Таке підтвердження тільки закріплює поведінкові щоденні механізми та сприяє формуванню інститутів, які уявляється вже не як внутрішньосуспільні утворення, а як соціальні «надбудови» [1, с. 11].

Також П. Бергер і Т. Лукман звертають увагу на кризовий стан особистісної ідентифікації, на утворення множинних особистісних ідентичностей. Вони цю проблему формулюють як проблему безлічі світів, які стають загальнодоступними, як на ринку: «Росте загальна свідомість релятивності усіх світів, включаючи й свій власний, який тепер усвідомлюється, скоріше як один із світів, а не як Світ. Унаслідок цього власна інституціональна поведінка розуміється як «роль», від якої можна відмежуватися у своїй свідомості і яку можна «грати» під маніпулятивним контролем» [1, с. 278].

Для французького соціолога та культуролога Анрі Лефевра повсякденність постає як локус творчості, де витворюється як все людське, так і сама людина [9], все «вище» в зародковому стані вже міститься в щоденності. Повсякдення – це «місце дій та трудів» [8, с. 340].

Значний вплив на становлення історії повсякденності мали роботи представників Школи «Анналів». Вони в центр своїх досліджень ставили не діяльність видатних особистостей та опис одиничних подій, а становище суспільства в цілому, його перманентно існуючі структури. Історики-анналісти виділяли виробничі, споживчі та технічні умови матеріального життя, або, як їх називав Ф. Бродель, – «структури повсякденності». Це те, що є незмінним протягом тривалого часу та складає матеріальні умови існування людини у певному географічному та соціальному середовищі [2].

Інше розуміння історії щоденності домінує в італійській та німецькій історіографії, де досить часто її трактують як синонім поняття «мікроісторії».

Термін «мікроісторія» використовувався ще в 50–60-х рр. (наприклад, Фернаном Броделем, а також французьким письменником Раймоном Кено), але з негативним або іронічним підтекстом, тобто служив синонімом історії, що займається дрібницями. Наприкінці 60-х рр. цей термін вжив мексиканський дослідник Л. Гонсалес-і-Гонсалес уже в серйозному сенсі, як підзаголовок книги про своє рідне село. Але тільки наприкінці 70-х рр. група італійських істориків зробила термін *microstoria* прапором нового наукового напрямку, і під цією назвою воно стало відомо в усьому світі [11].

Заслугою німецьких істориків-критиків «старої науки» (Х. Медік, А. Людтке) є заклик до дослідження мікросвітів рядових людей, малих суспільних груп. Італійські дослідники звернули увагу не лише на поширене, типове, але й одиничне та випадкове в історії, чи індивід це, чи подія [6].

Той варіант «історії повсякденності», який практикують А. Людтке і його колеги (зокрема, Ханс Медік), близький до мікроісторії й історичної антропології. Вони вивчають повсякденне життя простих людей, але не як «маси або класу, а на рівні індивідів та сімей. Історики намагаються зрозуміти способи, якими ці «маленькі» люди освоювали суворий світ, в якому їм довелося жити, і пристосовувалися до нього [7, с. 12].

Дослідження випадкового – доводили прихильники мікроісторичного підходу – повинно стати відправним пунктом для роботи з відтворення множинних і гнучких соціальних ідентичностей, які виникають і руйнуються в процесі функціонування мережі взаємин (конкуренції, солідарності, об'єднання тощо). У такий спосіб вони прагнули зрозуміти взаємозв'язок між індивідуальною раціональністю й колективною ідентичністю [6].

Отже, відзначимо, що історія повсякденності протягом ХХ ст. набула значного розвитку в доробках істориків, філософів, соціологів, культурологів. Вищенаведені концепції доповнюють одна одну в спробі осягнення та аналізу повсякденності. На сучасному етапі ще не цілком викристалізувалася термінологія повсякденності, не до кінця розкритий її предмет та об'єкт. А оскільки без розуміння щоденності не можливе повноцінне вивчення жодної гуманітарної науки, її подальше дослідження є сьогодні особливо актуальним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
2. Бродель Ф. Структура повседневности: возможное и невозможное. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV-XVIII вв. / Пер. с фр. Л.Е. Куббеля; Вступ. ст. Ю.Н. Афанасьева. – Т. 1. – М.: Прогресс, 1986. – 624 с.
3. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности // Социо-логос. Общество и сферы смысла / Сост., общ. ред. и предисл. В.В.Винокурова, А.Ф.Филиппова. – Вып.1. – М.: Прогресс, 1991. – С.17-23.
4. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология // Вопросы философии. – 1992. – № 7. – с. 136-176.
5. Ионин Л. Понимающая социология : Историко-критический анализ. – М. : Наука, 1979. – 206 с.
6. История повседневности // Кругосвет: Онлайн Энциклопедия. – http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/ISTORIYA_POVSEDNEVNOSTI.html. – Доступно 1 березня 2010 р.
7. Кром М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности: Сб. научных работ / Отв. ред. М. М. Кром. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге; Алетей, 2003. – С.10-21.
8. Культурология. XX век: Словарь-справочник. СПб.: Университетская книга, 1997. – 640 с.
9. Лефевр А. Введение в эстетику / Под ред. З.Смирновой. – М.: Иностранная лит-ра, 1954. – 120 с.
10. Мамонтова М. Историческая наука на рубеже веков. Новые методологические направления // Омский государственный университет. Кафедра современной отечественной истории и историографии. – <http://modernhistory.omskreg.ru/page.php?id=795>. – Доступно 14 грудня 2009 р.
11. Норберт Э. О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования. – М.: СПб.: Университетская книга, 2001. – 332 с.
12. Осипов Г., Митина С. Конфронтация социологических идей. Микротории // Осипов Г. (ред.) История социологии в Западной Европе и США. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – с. 522-531
13. Пушкарева Н. «История повседневности» как направление исторических исследований // Перспективы. Фонд исторической перспективы – <http://www.perspectivy.info/misl/koncept/> – Доступно 21 березня 2010 р.
14. Шюц А. О множественных реальностях // Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / Пер. с нем. и англ. – М.:), 2004. – с. 401-456.
15. Шюц А. Структура повседневного мышления // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – с. 129-137.
16. Шютц А. Чужой // Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии. – Москва: ФОМ, 2003. – с.191-207.

Зинчук М.Ю. ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОСТИ ЯК НОВЫЙ НАПРЯМОК ГУМАНИТАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье речь идет о началах обращения философов, историков и социологов к проблематике повседневности. Очерчены особенности подходов к данной тематике ведущих ученых XX вв.: Э. Гуссерля, А. Шюца, Н. Елиаса. Охарактеризована сфера акцентирования Франкфуртской школы на истории ежедневности и особенностях микроисторического ее трактования. Для современной гуманитарной науки исследования повседневности имеет огромное методологическое и практическое значения.

Ключевые слова: повседневность, история повседневности, «жизненный мир», фигурация, Франкфуртская школа, социальное конструирование, микроистория, социальная идентичность.

Zinchuk M.U. HISTORY OF DAILY OCCURENCE AS NEW DIRECTION OF HUMANITARIAN RESEARCHES

In the article the discussion deals with the beginning of appeal of philosophers, historians and sociologists to the problems of everyday life. The features of approaches are outlined to this subject of anchorwomen of scientists of XX century: E. Husserl, A. Shyutsa, N. Eliasa. The sphere of accenting of Frankfort school is described on history of dailyness and features of micro-history understanding of its. For the contemporary humanitarian science research of daily occurence has the enormous methodological and practical values.

Key words: daily occurence, the history of daily occurence, «vital world», figuration, Frankfurt school, social construction, micro-history, social identity.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК: 929 Сіцинський: 930

Ю.А. Зінько, А.К. Лисий

ТРЕМБИЦЬКИЙ А. М. ЄВФИМІЙ СІЦІНСЬКИЙ (1859-1937): НАУКОВА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ПП МЕЛЬНИК А.А., 2009. – 300 С.

У статті прорецензовано монографічне дослідження А.М. Трембицького. На широкому архівному та історіографічному матеріалі висвітлено життєвий шлях, наукову та громадську діяльність Євфимія Сіцинського.

Сучасна Поділка поповнилася ще однією цікавою розвідкою. Досліджена в монографії проблема є однією з перших спроб в сучасній українській історичній науці розглянути, осмислити, узагальнити, об'єктивно оцінити, й, зрештою, повернути із забуття відомого українського історика, археолога, краєзнавця, етнографа, мистецтвознавця, бібліографа, музеолога, організатора краєзнавчого руху, громадсько-просвітницького діяча – Євфимія Сіцинського (1859-1937). Все своє свідоме життя він присвятив відданому служінню людям, ґрунтовному вивченню й популяризації маловідомих аспектів історії та культури України і рідного Поділля.

Історико-краєзнавчі дослідження на Поділлі, що в 80-ті рр. ХІХ - початку ХХ ст. опинилися у центрі ідеологічного протистояння православної і католицької конфесій, боротьби за сферу впливу в Правобережній Україні русифікаторів і полонізаторів, все ж слугували патріотичним цілям українського національного відродження. Всі дослідники подільського краю поділилися на провідників русифікаторської політики і переслідуваних владою діячів українського національного відродження руху. До останніх відноситься і Є. Сіцинський, який відіграв визначну роль у становленні та розвитку науково-краєзнавчого руху, організації регіональних історико-краєзнавчих досліджень. Значна творча спадщина Євфимія Йосиповича, громадсько-просвітницька діяльність співзвучні нашому часу, варті вивчення, зрозуміння, належного визнання та використання нинішнім і прийдешніми поколіннями.

В монографії обґрунтовано основні періоди його життєвого і творчого шляхів, які за біографічними циклами (перший «Кам'янецький» (1870-1881); перший «Київський» (1881-1885); «Бахмутський» (1886-1889); другий або головний «Кам'янецький» (1889-1931), який умовно поділено на два етапи: перший (1889-1917) і другий (1917-1931); другий «Київський» (1931-1933); третій або заключний «Кам'янецький» (1934-1937) характеризують концептуальні засади його світогляду, залежно від науково-дослідницького, педагогічного, громадсько-просвітницького і релігійно-церковного напрямів суспільної діяльності. А також визначено і узагальнено відомі й введено в науковий обіг нові матеріали та малоз'ясовані факти біографії Євфимія Йосиповича Сіцинського.

Участь Є.Сіцинського в організації та проведенні разом з В. Антоновичем, М. Рудинським та іншими знаними українськими вченими археологічних досліджень городиш й поселень у межиріччі Середнього Дністра і Південного Бугу від неоліту до доби середньовіччя, давньоруської літописної Бакоти, складання й видання «Археологической карты Подольской губернии», яка не втратила своєї актуальності до нині, видання праць з археології краю «Раскопки древнего скельного монастыря в с. Бакота Ушицкого уезда», «Раскопки Бакотского монастырища в 1892 году», «Знахідки палеоліту і неоліту на Кам'яничині», «Розшуки трипільської культури на Кам'яничині», «Скрипкові гроби», «Матеріали до археології Західного Поділля» та інших. А також активна участь в роботі ІV, ІХ-ХІV Всеросійських археологічних з'їздів, членство у ВУАН, пропозиції ВУАН (1928) стати відповідальним уповноваженим ВУАНу на території Вінничини і Могилвщини, участь в підготовчому комітеті першого Всеукраїнського археологічного з'їзду (1929), компонування ним археологічних колекцій в Кам'янець-Подільському історико-археологічному музеї є свідченням того, що Є.Сіцинський сформувався як знаний український вчений археолог.

Членство Є. Сіцинського в Церковно-археологічному та історичному товаристві при Київській духовній академії (1888-1918), Історичному товаристві Нестора-літописця при Київському університеті (1896-1918), Українському науковому товаристві в Києві (1906-1918), Товаристві подільських природодослідників і любителів природи (1911-1916), Київському

товаристві старожитностей і мистецтва (1896-1918), Науковому товариству імені Т. Шевченка (1899-1937), Московському археологічному товаристві (1902-1918), Кам'янець-Подільському науковому при ВУАН товаристві (1925-1929) та багатьох інших є характерним визнанням його творчої діяльності українською національною елітою того часу.

Наприкінці XIX – початку XX ст. під впливом В. Антоновича, М. Петрова і М. Грушевського, цих визначних представників національно-культурного відродження в Україні, Є.Сіцинський зумів вийти за межі регіональності, поступово відмовитися від суто місцевого вивчення Поділля, досліджував історію і культуру багатьох регіонів України та пропагував це у своїх працях.

Джерельна база, невід'ємна і вартісна складова, всіх видрукованих ним понад 300 наукових історико-краєзнавчих і народознавчих праць, в т.ч. бібліографічні праці «Хронологический список трудов д-ра Й. Ролле», «Указатель Подольских епархиальных ведомостей. 1862-1905» та статей-оглядів на сотні публікацій, присвячених археології, історії, культурі, релігії, мистецтву, архітектурі, етнографії України і Поділля, надала можливість визначити його наукові інтереси як знаного джерелознавця-археографа та історіографа, котрий гідно прислужився розбудові і вдосконаленню джерелознавчої та історіографічної бази досліджень для історичної та етнографічної науки України та її теренів. Під їх впливом науковець сформувався, як відомий і авторитетний український вчений, дослідник історії та культури України, організатор краєзнавчих і регіональних досліджень, провідний науково-громадський і просвітницький діяч України.

Поклавши в основу усіх своїх значних історико-краєзнавчих праць відображення складних процесів історико-культурного, соціально-економічного і політичного життя України XV - початку XX ст., Є.Сіцинський створив достовірні й об'єктивні описи поселень та загальну історію Подільського краю. Вони базувалися на архівних та раритетних документальних джерелах, особистих дослідженнях і відзначалися достовірністю викладеного матеріалу. З-поміж його понад 200 поділлязнавчих праць, які стали цінним здобутком української історіографії, вагоме місце посідає «Город Каменец-Подольский», яка й досі є цінною для дослідження цього міста, а також «Приходы и церкви Подольской епархии», «Материалы для истории цехов Подолии», «Нариси історії Поділля», «Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст.», «Храмы города Бара Могилевского уезда», «Подольские типографии и их издания», рукописи «Смотрицький замок» та інші, що слугують вартісним джерелом для сучасних регіональних історико-краєзнавчих досліджень різних теренів подільського краю.

В історіографії творчості Є.Сіцинського його вбачали тільки як батька історії Поділля, відомого поділлязнавця. Дослідження його значного наукового доробку переконливо доводить, що він був знавцем і дослідником майже всіх регіонів України й, таким чином, його потрібно визнати як непересічного вченого-історика України. Йому належить 36 рукописів, книг та статей про різні регіони України й 1164 оглядів, статей-рецензій на історичні й народознавчі праці про її минуле, вміщені у «Львівському науковому віснику», «Записках НТШ». Серед них – «Церковно-иерархические отношения Подолии к Киевской и Галицкой митрополиям», «Местечко Брусилев Киевской губернии», «Прикарпатская Русь», «Болоховское княжество (1150-1257)», «З історії взаємовідношень Поділля і Угорської України» та інші.

В монографії систематизовано педагогічну і церковну діяльність протоієрея Є.Й. Сіцинського, який викладаючи у навчальних закладах Поділля, виголошуючи публічні лекції з минувшини краю, оприлюднюючи в російсько-україномовній періодиці численні праці, статті й рецензії про становлення і діяльність навчальних духовних закладів багатьох регіонів України, беручи активну участь у заснуванні історичного музею, бібліотек, благодійних і церковних товариств, перетворив свій дім у Кам'янці-Подільському в осередок спілкування і співпраці творчої інтелігенції. Вчений сформувався як відомий науково-культурний, просвітницький, церковно-релігійний діяч України, зробив чимало для збереження історичної спадщини і поширення культурно-освітніх знань.

Активна участь в організації та проведенні досліджень національних ознак багатовікового українського мистецтва професійного і талановитого етнолога Є.Й. Сіцинського, сприяла створенню ним значної кількості об'єктивних і точних описів народних традицій, звичаїв та уявлень про потойбічний світ, смерть, народження і шлюб. Так, його праці «Сближение смерти с рождением и браком в народной поэзии», «Народное воззрение на праздник Пасхи», «Народные образы и представления о смерти», «Народные образы и представления о загробной смерти» та інші допомагають нам замислитися над своїми вчинками, усвідомити їх, оцінити докільля та

.....
пізнати все те, що властиве нашому українському народу. Вчений видав цінну працю «Набожные песни в честь Тывровской иконы Божией Матери» та залишив рукописи зібраних ним народних, весільних, лірницьких і весняних обрядових пісень, обрядів весілля, родин і хрестин, які мають велике наукове етнографічне значення і є вагомим внеском в українську фольклористику, дають цінний матеріал для вивчення побуту, діалектичних особливостей мови подолян, їх суспільно-культурних і духовних рис.

Праці вченого з українського сакрального мистецтва «Роспись церкви в южно-русском етиле», «Южнорусское церковное зодчество», «Иконы художника В.А. Тропинина в церкви с. Кукавка Могилевского уезда», «Исчезающий тип деревянных церквей Подолии», «Характерные черты древних церквей Подолии», а також авторські конспекти лекції про українське мистецтво, конспекти з історії всесвітнього мистецтва та мистецтва Русі, Росії, України та десятки оглядів поточної мистецтвознавчої літератури, присвяченої іконопису, давньому церковному зодчеству, древньому стінопису, підкреслюють особливості українського церковного малярства, відзначають саме український стиль, і досі залишаються невичерпним джерелом для українського мистецтвознавства. Зібрана великими зусиллями Є.Й. Сіцинського цінна колекція зразків подільських вишивок і писанок, видання праць «Пасхальные «писанки», «Пасхальные народные писанки» та багато інших сприяли відображенню мистецького генія українського народу. Зібраний дослідником значний матеріал надав змогу українським мистецтвознавцям ставити питання про самобутність, про історію, вплив та його взаємозв'язок з мистецтвом інших країн, а також визнати Є. Сіцинського як вченого-мистецтвознавця. Його етнологічні праці «Семейная жизнь в Подолии в 1-ой половине XVIII в», «В Подолии назад тому два с половиной века», «У великодню ніч» а інші дозволяють значно розширити знання про українців, багатство і розмаїття їх культури, повніше усвідомити і збагнути, що у дуже складних і несприятливих умовах історичного буття, вони завжди зберігали свою самобутність і невичерпну творчу силу, без чого неможливе усвідомлення національної гідності і приналежності до народу.

У монографії висвітлено співпрацю і стосунки Євфимія Йосиповича з тогочасними українськими вченими і краєзнавцями на тлі регіонального дослідження історії та культури України, його внесок у розвиток справи українізації культурно-освітнього, церковно-релігійного життя і становлення Української Автокефальної Православної Церкви. Протоієрей Є.Сіцинський, своєю особливою заслугою як український культурно-просвітницький діяч, відстоював власну українську культуру, релігію, мову, національну самобутність, українські національні православні культурні обряди, звичаї і традиції. Він домагався від духовної влади українізації богослужіння, запровадження вивчення у всіх духовних навчальних закладах краю української мови і літератури, історії України і Поділля. Створював українські просвітницькі братства і товариства, брав участь в Комісії з перекладу Четвероевангелія українською мовою Пилипа Морачевського та реалізації важливого національно-культурного і церковно-релігійного проекту з перекладу Святого Письма на українську мову. Виступав як активний діяч українського церковного відродження, викладав на богословському факультеті в Українському державному університеті, був членом Кирило-Мефодіївського братства, рішуче ставав на оборону соборності України та автокефалії її церкви.

Виданні упродовж 1881-1934 рр. Є.Й. Сіцинським численні наукові, краєзнавчі й народознавчі праці написані ним з винятковою майстерністю і правдивістю у зображенні історії та культури України і Поділля зокрема, не втратили своєї актуальності й досі і є цінним надбанням та джерелом для сучасної історичної науки. В них сконцентровано величезний за обсягом й, почасти, унікальний фактичний матеріал про минуле України та її регіонів, а подані об'єктивні описи історії й культури України є цінним надбанням для науки й заслуговують в ХХІ ст. на їх перевидання у вигляді окремих книг або томів вибраних творів ученого українською мовою для загалу шанувальників та інших зацікавлених категорій читачів, адже все своє свідоме життя він присвятив справі вивчення й збереження пам'яток історії та культури українського народу. Його творчий доробок заслуговує на увагу й глибоке дослідження, а щира любов вченого і просвітителя до народу та його історії є прекрасним зразком для наслідування сучасними науковцями, істориками та краєзнавцями.

Sinko Y.A., Lusuy A.C. TREMBITSKY A.M. E. SITSINSKY (1859-1937): SCIENTIFIC AND PUBLIC ACTIVITY. KHMELNITSKY: PP MELNIKOV AA, 2009. - 300 P.

The article reviewed by monographic study of Trembitsky AM. On the archival and historiographical materials of the life, scientific and social activities of Yevfimiya Sitsinsky.

МУЗИЧКО О.Є. ІСТОРИК ФЕДІР ІВАНОВИЧ ЛЕОНТОВИЧ (1833-1910): ЖИТТЯ ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ.- ОДЕСА: АСТРОПРИНТ, 2005.-208 С.

У статті прорецензована монографія О. Музичка, присвячена дослідженню життєвого шляху та наукової діяльності Ф.Леонтовича – історика другої половини XIX – початку XX ст.

Рецензована монографія заповнює прогалину в сучасній українській історіографії завдяки комплексному висвітленню діяльності та наукової спадщини відомого історика права Ф.Леонтовича.

Автор подає біографічні відомості про вченого, докладно характеризує його суспільно-політичні погляди, науково-педагогічну діяльність, насамперед на посадах професора, ректора, проректора, декана юридичного факультету новоросійського університету в Одесі, директора Одеського комерційного училища, попечителя Одеського навчального округу, згодом – професора Варшавського університету.

Відзначається прагнення Ф.Леонтовича до перетворення очолюваних ним навчальних закладів на потужні осередки підготовки висококваліфікованих спеціалістів, зокрема висвітлено його заходи щодо створення бібліотеки, обсерваторії, друкарні, університету; запрошення до викладання відомих вчених; намагання перетворити комерційне училище у вищий навчальний заклад європейського зразка тощо.

Показано особистий внесок вченого в організацію навчального процесу: створення ним оригінального курсу історії російського права, діяльність, спрямовану на підвищення рівня навчання в університетах Одеси та Варшави.

Докладне вивчення суспільно-політичних поглядів Ф.Леонтовича дозволило авторові монографії віднести його до представника течії консервативного лібералізму.

Торкаючись питання про національну свідомість науковця, О.Музичко наводить та аналізує нечисленні факти з цього приводу, зокрема донос до Міністерства народної освіти про належність Ф.Леонтовича до «партії українофілів» і доходить до висновку про певну роздвоєність його свідомості – між російською та українською культурами. На нашу думку, зміст монографії свідчить, що коли й були риси української самосвідомості Ф.Леонтовича, то проявлялися вони дуже приховано, ніяк не порушуючи меж законослухняності.

Значна увага присвячена теоретично-методологічним основам творчості вченого. На основі прискіпливого дослідження праць Ф.Леонтовича автор монографії вказує на його відданість позитивістській методології, відзначає значний внесок науковця у поширення порівняльно-історичного методу, становлення соціологічного підходу до історичного процесу в гуманітарних науках російської імперії. Слушним є зауваження, що науковець, завдяки поєднанню у методології досягнень історії, правознавства, етнології, соціології, став одним із передвісників сучасних інтеграційних пошуків у гуманітарних дослідженнях.

Найбільше місце в монографії займає всебічний аналіз наукової спадщини Ф.Леонтовича. Відзначається така риса особистості вченого як прагнення до вирішення найскладніших наукових завдань на основі ґрунтовного вивчення джерел та літератури.

Автор виокремлює головні наукові інтереси Ф.Леонтовича, насамперед привертає увагу до його праць з історії соціально-правового розвитку слов'янських земель, що входили до складу давньої русі, а згодом – до литовської держави. Вчений дотримувався думки, що в давнину існувало єдине слов'янське право, а всі основні інституту суспільного життя слов'ян сформувалися ще в часи існування слов'янської гілки індоевропейців. Науковець вважав, що в різних слов'янських народів збереглися пам'ятки права різних стадій його розвитку, єдиної правової системи. Цим пояснюється великий інтерес дослідника до вивчення давнього хорватського законодавства, що відображало відносини в суспільстві, які, на думку Ф.Леонтовича, на певному етапі розвитку були характерними для всіх слов'ян.

У монографії ретельно висвітлено головний напрямок дослідницької діяльності Ф.Леонтовича – проблеми історії давньоруської общини в контексті еволюції таких же суспільних інститутів інших слов'янських народів.

О.Музичко проаналізував засади задружної (общинної) концепції суспільно-політичного розвитку Русі, створеної вченим, показав вплив на формування поглядів Ф.Леонтовича праць

інших вчених, існування певних суперечностей в його поглядах, відзначив значення концепції на подальший розвиток проблеми суспільно-політичного розвитку Русі.

У монографії охарактеризовано також погляди дослідника на питання виникнення давньоруських міст, етнополітичні процеси, розвиток звичаєвого права в давній Русі. На думку Ф.Леонтовича, Київська Русь була конфедерацією общин із стрункою та розгалуженою системою врядування, що спиралася на старовинні звичаєві норми.

Учений виступав проти думки про існування в IX – XIII ст. національної єдності руського народу, вважаючи, що в середньовічному суспільстві національна самосвідомість була відсутня як така, існували відмінності між окремими землями. На його думку, можна було говорити про єдність населення хіба що в площині племенно-етнографічній, тобто спільного походження з слов'янського коріння.

Ф.Леонтович досліджував подальшу еволюцію общинного, земського устрою давньої Русі, зокрема в суспільно-політичному устрої московської держави та на землях давньої Русі, що увійшли до складу великого князівства Литовського.

Автор монографії стверджує, що вчений вперше в історіографії звернувся до питання про конкретний механізм монгольських впливів на Русь після монгольської навали. Найбільш повною мірою ці впливи втілилися на території, де згодом склалася московська держава. За Ф.Леонтовичем, відбулася заміна влади общини владою монгольського хана. В умовах монгольського панування в московській державі виник інший, ніж у Давній Русі, порядок правового, соціального, культурного життя народу, який ніяк не нагадував старе «земське» життя. Характерною ознакою нової держави, на думку Ф.Леонтовича, було кріпацтво, яке виникло завдяки монгольському пануванню, а також адміністративна система приказів, палат, місництво.

У монографії розкрито провідне місце в науковому доробку Ф.Леонтовича досліджень з історії великого князівства Литовського, насамперед українських та білоруських земель. Подано оцінку вченого як одного з провідних литуаністів свого часу, одного з творців концепції історичної еволюції цієї держави.

Автор рецензованої праці аналізує погляди Ф.Леонтовича щодо литовсько-руської історії як частини слов'янської історії, його твердження про прямий вплив давньоруського права на Литовське право до XIV ст.

Відзначено внесок Ф.Леонтовича у дослідження політичного ладу великого князівства литовського, зокрема проблем утворення держави, станів, політичного розвитку Сіверщини, Київщини, Волині та Поділля з XIV до XVI ст., функціонування системи обласного управління тощо.

Також розкрито значення наукових напрацювань дослідника щодо вищих органів державної влади князівства – ради та сейму. Наголошено, що Ф.Леонтович питання про генезу ради пов'язував із вічовими традиціями давньої Русі. Прояв давньоруських традицій науковець вбачав також у судовій системі князівства, особливо в копних судах. Його заслугою є дослідження проблеми трансформації традиційних правових інститутів русі під впливом польського та німецького права. О.Музичко наводить погляди Ф.Леонтовича про завершення розвитку удільного устрою на українських та білоруських землях у складі великого князівства Литовського, який виник ще в часи давньої Русі.

Автор монографії вказує, що до наукових здобутків Ф.Леонтовича належить визначення державного статусу литовського князівства в Речі Посполитій після 1569 р.

У рецензованій монографії відзначається, що на основі досліджень історії права Ф.Леонтович всебічно та ґрунтовно висвітлив проблеми соціально-економічного розвитку великого князівства Литовського. Також розкрито значення наукових здобутків його студій з історії соціальних груп – селянства, міщанства, боярства, шляхти. Вчений детально дослідив становище різних категорій селян, еволюцію їх правового статусу та повинностей, показав склад селянської общини, її функції та походження кріпосного права. Ф.Леонтович висловив своє розуміння ролі негативної магдебурзького права для розвитку українських та білоруських (у монографії – руських) міст, проаналізував правову та соціальну основу формування шляхетського стану у Литовській державі, що складався з князів, панів-шляхти, околичної шляхти, лицарства.

У монографії наголошується, що Ф.Леонтович був одним з перших дослідників у російській імперії гебреїстичної проблематики, започаткувавши вивчення правового статусу євреїв у великому князівстві Литовському.

Висвітлення наукових поглядів Ф.Леонтовича О.Музичко подає на тлі глибокого аналізу історіографії із проблем, яких торкається науковець. Автор монографії вказує на суперечності в його творах, наводить оцінку вченими-істориками минулого та сучасності праць Ф.Леонтовича, його внеску в науку.

У монографії відзначена діяльність Ф.Леонтовича в галузі спеціальних історичних дисциплін, зокрема історичної бібліографії, публікації джерел.

Повнота та вірогідність монографічного дослідження визначається опрацюванням автором, окрім праць, переписки Ф.Леонтовича, мемуарів про нього, матеріалів, що зберігаються в державному архіві Одеської області, інституті рукописів національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, державному архіві міста Києва, російському державному історичному архіві, відділі рукописів російської державної бібліотеки (Москва), національної бібліотеки (Санкт-Петербург, Росія), інституті російської літератури (пушкінський дім, Росія), державному архіві міста Варшави (Польща), архіві Б.Богішича у Цавтаті (Хорватія), відділі рукопису Тартуської наукової бібліотеки (Естонія).

Рецензована праця свідчить, що О.Музичку вдалося створити оригінальне, цікаве монографічне дослідження, яке дає змогу докладно ознайомитися з творчою лабораторією й науковими поглядами Ф.Леонтовича та примножує знання про розвиток історичної науки в Україні в другій половині XIX – початку XX ст.

Монографія є певним внеском в українську історіографію.

Kalitko S.L. Hanenko P.L. A. MYZYCHKO. THE HISTORIAN FEDIR IVANOVYCH LEONTOVYCH (1833-1910): LIFE AND ACADEMIC ACTIVITY. – ODESSA: «ASTROPRYNT», 2005.- 208 P.

In the article a monograph of A.Muzychko is put under review. This article is the study of life and academic activity of F. Leontovych a historian of the II half of XIX – the beginning of the XX century.

УДК: 93 (477.8) «17/18»

I.V.Мазило

ДАНИЛЮК Д.Д. ІСТОРИЧНА ДУМКА НА ЗАКАРПАТТІ ЕПОХИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ /КІНЕЦЬ XVIII - СЕРЕДИНА XIX СТ./ . УЖГОРОД, 2009. – 392 С.

У статті прорецензовано монографічне дослідження Д.Д. Данилюка. Виокремлено історичні погляди окремих представників Карпатського краю.

Дослідження є результатом багаторічного наукового пошуку. Виданню притаманна наявність великої кількості додатків, іменного покажчика, списку використаних джерел і літератури.

Автор у своєму дослідженні стверджує, «...що друга половина XVIII ст. – середина XIX ст. – важлива доба в соціально – економічному й суспільно політичному житті народів Європи, ... яку прийнято називати культурно – національним відродженням». У той час «... закарпатські русини, разом з іншими народами Угорщини, були підвладні Австрійській імперії».

Автор цілком справедливо констатує, «... що ідеї Просвітництва вплинули на національне відродження русинів Закарпаття... Також доступ до освіти у вищих школах Відня, Львівському університеті, Києво–Могилянській академії, колегіумах Переяслава і Чернігова сприяв появі цілої когорти велетнів історичної думки в краї».

Окрім того, зауважимо, що І. Базалович, М. Лучкай, О.Духнович набули широкої наукової й загальної ерудиції й через те, що основним видом їхньої професійної діяльності була церковна справа, яка потребувала в усі часи неабияких знань.

Для подолян цікавим буде нарис про І. Базиловича – автора «Короткого нариса фундації Федора Коріатовича», тому що згаданий князь діяв на території Поділля. Згодом його змусили перебратися на Закарпаття, де угорський володар Сигізмунд подарував йому Мукачево.

Цікаво буде дізнатися читачеві, що І. Базилович стояв біля витоків такої галузі історичної науки як біографістика.

Висвітлення наукових поглядів Ф.Леонтовича О.Музичко подає на тлі глибокого аналізу історіографії із проблем, яких торкається науковець. Автор монографії вказує на суперечності в його творах, наводить оцінку вченими-істориками минулого та сучасності праць Ф.Леонтовича, його внеску в науку.

У монографії відзначена діяльність Ф.Леонтовича в галузі спеціальних історичних дисциплін, зокрема історичної бібліографії, публікації джерел.

Повнота та вірогідність монографічного дослідження визначається опрацюванням автором, окрім праць, переписки Ф.Леонтовича, мемуарів про нього, матеріалів, що зберігаються в державному архіві Одеської області, інституті рукописів національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, державному архіві міста Києва, російському державному історичному архіві, відділі рукописів російської державної бібліотеки (Москва), національної бібліотеки (Санкт-Петербург, Росія), інституті російської літератури (пушкінський дім, Росія), державному архіві міста Варшави (Польща), архіві Б.Богішича у Цавтаті (Хорватія), відділі рукопису Тартуської наукової бібліотеки (Естонія).

Рецензована праця свідчить, що О.Музичку вдалося створити оригінальне, цікаве монографічне дослідження, яке дає змогу докладно ознайомитися з творчою лабораторією й науковими поглядами Ф.Леонтовича та примножує знання про розвиток історичної науки в Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Монографія є певним внеском в українську історіографію.

Kalitko S.L. Hanenko P.L. A. MYZYCHKO. THE HISTORIAN FEDIR IVANOVYCH LEONTOVYCH (1833-1910): LIFE AND ACADEMIC ACTIVITY. – ODESSA: «ASTROPRYNT», 2005.- 208 P.

In the article a monograph of A.Muzychko is put under review. This article is the study of life and academic activity of F. Leontovych a historian of the II half of XIX – the beginning of the XX century.

УДК: 93 (477.8) «17/18»

І.В.Мазило

ДАНИЛЮК Д.Д. ІСТОРИЧНА ДУМКА НА ЗАКАРПАТТІ ЕПОХИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ /КІНЕЦЬ ХVІІІ - СЕРЕДИНА ХІХ СТ./ . УЖГОРОД, 2009. – 392 С.

У статті прорецензовано монографічне дослідження Д.Д. Данилюка. Виокремлено історичні погляди окремих представників Карпатського краю.

Дослідження є результатом багаторічного наукового пошуку. Виданню притаманна наявність великої кількості додатків, іменного покажчика, списку використаних джерел і літератури.

Автор у своєму дослідженні стверджує, «...що друга половина ХVІІІ ст. – середина ХІХ ст. – важлива доба в соціально – економічному й суспільно політичному житті народів Європи, ... яку прийнято називати культурно – національним відродженням». У той час «... закарпатські русини, разом з іншими народами Угорщини, були підвладні Австрійській імперії».

Автор цілком справедливо констатує, «... що ідеї Просвітництва вплинули на національне відродження русинів Закарпаття... Також доступ до освіти у вищих школах Відня, Львівському університеті, Києво–Могилянській академії, колегіумах Переяслава і Чернігова сприяв появі цілої когорти велетнів історичної думки в краї».

Окрім того, зауважимо, що І. Базалович, М. Лучкай, О.Духнович набули широкої наукової й загальної ерудиції й через те, що основним видом їхньої професійної діяльності була церковна справа, яка потребувала в усі часи неабияких знань.

Для подолян цікавим буде нарис про І. Базиловича – автора «Короткого нариса фундації Федора Коріатовича», тому що згаданий князь діяв на території Поділля. Згодом його змусили перебратися на Закарпаття, де угорський володар Сигізмунд подарував йому Мукачево.

Цікаво буде дізнатися читачеві, що І. Базилович стояв біля витоків такої галузі історичної науки як біографістика.

Ще аналізує автор книги історичні погляди М. Лучкая, який написав: «Граматику слов'яно – руську» й «Історія карпатських русинів», які лише у XXI ст. стали доступні читачеві.

Свій погляд на процеси, що відбувалися на Закарпатті в давнину, мав і О. Духнович – церковний діяч, будитель і просвітитель. Дослідник, резюмуючи погляди Духновича, стверджує: «Будитель закликав вивчати історію рідного краю, бо вона виховує в молоді почуття, пошану до своїх предків, любов до рідної землі й національну гідність».

Також Духнович наголошував, що «... визволення прийде з боку Росії, бо саме вона тоді була наймогутнішою слов'янською державою, яка могла заступитися за інтереси поневолених слов'янських народів Австрійської імперії».

Чимало сторінок свого дослідження автор приділив аналізу історичних поглядів вихідців із Закарпаття, відомих на той час в Росії і Україні освітніх і наукових діячів – І. Орлаю, Ю. Венеліну.

Mazilo I.V. DANYL'UK D.D. HISTORICAL OPINION IN TRANSCARPATHIA, THE PERIOD OF NATIONAL RENAISSANCE / THE END OF XVIII CENTURY – THE MIDDLE OF XIX CENTURY. UZHGOROD, 2009. – 392P.

The article reviews D.D Danyl'uk's monographic research. It also distinguishes historic ideas of some Carpathian representatives.

УДК: 908 (477.44)

О.В. Зінько

СТОРОЖУК А. ПОДІЛЬСЬКИЙ БАР ТА ЙОГО ОКОЛИЦІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ (ПОДІЇ. ОСОБИСТОСТІ. ФАКТИ). НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК. – К., 2010. – 282 С.

У статті прорецензований навчальний посібник А. Сторожук, присвячений дослідженню міста Бар та його околиць від найдавніших часів до сьогодення.

Рецензована книга – навчальний посібник з історії рідного краю. У книзі подається історико-географічні дослідження подільського міста Бара та його околиць від найдавніших часів до сьогодення, які, на думку автора, мають зацікавити молодих дослідників, краєзнавців, учнів ліцеїв, шкіл, студентів вищих навчальних закладів.

Автор використовує дослідження відомих дослідників минулого: М. Орловського, Є. Сіцінського, М. Яворовського, М. Грушевського, а також матеріали Вінницького краєзнавчого музею, відомості статистичних збірників, документи обласного та районного військкоматів, періодичні видання, свідчення очевидців, енциклопедичні статті.

Книга має коротку довідку про місто Бар та його район, в якій автор нагадує про 470 років від часу надання подільському місту магдебурзького права, що вирішило долю невеличкого містечка стати знаним не тільки на землях Поділля, а й у Східній Європі. Має інтерес й історіографічна довідка про дослідників та їхні праці про Бар та його околиці.

Екскурс в історію Бара розкриває створення Подільського улусу, появи назви «Поділля», історію міста-фортеці. Значна частина матеріалу висвітлює діяльність королеви Бони Сфорци, яка дала можливість місту економічно піднятися за рахунок звільнення від податків на 16 років.

Авторка подає декілька версій про походження назви міста Бар. За однією з них, саме Бона Сфорца на згадку про своє італійське походження та рідне місто Барі перейменувала місто Рів у Бар, надавши йому магдебурзьке право. Значна частина матеріалу присвячена розповіді про будівництво замка-фортеці в центрі Бара, керівництву містом Бернарда Претвича та старости Гольського.

Рецензована книга вміщає матеріал про період селянсько-козацького повстання під проводом Северина Наливайка, яке набуло кульмінації в 1595 році, зруйнувавши фортецю міста. Після придушення масових повстань та розправи з православними монахами польським гетьманом Станіславом Жолкевським, великі права отримують єзуїти, які почали у подільському Барі історію Василянської Барської обителі.

Ще аналізує автор книги історичні погляди М. Лучкая, який написав: «Граматику слов'яно – руську» й «Історія карпатських русинів», які лише у XXI ст. стали доступні читачеві.

Свій погляд на процеси, що відбувалися на Закарпатті в давнину, мав і О. Духнович – церковний діяч, будитель і просвітитель. Дослідник, резюмуючи погляди Духновича, стверджує: «Будитель закликав вивчати історію рідного краю, бо вона виховує в молоді почуття, пошану до своїх предків, любов до рідної землі й національну гідність».

Також Духнович наголошував, що «... визволення прийде з боку Росії, бо саме вона тоді була наймогутнішою слов'янською державою, яка могла заступитися за інтереси поневолених слов'янських народів Австрійської імперії».

Чимало сторінок свого дослідження автор приділив аналізу історичних поглядів вихідців із Закарпаття, відомих на той час в Росії і Україні освітніх і наукових діячів – І. Орлаю, Ю. Венеліну.

Mazilo I.V. DANYL'UK D.D. HISTORICAL OPINION IN TRANSCARPATHIA, THE PERIOD OF NATIONAL RENAISSANCE / THE END OF XVIII CENTURY – THE MIDDLE OF XIX CENTURY. UZHGOROD, 2009. – 392P.

The article reviews D.D Danyl'uk's monographic research. It also distinguishes historic ideas of some Carpathian representatives.

УДК: 908 (477.44)

О.В. Зінько

СТОРОЖУК А. ПОДІЛЬСЬКИЙ БАР ТА ЙОГО ОКОЛИЦІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ (ПОДІЇ. ОСОБИСТОСТІ. ФАКТИ). НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК. – К., 2010. – 282 С.

У статті прорецензований навчальний посібник А. Сторожук, присвячений дослідженню міста Бар та його околиць від найдавніших часів до сьогодення.

Рецензована книга – навчальний посібник з історії рідного краю. У книзі подається історико-географічні дослідження подільського міста Бара та його околиць від найдавніших часів до сьогодення, які, на думку автора, мають зацікавити молодих дослідників, краєзнавців, учнів ліцеїв, шкіл, студентів вищих навчальних закладів.

Автор використовує дослідження відомих дослідників минулого: М. Орловського, Є. Сіцінського, М. Яворовського, М. Грушевського, а також матеріали Вінницького краєзнавчого музею, відомості статистичних збірників, документи обласного та районного військкоматів, періодичні видання, свідчення очевидців, енциклопедичні статті.

Книга має коротку довідку про місто Бар та його район, в якій автор нагадує про 470 років від часу надання подільському місту магдебурзького права, що вирішило долю невеличкого містечка стати знаним не тільки на землях Поділля, а й у Східній Європі. Має інтерес й історіографічна довідка про дослідників та їхні праці про Бар та його околиці.

Екскурс в історію Бара розкриває створення Подільського улусу, появи назви «Поділля», історію міста-фортеці. Значна частина матеріалу висвітлює діяльність королеви Бони Сфорци, яка дала можливість місту економічно піднятися за рахунок звільнення від податків на 16 років.

Авторка подає декілька версій про походження назви міста Бар. За однією з них, саме Бона Сфорца на згадку про своє італійське походження та рідне місто Барі перейменувала місто Рів у Бар, надавши йому магдебурзьке право. Значна частина матеріалу присвячена розповіді про будівництво замка-фортеці в центрі Бара, керівництву містом Бернарда Претвича та старости Гольського.

Рецензована книга вміщає матеріал про період селянсько-козацького повстання під проводом Северина Наливайка, яке набуло кульмінації в 1595 році, зруйнувавши фортецю міста. Після придушення масових повстань та розправи з православними монахами польським гетьманом Станіславом Жолкевським, великі права отримують єзуїти, які почали у подільському Барі історію Василянської Барської обителі.

Польська колонізація призвела до національно-релігійного та соціального невдоволення, тому наступна частина книги присвячена боротьбі українського війська Максима Кривоноса, Івана Сірка, Данила Нечая, Дмитра Дорошенка проти польської шляхти та турецьких поневолювачів за подільську міцну фортецю, яку в ті роки називали «Кам'яним Баром».

У книзі розглядається період селянського антикріпосного руху під проводом Устима Кармелюка, діяльність повстанських загонів гайдамаків у районі сіл Бар – Ялтушків – Ушиця.

З другої половини XIX ст. Бар стає розвиненим промисловим містом, тому авторка звертає увагу на відкриття промислових підприємств, збільшення кількості населення, розвиток освіти в ті часи, будівництво залізниці, діяльність релігійних громад.

Книга вміщає матеріали Першої світової війни, жовтневого перевороту, діяльність політичних партій на початку XX ст., історичних подій громадянської війни 1918–1920 рр., економічним реформам радянської влади 1920–1930-х років, політичним репресіям 30-х років, подіям Великої Вітчизняної війни, відбудові економічного життя регіону після війни, здобуткам спеціалізованих радгоспів регіону у 60-х роках, промисловості 70-х – 80-х років, здобуткам періоду незалежності України. Серед матеріалів додаток хронологічних даних найважливіших подій в історії міста Бара та його околиць.

Частина матеріалу присвячена пам'яткам архітектури, археології, мистецтва, громадянської війни та Великої Вітчизняної війни. Подається словник пам'яток історії й архітектури та території Бара та Барського району; словник пам'яток мистецтва; словник довгочасних вогневих споруд 1931–1934 рр., розташованих на території Барського району Вінницької області; реєстр єврейських гетто і поселень 1941–1942 рр., розташованих на території міста та його околиць (землі Барського і колишнього Копайгородського районів); хроніка визволення міста Бара, Барського й колишнього Копайгородського районів (нині територія Барського району).

Книга вміщує карту розташування могил учасників подій 1918–1920 рр., братських могил жертв фашизму 1941–1942 рр. на території Бара, Барського і колишнього Копайгородського районів; братської могили польських вояків 1920 р.; братських могил воїнів радянської армії 1941–1945 рр. на території району; одиночних та братських могил 1941–1944 рр., виявлених на території району, які не стоять на обліку районного військового комісаріату; одиночних могил воїнів радянської армії, учасників радянсько-афганської війни 1979–1989 рр., жителів району, велику кількість ілюстрованих фото.

Zinko O.V. STOROZHUK A. PODOLSKY BAR AND ITS S: THE HISTORY AND PRESENT DAYS(EVENTS. PERSONALITY. FACTS). TEXTBOOK. – K., 2010. – 282 P.

The article is reviewed the textbook by A. Storozhuk devoted of research of Bar and its surroundings from the earliest times to the present.

УДК: 070477. 43. (44): 94 (477) «1917/1920»

І.М. Романюк, О.І. Криворучко

**ГАНДЗЮК В.О. ЧАСОПИСИ ПОДІЛЛЯ В ПРОЦЕСІ ТВОРЕННЯ
ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСТВА (1917–1920 РР.): МОНОГРАФІЯ.
ВІННИЦЯ: ФОП ДАНИЛЮК В. Г., 2009. -368 С.**

У статті прорецензовано монографію В.О. Гандзюка, присвячену питанням періодичної преси Поділля 1917–1920 рр.

Тема Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. продовжує залишатися однією з найактуальніших в українській історичній науці. Особливо значного розвитку в останні десятиріччя набуло дослідження регіональної історії. Вивчення проблем національно-визвольних змагань початку XX ст. дозволяє не лише визначати загальні напрямки розвитку суспільних процесів в окремих регіонах України, але й виявити специфіку, своєрідність історичного життя Поділля в досліджуваний період.

Польська колонізація призвела до національно-релігійного та соціального невдоволення, тому наступна частина книги присвячена боротьбі українського війська Максима Кривоноса, Івана Сірка, Данила Нечая, Дмитра Дорошенка проти польської шляхти та турецьких поневолювачів за подільську міцну фортецю, яку в ті роки називали «Кам'яним Баром».

У книзі розглядається період селянського антикріпосного руху під проводом Устима Кармелюка, діяльність повстанських загонів гайдамаків у районі сіл Бар – Ялтушків – Ушиця.

З другої половини XIX ст. Бар стає розвиненим промисловим містом, тому авторка звертає увагу на відкриття промислових підприємств, збільшення кількості населення, розвиток освіти в ті часи, будівництво залізниці, діяльність релігійних громад.

Книга вміщає матеріали Першої світової війни, жовтневого перевороту, діяльність політичних партій на початку XX ст., історичних подій громадянської війни 1918–1920 рр., економічним реформам радянської влади 1920–1930-х років, політичним репресіям 30-х років, подіям Великої Вітчизняної війни, відбудові економічного життя регіону після війни, здобуткам спеціалізованих радгоспів регіону у 60-х роках, промисловості 70-х – 80-х років, здобуткам періоду незалежності України. Серед матеріалів додаток хронологічних даних найважливіших подій в історії міста Бара та його околиць.

Частина матеріалу присвячена пам'яткам архітектури, археології, мистецтва, громадянської війни та Великої Вітчизняної війни. Подається словник пам'яток історії й архітектури та території Бара та Барського району; словник пам'яток мистецтва; словник довгочасних вогневих споруд 1931–1934 рр., розташованих на території Барського району Вінницької області; реєстр єврейських гетто і поселень 1941–1942 рр., розташованих на території міста та його околиць (землі Барського і колишнього Копайгородського районів); хроніка визволення міста Бара, Барського й колишнього Копайгородського районів (нині територія Барського району).

Книга вміщує карту розташування могил учасників подій 1918–1920 рр., братських могил жертв фашизму 1941–1942 рр. на території Бара, Барського і колишнього Копайгородського районів; братської могили польських вояків 1920 р.; братських могил воїнів радянської армії 1941–1945 рр. на території району; одиночних та братських могил 1941–1944 рр., виявлених на території району, які не стоять на обліку районного військового комісаріату; одиночних могил воїнів радянської армії, учасників радянсько-афганської війни 1979–1989 рр., жителів району, велику кількість ілюстрованих фото.

Zinko O.V. STOROZHUK A. PODOLSKY BAR AND ITS S: THE HISTORY AND PRESENT DAYS(EVENTS. PERSONALITY. FACTS). TEXTBOOK. – K., 2010. – 282 P.

The article is reviewed the textbook by A. Storozhuk devoted of research of Bar and its surroundings from the earliest times to the present.

УДК: 070477. 43. (44): 94 (477) «1917/1920»

І.М. Романюк, О.І. Криворучко

**ГАНДЗЮК В.О. ЧАСОПИСИ ПОДІЛЛЯ В ПРОЦЕСІ ТВОРЕННЯ
ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСТВА (1917–1920 РР.): МОНОГРАФІЯ.
ВІННИЦЯ: ФОП ДАНИЛЮК В. Г., 2009. -368 С.**

У статті прорецензовано монографію В.О. Гандзюка, присвячену питанням періодичної преси Поділля 1917–1920 рр.

Тема Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. продовжує залишатися однією з найактуальніших в українській історичній науці. Особливо значного розвитку в останні десятиріччя набуло дослідження регіональної історії. Вивчення проблем національно-визвольних змагань початку XX ст. дозволяє не лише визначати загальні напрямки розвитку суспільних процесів в окремих регіонах України, але й виявити специфіку, своєрідність історичного життя Поділля в досліджуваний період.

Тому кожна публікація, що базується на нових архівних матеріалах і документах, є подією, адже вона проливає світло на нові, ще невідомі сторінки нашої історії. Не є винятком монографія Віталія Гандзюка «Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917-1920 рр.)».

Передусім відзначимо, що в монографії здійснено комплексне дослідження подільської періодичної преси доби національно-визвольних змагань, розглянуто загальні аспекти становища, розвитку й умов функціонування часописів 1917–1920 рр. Актуальність дослідження очевидна, адже, як зазначає автор, «подільська преса періоду визвольних змагань – одна з унікальніших на сьогодні недосліджених сторінок історії української преси». Унікальність явища полягає не стільки в хронологічних межах його існування, скільки у впливі періодики на суспільну свідомість подолян, формуванні їх активної громадянської позиції, піднесення їхнього освітнього й загальнокультурного рівня».

Рецензована праця є першою спробою багатоаспектного й системного вивчення матеріалів подільської преси доби визвольних змагань, збагаченої досвідом складної боротьби українського народу за незалежність.

У пропонованій монографії комплексно й усебічно аналізується процес формування періодичної преси Поділля 1917–1920 рр., з'ясовується її роль в національно-визвольних змаганнях за утворення незалежної Української держави, концептуально осмислюється функціонування регіональної преси в загальноукраїнському інформативному просторі.

Автор детально характеризує розробки історіографії проблеми та джерельну базу дослідження. У монографії вказано на особливості функціонування загальноукраїнської та місцевої періодики на Поділлі в добу Центральної Ради.

Детально проаналізовано організаційні основи діяльності республіканських та подільських часописів у період Української гетьманської держави. Значне місце в монографії займає дослідження розбудови центральної та крайової преси в часи Директорії УНР.

Великий інтерес представляє третій розділ, у якому в хронологічній послідовності розглядається вплив подільської преси на формування державницьких ідей в період української революції 1917–1920 рр.

Особливо відзначимо додатки до монографії, де чи не вперше повно класифіковано подільську пресу означеного періоду за типоутворювальними ознаками, визначено її роль у формуванні національного світогляду жителів краю.

Віталій Олександрович Гандзюк довів, що регіональна преса, залишаючись одним із дійових інструментів соціально-культурної концепції та одним із засобів трансляції політичного, економічного й культурного досвіду, є також ефективним механізмом консолідації громадянського суспільства. Утвердження і творчий розвиток кращих традицій демократичної періодики Поділля 1917–1920 рр. у практиці сучасних засобів масової інформації сприятиме формуванню патріотизму, національної самосвідомості народу, розбудові незалежної Української держави.

Рецензоване видання є помітною подією в українській науковій літературі. Праця сприятиме більш глибокому вивченню героїчних і водночас драматичних процесів доби. Монографія розрахована на журналістів, науковців, істориків, філологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією регіональної преси.

Загалом монографія В. Гандзюка є важливим внеском у вітчизняне поділлязнавство, сприяє більш глибокому висвітленню історії краю в добу Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.

Romanyk I.M., Kruvorychko O.I. V.O.GANDZUK PODILLY JOURNAL IN THE PROCESS OF IDEOLOGY CREATION IN THE UKRAINIAN STATE (1917-1920):MONOGRAPH.VINNITSYA: FOP DANULYK V.G.,2009.- 368 P.

The article gives a detailed analysis of the monograph by Gandzuk V.O., which focuses on the problem of periodicals in Podilly in 1917-1920.

**СТОПЧАК М.В. УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918 – 1920 рр.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС:
МОНОГРАФІЯ. – ВІННИЦЯ: ІБАЛЮК, 2010. – 812 С.**

У статті прорецензована монографія М.В.Стопчака, присвячена історіографії утворення і діяльності вищого державного органу УНР – Директорії у 1918 – 1920 роках.

Успішний розвиток сучасної вітчизняної історичної науки неможливий без ґрунтовного вивчення і творчого використання величезної наукової спадщини, створеної попередниками при вивченні конкретних подій складної і багатогранної історії українського народу. До таких подій, безумовно, належить Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр., важливим і найбільш суперечливим етапом якої була доба Директорії УНР. Тому актуальність теми рецензованої монографії не викликає сумнівів, окрім того, події 1917 – 1921 рр., судячи з стрімкого зростання різноманітної за жанрами літератури, свідчить про те, що вони є однією з найпривабливіших сторінок вітчизняної історії. Водночас, при вивченні доби Директорії сучасна вітчизняна історична наука й до сьогодні не пододала остаточно інерції традицій радянської історіографії, що виявляється у намаганнях обстоювати застарілі радянські стереотипи при висвітленні багатьох концептуальних питань, пов'язаних з діяльністю Директорії. Окрім цього, в низці праць з проблем Директорії наявні спроби жорстко пов'язати причинно-наслідковим зв'язком події і процеси цієї доби з аналогічними процесами в попередні періоди, особливо в період Центральної Ради, демонструючи у такий спосіб нерозуміння того, що Директорія діяла в зовсім інших, відмінних конкретно історичних умовах, а сама вона за характером і сутністю була відмінним від Центральної Ради національно-державним утворенням. Наявність значного масиву різнопланової літератури з проблем діяльності Директорії, неоднозначно, подекуди суперечливе освоєння її державотворчого досвіду в зарубіжній і вітчизняній історіографії цілком виправдано зумовили спробу автора підвести підсумки осмислення істориками цього найдовшого відбитку Української революції 1917 – 1921 рр. Отже, по-перше, підготовка даної монографії є своєчасною. Вона вносить певну ясність у трактування ряду подій, пов'язаних з діяльністю Директорії, які до цього часу були предметом суперечок як політиків, так і істориків.

По-друге, монографія є об'єктивною в контексті авторського аналізу історіографічної спадщини історії діяльності Директорії. Ця спадщина представлена не лише іменами ключових осіб тодішнього історичного процесу – М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, с. Петлюри, І. Мазепи, П. Христюка, М. Шаповала, чії праці стали важливими історичними першоджерелами, не втративши й першорядного значення як джерел історіографічних. До історіографічного аналізу залучені й публікації інших видатних осіб, які також були активними учасниками національно-визвольних змагань, але дотримувались дещо відмінних позицій щодо подій Української революції, в т.ч. і доби Директорії. Мова йде про праці Д. Донцова, В. Липинського, Є. Коновальця, В. Андрієвського, О. Назарука, с. Шемета, М. Галагана та інших авторів. Історіографічний аналіз публікацій зазначених авторів, дозволив збагатити історіографічне тло діяльності Директорії УНР.

По-третє, зазначимо, що рецензована монографія написана в полемічному ракурсі як щодо праць основоположників історіографії Української революції, так і дослідників, що вдалися до аналізу державотворчої діяльності Директорії в більш пізні історичні періоди – повоєнний і сучасний. Дослідник не обходить «гострих кутів», висловлює власне бачення багатьох аспектів діяльності Директорії, в т.ч. і тих, які викликали гостре протиборство в середовищі як діаспорних істориків, так і сучасних вітчизняних фахівців. При цьому слід відзначити виважений аналіз автором історіографічної спадщини радянських істориків, чії праці, попри зрозумілу компартійну заангажованість, містили чимало цікавої інформації про добу Директорії.

По-четверте, праця є результатом узагальнення конкретного фактичного матеріалу, який автор збирав протягом більше як 10 років; підсумки історіографічного аналізу діяльності Директорії, викладені ним більш ніж у 30-ти статтях, надрукованих у фахових виданнях з

історії України, доповідалися на ряді наукових конференцій міжнародного та всеукраїнського рівня.

Відзначимо також наукову коректність автора при з'ясуванні стану історіографічного осмислення діяльності Директорії. При формуванні підсумкових оцінок, суджень, висновків автор враховує наукові досягнення тих вітчизняних фахівців, які багато років плідно працюють на ниві історіографічного освоєння подій Української революції, в т.ч. і досліджуваної доби – В. Солдатенка, В. Капелюшного, В. Верстюка, Ю. Терещенка, Т. Осташко, М. Ковальчука та ін., віддає належне їх внескові у дослідження зазначеної проблеми.

Рецензована монографія є завершеним дослідженням, наукова новизна якого полягає у тому, що в ньому вперше на основі комплексного підходу проаналізована українська історіографія діяльності вищого державного органу УНР – Директорії у 1918 – 1920 рр. За своїм змістом вона може прислужитися як сучасним фахівцям з проблем історіографії Української революції 1917 – 1921 рр., так і всім, хто цікавиться історичним минулим українського народу в ці буремні роки.

Zin'ko Y.A., STOPCHAK M.V. ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF DIRECTORY OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC (1918-1920): HISTORIOGRAPHIC ESSAY: MONOGRAPH. – VINNYTSIA: I. BALIUK, 2010. – 812 P.

The monograph by M.V. Stopchak dedicated to historiography of establishment and activities of the superior state structure of the UPR – Directory in 1918-1920 is reviewed in the article.

УДК: 94 (477) «192»: 394-058

І.М. Романюк

КОЛЯСТРУК О.А. ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УСРР В 1920-ТІ РОКИ: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ. – ХАРКІВ: РАРИТЕТИ УКРАЇНИ, 2010. – 386 с.

Монографія «Інтелігенція УСРР в 1920-ті роки: повсякденне життя», підготовлена О.А. Коляструк, розкриває важливий аспект радянського минулого 1920-х рр.

Об'єктом уваги дослідниці є вітчизняна інтелігенція у її повсякденних практиках. Такий комплексний аналіз реалій життя української інтелігенції здійснюється у вітчизняній історіографії вперше. Авторка зосередила увагу на розкритті повсякденних життєвих дій і реакцій представників інтелігенції УСРР в умовах післяреволюційної суспільної кризи й повоєнної господарської розрухи.

На підставі спеціального вивчення й переосмислення досвіду зарубіжної теоретико-методологічної наукової літератури з історії повсякденності, дослідниця запропонувала оригінальне дослідження щодення вітчизняної інтелігенції у період нової економічної політики.

Праця написана на багатому й різноманітному документальному матеріалі. В аналітичному полі дослідниці опинились як офіційні партійно-радянські джерела з формування «нової людини» та «нового побуту» в умовах соціалістичної реконструкції, так і джерела особового походження: щоденники, епістолярії, спогади – про способи виживання, адаптації до революційних змін, засвоєння нових стандартів і вироблення нових поведінкових норм у середовищі інтелігентів радянської України.

Авторка розкриває різні сфери повсякденності: виробничо-трудова діяльність, матеріально-побутові умови життя (житло, харчування, їжа), сімейно-родинні стосунки, дозвілля й відпочинок, громадське і приватне побутування. У праці авторка тяжіла до розкриття реальності щоденного життя різних верств інтелігенції за професійно-фаховим, локально-регіональним, гендерно-віковим принципом. Водночас відзначимо, що багато уваги відведено буденності академічно-наукової, освітньо-педагогічної інтелігенції, побутування інженерно-технічних працівників показано переважно через їхнє виробниче життя, натомість повсякденність літературно-мистецької інтелігенції (діячів театру, кіно, музики, художників) розкривається крізь їх емоційні реакції, переживання. На жаль, меншою мірою розкрито повсякденність медичних працівників, церковних служителів, практично поза увагою залишилась військова інтелігенція.

історії України, доповідалися на ряді наукових конференцій міжнародного та всеукраїнського рівня.

Відзначимо також наукову коректність автора при з'ясуванні стану історіографічного осмислення діяльності Директорії. При формуванні підсумкових оцінок, суджень, висновків автор враховує наукові досягнення тих вітчизняних фахівців, які багато років плідно працюють на ниві історіографічного освоєння подій Української революції, в т.ч. і досліджуваної доби – В. Солдатенка, В. Капелюшного, В. Верстюка, Ю. Терещенка, Т. Осташко, М. Ковальчука та ін., віддає належне їх внескові у дослідження зазначеної проблеми.

Рецензована монографія є завершеним дослідженням, наукова новизна якого полягає у тому, що в ньому вперше на основі комплексного підходу проаналізована українська історіографія діяльності вищого державного органу УНР – Директорії у 1918 – 1920 рр. За своїм змістом вона може прислужитися як сучасним фахівцям з проблем історіографії Української революції 1917 – 1921 рр., так і всім, хто цікавиться історичним минулим українського народу в ці буремні роки.

Zin'ko Y.A., STOPCHAK M.V. ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF DIRECTORY OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC (1918-1920): HISTORIOGRAPHIC ESSAY: MONOGRAPH. – VINNYTSIA: I. BALIUK, 2010. – 812 P.

The monograph by M.V. Stopchak dedicated to historiography of establishment and activities of the superior state structure of the UPR – Directory in 1918-1920 is reviewed in the article.

УДК: 94 (477) «192»: 394-058

І.М. Романюк

КОЛЯСТРУК О.А. ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УСРР В 1920-ТІ РОКИ: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ. – ХАРКІВ: РАРИТЕТИ УКРАЇНИ, 2010. – 386 с.

Монографія «Інтелігенція УСРР в 1920-ті роки: повсякденне життя», підготовлена О.А. Коляструк, розкриває важливий аспект радянського минулого 1920-х рр.

Об'єктом уваги дослідниці є вітчизняна інтелігенція у її повсякденних практиках. Такий комплексний аналіз реалій життя української інтелігенції здійснюється у вітчизняній історіографії вперше. Авторка зосередила увагу на розкритті повсякденних життєвих дій і реакцій представників інтелігенції УСРР в умовах післяреволюційної суспільної кризи й повоєнної господарської розрухи.

На підставі спеціального вивчення й переосмислення досвіду зарубіжної теоретико-методологічної наукової літератури з історії повсякденності, дослідниця запропонувала оригінальне дослідження щодення вітчизняної інтелігенції у період нової економічної політики.

Праця написана на багатому й різноманітному документальному матеріалі. В аналітичному полі дослідниці опинились як офіційні партійно-радянські джерела з формування «нової людини» та «нового побуту» в умовах соціалістичної реконструкції, так і джерела особового походження: щоденники, епістолярії, спогади – про способи виживання, адаптації до революційних змін, засвоєння нових стандартів і вироблення нових поведінкових норм у середовищі інтелігентів радянської України.

Авторка розкриває різні сфери повсякденності: виробничо-трудова діяльність, матеріально-побутові умови життя (житло, харчування, їжа), сімейно-родинні стосунки, дозвілля й відпочинок, громадське і приватне побутування. У праці авторка тяжіла до розкриття реальності щоденного життя різних верств інтелігенції за професійно-фаховим, локально-регіональним, гендерно-віковим принципом. Водночас відзначимо, що багато уваги відведено буденності академічно-наукової, освітньо-педагогічної інтелігенції, побутування інженерно-технічних працівників показано переважно через їхнє виробниче життя, натомість повсякденність літературно-мистецької інтелігенції (діячів театру, кіно, музики, художників) розкривається крізь їх емоційні реакції, переживання. На жаль, меншою мірою розкрито повсякденність медичних працівників, церковних служителів, практично поза увагою залишилась військова інтелігенція.

Здійснюючи характеристику реалій життя пересічного представника міської і сільської інтелігенції, авторка вдалась як до розгорнутих описів, так і аналітичних роздумів і узагальнень. У монографії представлено життя столичної еліти Києва і Харкова, великих міст (Одеси, Дніпропетровська), а також пересічного провінційного викладача, учителя, агронома тощо, в тому числі подолян.

Монографія О.А. Коляструк є оригінальним і самостійним науковим доробком з історії радянського минулого вітчизняної інтелігенції. Книга буде корисна для забезпечення фундаментального курсу історії України, а також спецкурсів з історії повсякденності, культури, інтелігенції.

Romaniuk I.M. KOLYASTRUK O.A. INTELLIGENTSIA OF THE USSR IN 1920 YEARS: EVERYDAY LIFE. - KHARKIV, 2010. - 362 p.

In this article the monograph of Kolyastruk O.A. about everyday life Ukrainian Intelligentsia in 1920 years is put under review.

УДК 94(477) «19»: 321.6

С.Л. Калитко

ПЕТРЕНКО В. І. БІЛЬШОВИЦЬКА ВЛАДА ТА УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО У 20-Х – 30-Х РР. ХХ СТ.: ПРИЧИНИ, ТЕХНОЛОГІЇ, НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОДІЛЛЯ). – ВІННИЦЯ: ДП «ДЕРЖАВНА КАРТОГРАФІЧНА ФАБРИКА», 2008. – 320 С.

У статті прорецензовано монографію В.І.Петренка, присвячену дослідженню подій Голодомору 1932–1933 рр. у Подільському регіоні.

Монографія В.І. Петренка присвячена одній з важливих і складних проблем історії України ХХ ст. – долі селянства у період тоталітаризму. Політика Російської комуністичної партії (більшовиків) щодо селянства переслідувала подвійну мету: спочатку заручитися підтримкою селянства у боротьбі за владу, а згодом, при створенні задекларованого як найпередовішого в історії людства суспільного ладу, знищити селянство як дрібнобуржуазний клас, що постійно породжує капіталізм у масовому масштабі, трансформувати його суспільний статус із власника у трудівника, позбавивши приватної власності. Завдяки передачі конфіскованих поміщицьких земель у користування селянам, перша частина мети була досягнута, що широко висвітлювалося більшовицькою пропагандою. Діяльність партійних органів та владних структур, пов'язана з перетворенням селянства у так званий соціалістичний клас, подавалася виключно у позитивному світлі, але значно вужче, із замовчуванням багатьох подій. До найважливіших з них належить Голодомор 1932–1933 рр. в радянській Україні, наслідки якого мали визначальний вплив на подальший розвиток української нації.

Заборона згадувати Голодомор в радянські часи пояснює нинішній стан дослідження цієї проблеми. Після з'ясування факту існування Голодомору, увага науковців спрямована, зокрема, на визначення його тривалості, виявлення кількості жертв, визначення міри відповідальності влади та встановлення характеру Голодомору як геноциду. Чимало аспектів проблеми потребують подальших студій, а саме, – висвітлення подій Голодомору в контексті аграрної політики більшовицької партії; чинників, що спричинили нечувану в мирних умовах смертність селян – виробників продуктів харчування; особливостей перебігу в регіонах тощо. Саме ці аспекти проблеми висвітлюються в рецензованій монографії.

Зміст монографії свідчить, що Петренко В. І. ретельно ознайомився з історіографією досліджуваної теми та осмислив нинішній етап її наукової розробки. Докладно охарактеризовано та подано виважену й науково-коректну оцінку праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, показано недостатній рівень висвітлення теми дисертації.

Важливим надбанням праці є її джерельна база. В основу дослідження покладено документи 6 фондів ЦДАВО України та ЦДАГО України, а також 35 фондів державних архівів

Здійснюючи характеристику реалій життя пересічного представника міської і сільської інтелігенції, авторка вдалась як до розгорнутих описів, так і аналітичних роздумів і узагальнень. У монографії представлено життя столичної еліти Києва і Харкова, великих міст (Одеси, Дніпропетровська), а також пересічного провінційного викладача, учителя, агронома тощо, в тому числі подолян.

Монографія О.А. Коляструк є оригінальним і самостійним науковим доробком з історії радянського минулого вітчизняної інтелігенції. Книга буде корисна для забезпечення фундаментального курсу історії України, а також спецкурсів з історії повсякденності, культури, інтелігенції.

Romaniuk I.M. KOLYASTRUK O.A. INTELLIGENTSIA OF THE USSR IN 1920 YEARS: EVERYDAY LIFE. - KHARKIV, 2010. - 362 p.

In this article the monograph of Kolyastruk O.A. about everyday life Ukrainian Intelligentsia in 1920 years is put under review.

УДК 94(477) «19»: 321.6

С.Л. Калитко

ПЕТРЕНКО В. І. БІЛЬШОВИЦЬКА ВЛАДА ТА УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО У 20-Х – 30-Х РР. ХХ СТ.: ПРИЧИНИ, ТЕХНОЛОГІЇ, НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОДІЛЛЯ). – ВІННИЦЯ: ДП «ДЕРЖАВНА КАРТОГРАФІЧНА ФАБРИКА», 2008. – 320 С.

У статті прорецензовано монографію В.І.Петренка, присвячену дослідженню подій Голодомору 1932–1933 рр. у Подільському регіоні.

Монографія В.І. Петренка присвячена одній з важливих і складних проблем історії України ХХ ст. – долі селянства у період тоталітаризму. Політика Російської комуністичної партії (більшовиків) щодо селянства переслідувала подвійну мету: спочатку заручитися підтримкою селянства у боротьбі за владу, а згодом, при створенні задекларованого як найпередовішого в історії людства суспільного ладу, знищити селянство як дрібнобуржуазний клас, що постійно породжує капіталізм у масовому масштабі, трансформувати його суспільний статус із власника у трудівника, позбавивши приватної власності. Завдяки передачі конфіскованих поміщицьких земель у користування селянам, перша частина мети була досягнута, що широко висвітлювалося більшовицькою пропагандою. Діяльність партійних органів та владних структур, пов'язана з перетворенням селянства у так званий соціалістичний клас, подавалася виключно у позитивному світлі, але значно вужче, із замовчуванням багатьох подій. До найважливіших з них належить Голодомор 1932–1933 рр. в радянській Україні, наслідки якого мали визначальний вплив на подальший розвиток української нації.

Заборона згадувати Голодомор в радянські часи пояснює нинішній стан дослідження цієї проблеми. Після з'ясування факту існування Голодомору, увага науковців спрямована, зокрема, на визначення його тривалості, виявлення кількості жертв, визначення міри відповідальності влади та встановлення характеру Голодомору як геноциду. Чимало аспектів проблеми потребують подальших студій, а саме, – висвітлення подій Голодомору в контексті аграрної політики більшовицької партії; чинників, що спричинили нечувану в мирних умовах смертність селян – виробників продуктів харчування; особливостей перебігу в регіонах тощо. Саме ці аспекти проблеми висвітлюються в рецензованій монографії.

Зміст монографії свідчить, що Петренко В. І. ретельно ознайомився з історіографією досліджуваної теми та осмислив нинішній етап її наукової розробки. Докладно охарактеризовано та подано виважену й науково-коректну оцінку праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, показано недостатній рівень висвітлення теми дисертації.

Важливим надбанням праці є її джерельна база. В основу дослідження покладено документи 6 фондів ЦДАВО України та ЦДАГО України, а також 35 фондів державних архівів

Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей. Відзначимо також важливе значення використання матеріалів документальних збірників, виданих в сучасній Росії.

У монографії важливе місце посідає аналіз причин та форм боротьби селян регіону проти радянської влади в першій половині 20-х рр. ХХ ст., репресивні заходи владних структур проти повстанців та мирного населення. Зокрема, розкрито суть систем заручників, відповідачів та дії «надзвичайних трійок» тощо. Слушною є думка автора, що суперечності між більшовизмом та селянством не були повністю подолані впродовж 1920-х рр., а лише зменшилися, у зв'язку із запровадженням нової економічної політики.

У праці з великим знанням справи, ґрунтовно досліджено фінансово-економічні заходи радянської влади в 1927–1933 рр.; ревізії майна селян шляхом розкуркулення та депортації, спрямовані, за офіційними твердженнями, на ліквідацію на селі дрібнотоварного капіталістичного укладу і створення соціалістичного. Особливо детально розглянуто методи збору 24 обов'язкових та «добровільних» фінансових платежів, якими оподатковувалося селянство. Автор обґрунтовано доводить, що збільшення розміру цих платежів до суми понад тисячу крб. на одне селянське господарство було неможливо виконати. Це змушувало селян погіршувати ефективність господарювання, зменшувати кількість виробленої продукції з метою зменшення суми оподаткування. Згодом ситуація значно погіршилась внаслідок ревізії продовольства у рахунок фіскальної заборгованості, що призвело до масового голоду.

Проаналізувавши процес розкуркулення та депортації селянства Поділля в період суцільної колективізації, автор справедливо стверджує, що метою цієї політики влади було придушення опору селянства та їх пограбування. Тому розкуркулювали не лише заможних селян, але й колгоспників під гаслом «очищення колгоспів від куркулів».

У рецензованій праці охарактеризовано наростання репресивних методів хлібозаготівель, що переросли в систему продовольчих ревізій, спрямованих на суцільне вилучення продуктів харчування. Докладно висвітлено примусовий характер так званих «нових» методів хлібозаготівель: використання штрафів, конфіскації майна, арешти боржників, позбавлення їх виборчих прав, виселення із сіл, відрахування їхніх дітей з навчальних закладів, надсилання в села робітничих бригад, створення районних надзвичайних трійок тощо для виконання значно завищених хлібозаготівельних завдань.

Всебічно відображено процес виникнення та зростання масштабів Голодомору як результату дій влади. Цей процес був тісно пов'язаний із зростанням опору селянства регіону насильницьким методам хлібозаготівельної політики та здійсненням суцільної колективізації. У монографії систематизовано маловідомі, а також невідомі заходи влади у 1929–1933 рр.: постійне збільшення хлібозаготівельних завдань та ревізії збіжжя «червоними валками», у зв'язку з їх недовиконанням одноосібниками і колгоспниками; додаткове вилучення зерна «зустрічними планами» хлібозаготівель та «збором посівного матеріалу»; низка штрафних санкцій, зокрема, судове переслідування боржників за статтями Кримінального кодексу УСРР; розпродаж їх майна; а з 1932 р. ревізії всього продовольства «децентралізованими» заготівлями, економічна блокада сіл, районів системою «чорних дошок» тощо.

Варто погодитися з думкою автора праці, що до Голодомору призвело неухильне виконання цих заходів так званими «буксирними» бригадами, які діяли під керівництвом партійних уповноважених. Також справедливе судження про свідоме використання владою Голодомору як найбільш дійового засобу ліквідації селянського опору та повного приборкання селян з метою використання їх праці в колгоспах на умовах, визначених владою. Про це свідчить, зокрема, постанова Народного комісаріату постачання УСРР від 29 грудня 1931 р. «Про постачання керівного складу районів», яка передбачила гарантоване отримання цією категорією та членами їхніх родин продовольства й споживчих товарів у необхідній кількості через систему закритих розподільників. Відомо, що сам Наркомпостач було створено у 1930 р.

Здобутком монографії є наведені відомості про кількість жертв Голодомору на Поділлі.

Важливо, що дослідження перебігу подій в регіоні подано на тлі аналізу діяльності вищого керівництва СРСР та УСРР.

На прикладі подільського регіону в праці доведено, що політика влади означала неминучість масової смертності селянства від голоду. Ця політика здійснювалася усвідомлено, оскільки ще в березні 1922 р. вождь більшовицької партії В. Ленін зазначив: «Величезна помилка думати, що *неп* поклав кінець терору. Ми ще повернемося до терору і до терору економічного». (Ленін В.І. Повн. збір. тв. – К., 1974, Т. 44. – С. 412).

Дослідник аргументовано доводить, що Голодомор мав характер геноциду українського народу.

На нашу думку, наслідки Голодомору набрали ширшого значення, ніж фізична смерть мільйонів людей. Беззаперечно, гинули люди різних національностей, але переважали українці, які склали абсолютну більшість населення. На відміну від етносів, які мали державні утворення за межами України, тривалий бездержавний статус України призвів до того, що переважно селянство було носієм етнічного коду, мови, фольклору, культури, виразником національної самоідентифікації. Цю особливість відзначав на початку ХХ ст. відомий діяч єврейського національного руху В. Жаботинський: «Український народ зберіг неторканим те, що є головним, непереможним оперттям національної душі: село. Народові, чие коріння міцно і густо вп'ялося на величезному терені в суцільну рідну землю, нема чого боятися за свою племінну душу, хоч би що виробляли по містах з бідолашними паростями його культури, з його мовою... Селянин усе витерпить, усіх переживе, доведе своє всупереч усім і повільно, крок за кроком зі всіх боків протиснеться до міста, і те, що тепер вважають за мужицьку говірку, буде там за дві генерації мовою газет, театрів, вивісок – і понад те». (Цит. за Феллер М. Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них. – Дрогобич, 1994. – С. 205–207).

Схожу думку висловив М. Грушевський 3 жовтня 1926 р.: «Тільки коли вповні свідомі сільські верстви увіллються в робітничі верстви міста, фабрики, шахти та понесуть туди українську свідомість, українізуючи цю робітничу верству, замість самим підлягати її русифікаційному процесові, тільки тоді наша, фактично селянська Україна дійсно стане вповні робітничо-селянською країною». (Цит. за «Великий Українець»: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського – К., 1992. – С. 419).

Міста слугували центрами деукраїнізації, мається на увазі ополячення чи зросійщення, залежно від входження українських земель до певної держави. Тому масова загибель українських селян від голоду призвела до ліквідації найбільшої частини носіїв національної самосвідомості.

Голодомор спричинив зміну ментальності значної частини українського селянства, особливо серед молоді. З'явилися бажання позбутися ознак селянського походження, насамперед української мови, залишити село, яке асоціювалося з відсталістю та небезпекою. Ці аспекти проблеми вимагають подальшого дослідження.

Рецензована монографія не позбавлена окремих недоліків. Доцільно було б показати роль політвідділів МТС і радгоспів, які виникли восени 1932 р. і були узаконенні в 1933 р., у перебігу подій на селі; а також вплив результатів колгоспного виробництва в 1930–1933 рр. на виникнення Голодомору.

Загалом монографія В. І. Петренка є важливим внеском в українську історичну науку та спонукає до подальших досліджень проблеми.

Kalytko S.L., V.I. PETRENKO. BOLSHEVIK POWER AND UKRAINIAN PEASANTRY OF THE 20-30TH OF THE XX CENTURY: REASONS, TECHNOLOGIES, CONSEQUENCES OF THE FAMINE – DENOCIDE (BY THE MATERIALS OF PODILLIA REGION). – VINNYTSYA: STATE CARTOGRAPHIC FACTORY, 2008. - 320 P.

In the article a monograph of V.I. Petrenko is put under review. The research is devoted to the investigation of the main events of the Famine in 1932-1933 in Podillia region.

**ГАЛЬЧАК С.Д. НА УЗБІЧЧІ СУСПІЛЬСТВА: ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ «ОСТАРБАЙТЕРІВ»
(ПОДІЛЛЯ, 1942 – 2007 рр.). – ВІННИЦЯ: МЕРКЬЮРІ ПОДІЛЛЯ, 2009. – 768 С.**

У статті прорецензована монографія С.Д. Гальчака, яка є першим історико-краєзнавчим дослідженням долі «остарбайтерів» з Поділля в нацистській Німеччині в роки Другої світової війни.

Близько сімдесяти років на теренах України існує потерпіла від нацистських переслідувань категорія населення, виділена науковцями в окремий тимчасовий соціум, – «остарбайтери». Її поява породжена Другою світовою війною, зокрема віроломним нападом гітлерівської Німеччини на СРСР, насильницьким використанням праці цивільного населення загарбаних територій в мілітаристській економіці Третього рейху. Під нею на даний час розуміються усі депортовані на нацистську каторгу з окупованої гітлерівцями частини СРСР цивільні мешканці, які станом на 22 червня 1941 року мали радянське громадянство.

Тема примусових «східних робітників» – недостатньо досліджена сторінка історії України потребує ґрунтовного осмислення усіх аспектів життя та нелегкої долі представників даного соціуму, котрі стали жертвами нацистської та більшовицько-радянської диктатур. Нерозкритість проблематики зумовлена недоступністю вітчизняних дослідників до важливих архівних джерел, ідеологічною зашореністю, що тривалий час була домінуючою в радянському суспільстві, а також відсутністю диференційного підходу та інтересу зарубіжних дослідників до власне української проблематики в питаннях Другої світової війни – для багатьох західних науковців Україна, як така взагалі не існувала, були лише Радянський Союз та збірне поняття «Росія».

Вже вдруге до цієї теми звертається подільський дослідник Гальчак С.Д. Він, зібравши значну емпіричну інформацію і здійснивши нові методичні підходи, підготував монографію, яка об'єктивно і всебічно показує явище примусової праці мільйонів співвітчизників у роки Другої світової війни, їх життя після повернення в СРСР, у незалежній Україні.

Науковець доводить, що поява «остарбайтерів» насамперед стала наслідком гуманітарної катастрофи більшовицької влади та її системи у початковий період війни. Неспроможність захистити, евакуювати у безпечний тил і, врешті, залишення нею на окупованих територіях десятків мільйонів приречених у такий спосіб на смерть, глум й поневір'яння співвітчизників – «найціннішого скарбу більшовицької держави» – одне з найтрагічніших явищ війни, що своєю гуманітарною складовою було страшнішим за поразки Червоної армії у битвах з агресором. Опинившись під владою гітлерівських загарбників, поневолене населення розглядалось останніми як воєнний трофей.

Потреба у терміновій депортації робочої сили з окупованих районів СРСР стала одним із наслідків провалу гітлерівського плану «бліцкригу» на Східному фронті. Головною базою постачання робочої сили визначалася Україна, в тому числі рейхскомісаріат «Україна», генеральні округи «Волинь-Поділля», «Житомир».

У монографії досліджуються політика та практичні дії нацистського окупаційного режиму до насильницької мобілізації людських ресурсів, дискримінація, умови життя, каторжна праця «остарбайтерів» із Поділля (Україна) у військовій промисловості й сільському господарстві рейху, протидія подолян гітлерівським загарбникам у рядах патріотичного підпілля, радянських партизанів, сил національно-визвольного спрямування, європейського руху Опору. Аналізуються механізм репатріації, а також ставлення партійно-державного керівництва СРСР і УРСР до примусових робітників, їх адаптація в радянському суспільстві, соціальна реабілітація в СРСР, незалежній Україні.

Значну увагу автор приділяє проблемі повернення додому, де репатріанти – «остарбайтери» не відчули себе «повноправними членами славної сім'ї будівників соціалізму». Пануюча в країні командно-адміністративна система з підозрою і недовірою поставилась до кожного, хто під час війни опинився за межами СРСР, віднісши усіх до антирадянської категорії населення. З огляду на це держава не вважала своїм найголовнішим завданням створення для них сприятливих житлово-побутових, соціально-культурних та інших умов для гармонійного розвитку особистості. Турбота була проявлена лише про їх працевлаштування, максимальний зиск від їх праці. Як і в нацистському рейху, усім категоріям колишніх

.....
примусових робітників довелося пережити численні труднощі, які поглиблювалися післявоєнною розрухою, спричиненими війною ранами. Кожен колишній «остарбайтер» був фактичним заручником функціонуючої в СРСР системи державного кріпосництва.

Матеріали рецензованої книги відкривають маловідомі трагічні сторінки історії Поділля в період II світової війни. Вони всебічно розкривають суть політики геноциду нацизму проти українського народу, є джерелом для вивчення репресивно-каральної системи фашизму й комунізму на теренах краю. Рецензована книга слугуватиме всебічному, правдивому висвітленню історії нашого народу в XX столітті. Вона стане в пригоді всім, хто хоче поглибити свої знання з історії минулої війни.

Lysyj A.K. HALCHAK S.D. ON THE EDGE OF SOCIETY: UKRAINIAN 'OSTERBEITER'S FATE (PODILLIA, 1942-2007). – VINNITSA: MERCURY. PODILLIA, 2009. – 768 P.

The article deals with review of Halchak's manuscript and is the first historical and ethnographical research of 'Osterbeiter's fate from Podillia during World War in Germany.

УДК: 321 (477): 351

О.А. Неприцький

**ПОЛТОРАКОВ О.Ю. БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ ТА БЕЗПЕКА СУСПІЛЬСТВА:
СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОГО ВЗАЄМОВПЛИВУ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА
ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТАХ. – К.: «LAT & K», 2009. – 300 С.**

У статті прорецензована монографія О.Ю. Полторакова «Безпека держави та суспільства: специфіка політичного взаємовпливу в національному та європейському контекстах», яка є комплексним дослідженням проблеми реалізації «двоєдиної» політики національної та міжнародної безпеки в сучасних умовах..

У розбудові української державності ключове місце належить формуванню політичної системи, в якій одним з основних елементів є безпека людини, суспільства та держави з позицій як внутрішньонаціонального, так і загальносвітового значення. Удосконалення політичної системи в напрямі реалізації стратегії національної безпеки є одним з основних пріоритетів у розвитку сучасної держави європейського зразку. Із гарантуванням безпеки особи та безпеки суспільства пов'язують вирішення багатьох проблем соціального, економічного, культурного розвитку.

Безпосереднім індикатором дослідницького інтересу до означених питань стала увага багатьох науковців, які займаються пошуком політичних стратегій національної та міжнародної безпеки. На нашу думку, вартою уваги, у контексті «безпекового дискурсу», є робота к.політ.н. О.Ю. Полторакова «Безпека держави та безпека суспільства: специфіка політичного взаємовпливу в національному та європейському контекстах». У цій монографії вдало реалізовано дослідницький намір «діалектично» визначити місце, роль і нові пріоритети політики національної та міжнародної безпеки на ґрунті сучасних методологічних підходів, проаналізувати зміни, що їх зазнали системи безпеки в період суспільних трансформацій останніх десятиліть.

У першому (теоретико-методологічному) розділі рецензованої монографії О.Ю. Полтораков сконцентрував увагу на розгляді конкретних питань реалізації політики безпеки, визначення ролі та місця України в цьому процесі.

Відповідно до логіки викладення матеріалу, у другому розділі розглядаються саме теоретичні аспекти реалізації політики безпеки та робиться акцент на діалектичній особливості цього процесу в сучасних умовах соціально-політичного розвитку. Заслуговує на увагу спроба автора з'ясувати взаємозв'язок «людини і політики», завдяки якому, з одного боку, відбувається процес детермінації людини в політичній системі, а з іншого, – сама людина поступово стає творцем міжнародної політики та суб'єктом міжнародно-політичних процесів. Також – в контексті розгляду «стратегічного співтовариства» (§ 2.5) – автором рецензованої праці загострюється увага на політичній культурі як на потужному соціально-нормативному,

.....
примусових робітників довелося пережити численні труднощі, які поглиблювалися післявоєнною розрухою, спричиненими війною ранами. Кожен колишній «остарбайтер» був фактичним заручником функціонуючої в СРСР системи державного кріпосництва.

Матеріали рецензованої книги відкривають маловідомі трагічні сторінки історії Поділля в період II світової війни. Вони всебічно розкривають суть політики геноциду нацизму проти українського народу, є джерелом для вивчення репресивно-каральної системи фашизму й комунізму на теренах краю. Рецензована книга слугуватиме всебічному, правдивому висвітленню історії нашого народу в XX столітті. Вона стане в пригоді всім, хто хоче поглибити свої знання з історії минулої війни.

Lysyj A.K. HALCHAK S.D. ON THE EDGE OF SOCIETY: UKRAINIAN 'OSTERBEITER'S FATE (PODILLIA, 1942-2007). – VINNITSA: MERCURY. PODILLIA, 2009. – 768 P.

The article deals with review of Halchak's manuscript and is the first historical and ethnographical research of 'Osterbeiter's fate from Podillia during World War in Germany.

УДК: 321 (477): 351

О.А. Неприцький

**ПОЛТОРАКОВ О.Ю. БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ ТА БЕЗПЕКА СУСПІЛЬСТВА:
СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОГО ВЗАЄМОВПЛИВУ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА
ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТАХ. – К.: «LAT & K», 2009. – 300 С.**

У статті прорецензована монографія О.Ю. Полторакова «Безпека держави та суспільства: специфіка політичного взаємовпливу в національному та європейському контекстах», яка є комплексним дослідженням проблеми реалізації «двоєдиної» політики національної та міжнародної безпеки в сучасних умовах..

У розбудові української державності ключове місце належить формуванню політичної системи, в якій одним з основних елементів є безпека людини, суспільства та держави з позицій як внутрішньонаціонального, так і загальносвітового значення. Удосконалення політичної системи в напрямі реалізації стратегії національної безпеки є одним з основних пріоритетів у розвитку сучасної держави європейського зразку. Із гарантуванням безпеки особи та безпеки суспільства пов'язують вирішення багатьох проблем соціального, економічного, культурного розвитку.

Безпосереднім індикатором дослідницького інтересу до означених питань стала увага багатьох науковців, які займаються пошуком політичних стратегій національної та міжнародної безпеки. На нашу думку, вартою уваги, у контексті «безпекового дискурсу», є робота к.політ.н. О.Ю. Полторакова «Безпека держави та безпека суспільства: специфіка політичного взаємовпливу в національному та європейському контекстах». У цій монографії вдало реалізовано дослідницький намір «діалектично» визначити місце, роль і нові пріоритети політики національної та міжнародної безпеки на ґрунті сучасних методологічних підходів, проаналізувати зміни, що їх зазнали системи безпеки в період суспільних трансформацій останніх десятиліть.

У першому (теоретико-методологічному) розділі рецензованої монографії О.Ю. Полтораков сконцентрував увагу на розгляді конкретних питань реалізації політики безпеки, визначення ролі та місця України в цьому процесі.

Відповідно до логіки викладення матеріалу, у другому розділі розглядаються саме теоретичні аспекти реалізації політики безпеки та робиться акцент на діалектичній особливості цього процесу в сучасних умовах соціально-політичного розвитку. Заслуговує на увагу спроба автора з'ясувати взаємозв'язок «людини і політики», завдяки якому, з одного боку, відбувається процес детермінації людини в політичній системі, а з іншого, – сама людина поступово стає творцем міжнародної політики та суб'єктом міжнародно-політичних процесів. Також – в контексті розгляду «стратегічного співтовариства» (§ 2.5) – автором рецензованої праці загострюється увага на політичній культурі як на потужному соціально-нормативному,

ціннісному регуляторі, який складається з нормативно-уніфікованих засобів і механізмів регулювання суспільних відносин і надає оцінку буттєвим явищам і процесам.

У третьому розділі монографії знайшли відображення основні «внутрішні» (національні) та «зовнішні» (міжнародні) аспекти безпеки, які під впливом традиційних та нетрадиційних факторів суспільного життя (§3.3.), внутрішньої специфіки геополітичного, гео економічного чи геокультурного (§ 3.5) простору, істотно трансформуються та взаємно переплітаються. Адже навіть одні й тіж проблеми та виклики безпеки в умовах сучасної Європи за своїм політичним змістом принципово відрізняються.

У четвертому розділі рецензованої праці основна увага приділяється таким малодослідженим проблемним питанням як політичне регулювання та реалізація національних стратегій безпеки, практичного змісту категорії «сектор безпеки» та її структурно-функціональних складових на рівні національних держав та міжнародних організацій європейського (§ 4.1. – § 4.2) і євразійського (§ 4.3.) «просторів безпеки». На окрему увагу заслуговує аналіз безпекової діяльності інституцій системи СНД (ОДКБ та ін. – § 4.5), які зазвичай залишаються «в тіні» європейсько-євроатлантичної тематики «дискурсу безпеки». Крім того, важливе значення в розділі приділяється взаємозв'язку політики та права як фактору удосконалення механізму реалізації стратегій безпеки. При цьому аргументовано доводиться неабияке значення міжнародного середовища як соціально-політичного регулятора і вдало реалізується спроба рельєфно висвітлити саме міжнародно-політичне регулювання у його тісній прив'язці до міжнародно-правових та інших вимірів цієї проблеми. На нашу думку, саме сутність таких соціополітичних регуляторів характеризує їх як специфічні засоби впливу на суспільство.

У контексті змісту п'ятого розділу необхідно підкреслити, що зі вступом України до європейських та світових інституцій, політичним розвитком України як демократичної держави зростає необхідність дослідження даної теми у зв'язку із запровадженням міжнародних стандартів розвитку «сектору безпеки» України, у зв'язку з цим заслуговує на увагу досить детальний аналіз політико-правових аспектів розвитку національного сектору безпеки в контексті відносин України з європейськими інституціями, зокрема ОБСЄ (передусім в контексті «Кодексу поведінки, що стосується воєнно-політичних аспектів безпеки» ОБСЄ).

Наукова цінність монографії в цілому вбачається в тому, що робота є комплексним дослідженням проблеми реалізації «двоєдиної» політики національної та міжнародної безпеки в сучасних умовах, а також визначення місця й ролі України в цьому процесі.

Дана монографія буде корисна фахівцям в галузі як загальних проблем теорії політики та безпеки, так і практичним працівникам. Робота є серйозною працею, базованою на великому фактичному і фактологічному матеріалі, тому її положення можуть використовуватися у викладацькій діяльності. Вона буде цікавою для широкого кола читачів.

Neprytskyi O.A. A.YU. POLTORAKOV STATE AND SOCIETY SECURITY: THE SPECIFICS OF POLITICAL MUTUAL INFLUENCE IN THE NATIONAL AND EUROPEAN CONTEXTS. . – K.: «LAT & K», 2009. – 300 P.

A. Poltorakov's monograph has been reviewed. The monograph is entitled «State and Society Security: the Specifics of Political Mutual Influence in the National and European Contexts» and is a complex research on the problem of realizing the interconnected policy of national and international security in modern conditions.

Відомості про авторів

- БАЖЕНОВА Стефанія Едуардівна** – м. Кам'янець-Подільський, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському Національному університеті імені Івана Огієнка.
- БІЛИК Олександр Анатолійович** – м. Черкаси, аспірант кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету.
- БОГАТЧУК Світлана Степанівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького державного аграрного університету.
- ВАСИЛЬЧУК Геннадій Миколайович** – м. Запоріжжя, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету.
- ВЕНГЕРСЬКА Вікторія Олексіївна** – м. Житомир, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- ВЕРЕЩАГІНА-БЛЯВСЬКА Олена Євгенівна** – м. Вінниця, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ВЕРСТЮК Володимир Вікторович** – м. Кам'янець-Подільський, аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- ВОЗНЮК Оксана Миколаївна** – м. Львів, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гуманітарної та соціально-економічної підготовки Львівської філії Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна.
- ГАЛЬЧАК Сергій Дмитрович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ГАНДЗЮК Віталій Олександрович** – м. Вінниця, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент, завідувач кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ГОДЛЕВСЬКА Валентина Юріївна** – м. Вінниця, викладач кафедри педагогіки, психології та соціології Вінницького національного технічного університету.
- ГОНЧАРОВА Наталя Олександрівна** – м. Ізмаїл, доцент кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету.
- ГОРБУРОВ Кирило Євгенович** – м. Київ, кандидат історичних наук, докторант відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України.
- ГОРДУНОВСЬКИЙ Олег Миколайович** – м. Черкаси, кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та економічної теорії Черкаського інституту банківської справи Національного банку України.
- ГРИГОРЧУК Петро Семенович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ДАНИЛЕНКО Олександр Вікторович** – м. Київ, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

- ДУДНИК Олена Володимирівна** – м. Умань, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- ДУЛГЕРОВА Ольга Миколаївна** – м. Черкаси, кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та управління Академії пожежної безпеки імені героїв Чорнобиля.
- ЗАВАЛЬНЮК Олександр Михайлович** – м. Кам'янець-Подільський, кандидат історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка.
- ЗІНЧУК Мар'яна Юрївна** - м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ЗІНЬКО Олена Василівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та дизайну Вінницького державного технічного університету.
- ЗІНЬКО Юрій Анатолійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, директор інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ІВАНЕВИЧ Лілія Анатоліївна** – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, завідувач кафедри природничо-наукових дисциплін Хмельницького інституту конструювання моделювання швейних виробів.
- ІВАЩЕНКО Віктор Анатолійович** – м. Черкаси, аспірант кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- ІРЖИЦЬКИЙ Володимир Юрійович** – м. Умань, аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- КАЛИТКО Сергій Леонідович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КАЛУЦЬКИЙ Сергій Сергійович** – м. Кам'янець-Подільський, аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна** – м. Вінниця, доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КОМАРНІЦЬКИЙ Олександр Борисович** – м. Кам'янець-Подільський, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович** – м. Черкаси, доктор історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- КРАВЧУК Олександр Миколайович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КРИВОРУЧКО Олександр Іванович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, проректор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КРИВОШЕЯ Володимир Володимирович** – м. Київ, перший заступник голови Українського інституту національної пам'яті, доктор історичних наук, професор.
- КРИВОШЕЯ Ірина Іванівна** – м. Умань, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Уманської філії ПВНЗ «Європейський університет».

Наукові записки

- КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна** – м. Умань, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- КУЗЬМІНЕЦ Наталія Петрівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КУКУРУЗА Жанна Борисівна** – м. Умань, аспірант, викладач кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- ЛАДАНЯК Інна Анатоліївна** – м. Вінниця, викладач Вінницького кооперативного інституту.
- ЛИСИЙ Анатолій Кононович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ЛІСОВСЬКА Ольга Василівна** – м. Умань, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- МАЗИЛО Ігор Васильович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- МАЛАНЧУК Аліна Михайлівна** – м. Вінниця, здобувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- МЕЛЬНИКОВ Дмитро Олександрович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, політології і права Вінницького національного технічного університету.
- МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович** – м. Вінниця, доктор історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- МЕЛЬНИЧУК Тетяна Анатоліївна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- НЕПРИЦЬКИЙ Олександр Анатолійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- НІКІТІН Юрій Олександрович** – м. Суми, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.
- НІКІТЮК Олександр Володимирович** – підполковник, заступник начальника кафедри оперативно-тактичної підготовки Української військово-медичної академії.
- НІКОЛАЄЦЬ Катерина Миколаївна** – м. Київ, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- НІКОЛАЄЦЬ Юрій Олексійович** – м. Київ, доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені Івана Кураса НАН України.
- НІКОЛІНА Інна Іванівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

- ПЕРЕРВА Володимир Степанович** – м. Біла Церква, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Білоцерківського інституту економіки та управління ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».
- ШКОВСЬКА Тетяна Валентинівна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- РЕКРУТ Валерій Пилипович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, викладач Вінницького кооперативного інституту.
- РОМАНЕНКО Інна Станіславівна** – м. Черкаси, аспірантка кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- РОМАНЮК Іван Миронович** – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- РУДИШИНА Олена Сергіївна** – м. Київ, аспірант відділу фітогормонології Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного.
- СЕРГІЄНКО Сергій Юрійович** – м. Луганськ, аспірант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- СКОПОВА Олена Іванівна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- СЛОБОДИНСЬКИЙ Олександр Олександрович** – м. Вінниця, здобувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- СОЛОМОНОВА Тетяна Робертівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- СТЕПАНЧУК Юрій Степанович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- СТОПЧАК Микола Володимирович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- СУХОБОКОВА Ольга Олегівна** – м. Київ, кандидат історичних наук асистент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- ТАРАСОВ Володимир Володимирович** – м. Харків, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії мистецтва Харківської державної академії дизайну та мистецтв.
- ТРЕМБЦЬКИЙ Анатолій Михайлович** – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом.
- ТРОСТОГОН Алла Михайлівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Наукові записки

.....
УДОВИК Іван Анатолійович – м. Черкаси, аспірант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ФІЛЬВАРКОВА Аліна Вікторівна – м. Київ, аспірант кафедра Давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ХАНЕНКО Петро Лаврентійович – м. Одеса, старший викладач кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

ЧЕРКАШИНА Олеся Валентинівна – м. Київ, здобувач кафедри музикології Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

ЧОРНА Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

ШАТКОВСЬКА Ірина Станіславівна – м. Вінниця, старший викладач кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Наукове видання

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 18. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2010. – 417 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 березня 2010 року №1-05/2).

**Відповідальний редактор Григорчук П.С.
Відповідальний секретар Зінько Ю.А.**

Технічний редактор Мазур І.В.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського 21100, Вінниця, вул. Острозького, 32.
Тел. 26-71-33

Підписано до друку 30.08.2010 р. Формат 60x84/18.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 36,8.

Віддруковано на ДП «Державна картографічна фабрика»
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Зам. 163, наклад 300 прим.